Government Oriental Library Series

EDITED BY PANDITS UNDER THE SUPERVISION OF THE CURATOR, GOVT. ORIENTAL LIBRARY, MYSORE.

Bibliotheca Sanskrita No. 4

स्मृतिचन्द्रिका

याज्ञिकदेवणभट्टोपाध्यायरचिता

व्यवहारकाण्डस्तृतीयः, तत्र द्वितीयपरिच्छेदः.

SMRITICHANDRIKA

BY

DEVANA-BHATTA

EDITED BY

L. SRINIVASACHARYA

Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore.

III. VYAVAHARA KANDA

Part II

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE.

MYSORE:

AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1916

Price Rs. 3.

अनिर्दिष्टः समवायाननुज्ञातः स्वबुद्ध्यैव कुर्वन् समवायिद्रव्यं यो नाशयेत्, निवार्यमाणो वा समवायिभिः इत्याद्यपादार्थः । प्रमादः प्रज्ञाहीनता सा प्रातिस्विकदोषोपलक्षणार्थतयाऽत्रोक्ता । तेन कामक्रोधलोभाद्यपि समुत्थाननाशनिमित्तभूतं सर्वमेवात्रोक्तमिति मन्तव्यम् । यस्त्वित्यादि वचनशेषं सुगमम् । पालनेऽप्याह स एव—

देवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।
तस्यांशं दशमं दत्वा गृह्णीयस्तेऽन्ततः परे ॥

तस्य तस्मै दशममंशं दद्युः । ते समवायिनः । पालयेत् समवायिद्रव्यमिति शेषः । तथाच कात्यायनः—

चोरतस्सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।
तस्यांशो दशमो देयः सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । असमवायिद्रव्यपालनेऽप्ययं विधिर्विज्ञेय इत्यन्त्यपादार्थः । अधमर्णादिभ्यो दत्ते यस्तु प्रतियाचनादिना समवायिद्रव्यं समवायिभिस्सह न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह बृहस्पतिः—

समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।
न याचते च यः कश्चिल्लाभात्स परिहीयते ॥

याचनग्रहणमंशानुसारेण करणीयकर्मणः प्रदर्शनार्थम् । तेन कर्मान्तराकरणेऽप्यकरणानुसारेण लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सम्भूयकारिणां वणिजां विषयः.

अथ सम्भूयकारिणां कृषिकाणां विधयः.

तत्र बृहस्पतिः—

वाह्यकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।
ये समानास्तु तैस्सार्धं कृषिः कार्या विजानता ॥

वाह्या लाङ्गलादिवाहकाः बलीवर्दाः । कर्षकाः कृष्यर्थं स्वीकृताः पुरुषाः । आद्यशब्देन कृष्यर्थस्य धनस्य ग्रहणम् । वाह्येषु वर्जनीयानाह स एव—

कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।
काणं खञ्जं च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः ॥

काण एकाक्षः । खञ्जो हीनचरणः । क्षेत्रेषु वर्जनीयमाह स एव—

पर्वते नगराभ्याशे तथा राजपथस्य च ।
ऊषरं मूषिकाव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

पर्वते पर्वतान्ते । नगराभ्याशे नगरसमीपे । राजपथस्य च समीप इति शेषः । एतदुक्तं भवति—पर्वताद्यासन्नं, अनासन्नमप्यूषरं मूषिकाव्याप्तं च क्षेत्रं वर्जयेदिति । लाभविभागादिकं यत्सम्भूयवाणिज्यकृष्यादिकर्मणामसाधारणं पूर्वस्मिन् प्रकरणे दर्शितं तदप्यत्राप्यनुसन्धेयम् । पूर्वत्र दर्शितात् प्रातिस्विकदोषाद्दोषान्तरेणाप्येकस्याहानिमाह स एव—

वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।
तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम् ॥

सम्भूयकारिणामिति शेषः । वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थमिति मन्तव्यम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सम्भूयकारिणां कृषिकाणां विषयः.

अथ सम्भूयकारिणां शिल्पिनां विषयः.

शिल्पिस्वरूपनिरूपणार्थमाह बृहस्पतिः—

हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।
संस्कर्ता च कलाभिज्ञश्शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः ॥

कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम् । हेमरूप्ये प्रकृत्य 'ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इत्यमरसिंहेनोक्तम् । शिल्पिनां लाभस्य विभागमाह स एव—

हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।
कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांऽशतः ॥

निर्वेशो भृतिः । कात्यायनोपि—

शिक्षकाभिज्ञकुशला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।
एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

काष्ठादिमयहर्म्यादिनिर्मातॄणां मुख्यस्य भागमाह बृहस्पतिः—

हर्म्यं देवगृहं चापि चार्मिकोपस्कराणि च ।
सम्भूय कुर्वतां चैषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति ॥

अवश्यकत्वेन कर्मकरणादिधर्मजातं यत्पूर्वतरप्रकरणे दर्शितं तदप्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सम्भूयकारिणां शिल्पिनां विधयः.

अथ सम्भूयकारिणामृत्विजां विधयः.

तत्र मनुः—

ऋत्विजस्समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।
कुर्युर्यथार्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा ॥

अत्र सत्रशब्दो यज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनस्सत्राख्ययज्ञविशेषविवक्षया, तत्र यजमानानामेव कर्तृत्वेन[1] ऋत्विजामसम्भवात् । तेन सोमयागादावनेन वचनेन व्यापारलाभावुक्तौ । तत्रैव लाभविभागाभिधानार्थमाह स एव—

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन कर्मयोगेन कर्तव्यांऽशप्रकल्पना ॥

स्वानि कर्माणि याजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः । अंशप्रकल्पना च 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्येवं क्रतुसम्बन्धिमात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव न तु 'रथमध्वर्यवे, निविदां वरमश्वं होत्रे, ब्रह्मणेऽश्वमाधाने, सुब्रह्मण्याय सोमक्रये शक-

---

[1] ऋत्विक्त्वेन.

टम्' इत्येवमृत्विग्विशेषसम्बन्धित्वेन विहितायां, श्रुतिविरोधापत्तेः। अत एवोक्तं तेनैव—

रथं हरेत चाध्वर्युः ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम्।

होता निविद्वरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये॥

ऋत्विग्विशेषोल्लेखेन विहितांशं स एव गृह्णीयादित्यर्थः। पूर्णाहुतौ हुतायां वरं दद्यादित्यङ्गकर्मोल्लेखेन या दक्षिणा विहिताः, ताः प्रत्याह स एव—

यस्य कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रसङ्गदक्षिणाः।

स एव ता आददीत भजेरन् सर्व एव वा॥

यस्य कर्मणि यत्कर्तृके कर्मणि या दक्षिणा उक्ताः स एव तत्कर्मणि ता आददीतेत्यर्थः। एवंच पूर्णाहुतावध्वर्युर्वरं गृह्णीयात्, तत्र तस्य कर्तृत्वात्। 'भजेरन् सर्व एव वा' इति पक्षान्तरमनेककर्तृकाङ्गदक्षिणाविषयं, तेन स्तोत्रदक्षिणाः स्तोत्रकारिण एव छन्दोगा भजेरन्। प्रधानदक्षिणास्वंशप्रकल्पनायाः प्रकारमाह स एव—

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशास्तु पादिनः॥

मुख्या गणाद्या ब्रह्मादयः। अपरे गणिनां द्वितीयाः प्रतिप्रस्थात्रादयः। तृतीयिनः गणिनां तृतीयाः प्रतिहर्त्रादयः। पादिनो गणिनां चतुर्थाः ग्रावस्तुदादयः प्रत्येतव्याः। ततश्चायमर्थः—सर्वेषामृत्विजां मध्ये अर्धिनो विहितदक्षिणार्धवन्तो

मुख्याः । अर्धशब्दोऽत्र किञ्चिन्न्यूनदक्षिणार्धे वर्तते । तदर्धेन किञ्चिन्न्यूनदक्षिणार्धस्यार्धेनापरे गणिनो द्वितीयाः अर्धिनोऽर्धवन्तः । तृतीयिनस्तृतीयांशाः किञ्चिन्न्यूनदक्षिणार्धस्य तृतीयांशभागिनः । पादिनस्तु किञ्चिन्न्यूनदक्षिणार्धस्य चतुर्थांशभागिनः । एवंच शतदक्षिणापक्षे चतुर्णां मुख्यानामष्टचत्वारिंशत् गावो भवन्ति, तदनन्तराणां चतुर्णां चतुर्विंशतिर्गावः, तदनन्तराणां चतुर्णां षोडश गावः, तदनन्तराणां द्वादश गाव इति मन्तव्यम् । मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागः समत्वेनैव । एवमेव तदनन्तरादीनामपि मिथो विभागः । तथाच कात्यायनसूत्रं—'द्वादशद्वादशाद्येभ्यः, षट्षट् द्वितीयेभ्यः, चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यः, तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः' इति । पशुबन्धादौ विषमविभागानभिधानात् समत्वेनैव विभागो ज्ञेयः । स्वकीयकर्मकलापांशकर्तुः कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः—

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिभावयेत् ॥
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशस्सह कर्तृभिः ॥

कर्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । यद्वा कर्तृभिस्सह देयो दक्षिणादानकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथवा कर्मणि ऋत्विक्परित्यक्तांशकर्तृभिस्सह देय इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—स्वकर्मैकदेशकर्तुर्या दक्षिणा तां तस्य चैकदेशान्तरकर्तुश्च दक्षिणाकाले सम्भूयकारिसङ्घो यजमानो वा तत्कृतकर्मानुसा-

रेणार्पयेदिति । अस्य क्वचिदपवादमाह स एव—

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिभावयेत् ।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥

अन्येन स्वगणवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । येनकेनचिदन्येन वा कार्यमाणे त्वाध्वर्यवादिसमाख्याबाधापत्तेः । एवमृत्विजि मृतेऽप्यूह्यम् । अत एव नारदः—

ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।
लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥

अन्यशब्दार्थः पूर्ववदिहापि द्रष्टव्यः । यत्तु बृहस्पतिनोक्तं—

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते ।
तद्बन्धुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः ॥

इति । यच्च शङ्खेन—'तत्र चेदनुप्राप्ते सवनमृत्विङ्म्रियेत तस्य गोत्रोऽथ शिष्यो वा तत्कार्यमनुपूरयेदथ चेदबान्धवस्ततोऽन्यमृत्विजं वृणुयात्' इति, तत्सर्वमवान्तरगणशून्यऋत्विक्कर्तृकयज्ञविषयमिति मन्तव्यम् । जीवत्येव ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे कस्य दक्षिणेति विवादापनोदार्थमाह स एव—'अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात् पूर्वाहूतस्यैव दक्षिणा पश्चादाहूतः किञ्चिल्लभेत' इति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सम्भूयकारिणां
ऋत्विजां विधयः

अथ सम्भूयकारिणां नर्तकादीनां स्तेनादीनां च विधयः.

तत्र बृहस्पतिः—

नर्तकानामेष एव धर्मस्सद्भिरुदाहृतः ।
तालज्ञो लभतेऽध्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥

एष धर्मः शिल्पिमुख्यस्योक्तो धर्मः । तेनायमर्थः— 'प्रमुखो द्व्यंशमर्हति' इति योऽयं सम्भूय हर्म्यादिकं कुर्वतां शिल्पिनां मुख्यस्योक्तः स एव धर्मो द्व्यंशभागित्वरूपो नर्तकादीनां सम्भूय नृत्तादिकं कुर्वतां मुख्यस्य सद्भिरुदाहृत इति । अध्यर्धं अर्धाधिकं भागं तालज्ञो लभते । स्तेनानपि प्रत्याह स एव—

स्वाम्याज्ञया तु यच्चोरैः परदेशात्समाहृतम् ।
राज्ञे दत्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथांऽशतः ॥
चतुरोंशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् ।
समर्थस्तु हरेद्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलतरवैरिदेशादाहृतविषयमेतत् । दुर्बलवैरिदेशाहृतविषये त्वाह कात्यायनः—

परराष्ट्राद्धनं यत्स्याच्चोरैस्स्वाम्याज्ञया हृतम् ।
राज्ञो दशांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि ॥
चोराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंशांस्ततो हरेत् ।
शूरोंऽशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ॥

समर्थः शक्तः। एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह स एव—

तेषां चेत्प्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात्।
तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः॥

ननु सम्भूयकारिणां समयानुसारत एवांशकल्पनया लाभ हान्योर्विभागो भविष्यतीति व्यर्थो विभागविधय इत्याशङ्क्याह स एव॥

वणिजां कर्षकाणां च चोराणां शिल्पिनां तथा।
अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेष निर्णयः॥

लाभहान्योस्समयेन प्रतिपुरुषमंशमनियम्य वाणिज्यादिकर्तॄणामित्यर्थः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सम्भूयकारिणां नर्तकादीनां स्तेनादीनां च विधयः
समाप्तं च सम्भूयसमुत्थानाख्यपदस्य विधिवितानम्॥

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र बृहस्पतिः—

एषाऽखिलेनाभिहिता सम्भूयोत्थाननिष्कृतिः।
अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते॥

अदेयादीनां स्वरूपमधुना कथ्यत इत्यर्थः। तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदौ कथयति—

सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।
प्रतिश्रुतं तथाऽन्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

सामान्यं स्वमनेकस्वामिकं रथ्याद्यत्र विवक्षितं, न त्वविभक्तकुटुम्बस्वामिकं कनकादिकं, तस्य देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। यद्यपि अनेकस्वामिकत्वेन रथ्यादिकमपि कुटुम्बधनतुल्यं, तथाऽपि स्वतन्त्रानेकस्वामिकत्वाददेयम् । तथाहि—न तावत्स्वाम्यन्तरानुमतिमन्तरेण केनचित्स्वामिना तद्दातुं शक्यते । स्वतन्त्रबहुस्वामिके रथ्यादावनुमतिर्दुर्घटैव । कुटुम्बधने तु स्वतन्त्रकतिपयस्वामिकेऽनुमतिस्सुलभैवेति भेदः । ननु पुत्रदारसर्वस्वेषु पित्रादिस्वामिकेषु दानार्हेषु कथमदेयत्वं, उच्यते—यथा यजमानधनानामपि माषाणां 'अयज्ञिया वै माषाः' इति निषेधश्रुतेरयज्ञियत्वं, तथा पुत्रदारसर्वस्वानि स्वभूतान्यपि 'देयं दारसुतादृते । नान्वये सति सर्वस्वं' इत्यादिदाननिषेधकस्मृतिबलात् अदेयानि । आधिन्यासयाचितकेषु तु अदेयत्वं स्वत्वाभावादिति मन्तव्यम् । अन्यस्मै प्रतिश्रुतं अन्यस्मै वाचा दत्तम् । यद्यपि वाग्दाने स्वत्वं नापैति, तथाऽपि 'नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' इति निषेधस्मृतिबलात् सर्वस्ववददेयं प्रतिश्रुतमपीति मन्तव्यम् । सर्वस्वस्याप्यदेयत्वमविभक्तान्वयद्रव्यसंयुक्तस्यैव, दातुः तस्यैव दाननिषेधात् । तेन स्वसन्तानविहीनस्य स्वसन्तानाय दत्त-

दायस्य वा सर्वस्वं देयम् । नारदेनाप्यदेयत्वमेवमेवान्वाहिता-
दीनामुक्तं—

अन्वाहितं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥
आपत्स्वापि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्याः यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

इति । अन्वाहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । अन्वाहितवत् स्त्रीधन-
मप्यदेयं, स्वत्वाभावात् । अत एव दक्षः—

सामान्यं याचितं न्यासः आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

इति । मूढात्मा दानानिर्वर्तकसामान्यद्रव्यादौ तन्निर्वर्तकत्व-
बुद्ध्या प्रवर्तमानत्वात् । प्रायश्चित्तीयते पुत्रदारादिदानेऽतिक्रान्त-
निषेधत्वात् । एवंच अत्र प्रतिग्रहीताऽप्यसाधुरेव, अयुक्तका-
रित्वात् । अत एवोभयोरपि दण्डमाह नारदः—

गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता ॥

अदत्तग्रहणमदेयस्याप्युपलक्षणार्थम् । तेनादेयप्रतिग्रहीतुरदत्त-

प्रतिग्रहीतुश्च दण्डोऽनेन वचनेनोक्त इति मन्तव्यम् । गृहीतस्य च परावर्तनमपि महीक्षिता कार्यमित्यदत्तादेयग्रहणाद्गम्यते, अदत्तेनादेयेन च दानासिद्ध्यभावात् परस्वत्वानुत्पत्तेः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायामदेयविषयाणि.

अथ देयविषयाणि.

अत्र नारदः—

कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
तद्देयमुपहत्यान्यं ददद्दोषमवाप्नुयात् ॥

अन्यमुपहत्य भर्तव्यकुटुम्बमुपरुध्येत्यर्थः । उपरोधश्च निस्स्वतया भोजनाच्छादनोच्छेदननिबन्धनोऽत्राभिमतो न तु ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्यनिबन्धनः । यदाह बृहस्पतिः—

कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

इति । भक्तं भोजनम् । वसनं आच्छादनम् । धनधान्यादिद्रव्यमत्र यत्पदेनोक्तम् । उपवनादिद्रव्यं तु प्रत्याह स एव—

क्लृप्तारामगृहक्षेत्राद्यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।
पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम् ॥

क्लृप्तेभ्य आरामादिभ्यो यत्प्रचीयते अधिकं स्यात्तद्दातव्यमिति स्मृतिशास्त्रे विवक्षितमित्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तं—

सर्वस्वगृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।
यद्द्रव्यं तत्स्वकं देयम् ……………॥

इति, तत्सप्तानधिकगृहविषयम् । स्वकं स्वकीयं यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यमिति यावत् । कथं तर्हि पुत्रदानं ? स्वस्वामिलक्षणसम्बन्धाभावात् केवलं जन्यजनकलक्षण एव तत्र सम्बन्ध इत्याशङ्क्याह वसिष्ठः—'शुक्लशोणितसम्भवः पुरुषः मातापितृनिमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः' इति । उत्पादनमात्रेण पितृभ्यामार्जितत्वात् यथेष्टविनियोगार्हत्वं पुत्रस्याप्यस्तीति मत्वा प्रभवत इत्युक्तम् । तेन पुत्रोपि देयभूतो भवतीत्यभिप्रायः । यत्तु स्मृत्यन्तरं—

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वं चानुशासने ।
विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥

इति, यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तं—

स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।

इति, तद्वचनद्वयमनेकसुतशून्यविषयम् । तत्र हि पुत्रदाने कृते सन्तानविच्छेदापत्तेः । अत आह वसिष्ठः—'न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्' इति । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षम एव देयः ॥

विक्रयं चैव दानं च न नेयास्स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्रश्च…. …. …. …. ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । यथा दाराः विक्रयं दानं वा भर्त्रा न नेयास्तथा मातृपितृभ्यां पुत्रा अपि मातृपितृवियोगानिच्छवो न नेयास्स्युरित्यर्थः । 'न नेयास्स्युरनिच्छवः' इत्येतदनापद्विषयम् ।

आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।
अन्यथा न प्रवर्तन्त इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति तानेवाधिकृत्य तेनैवानन्तरमुक्तत्वात् । यत्तु नारदेनोक्तं-

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ।
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ॥
अदेयान्याहुराचार्याः .... ॥

इति, तदप्येकपुत्रविषयम्, अन्यथा पूर्वोक्तवचनविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । ननु मातुः प्रभुत्वेऽपि पुत्रदानमयुक्तं, अस्वतन्त्रत्वात् । सत्यं—स्वतन्त्रपुरुषानुज्ञया तु युक्तमेव । अत एव वसिष्ठः—'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानात् भर्तुः' इति । किञ्चिद्भर्त्राऽपि भार्यानुज्ञातमेव देयं, किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रातृनुज्ञातमेव देयं, किञ्चित्स्वार्जितमपि दासेन स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् । तथाच बृहस्पतिः—

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।
स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

सौदायिकं विवाहलब्धं, तद्यस्या विवाहे लब्धं तया भार्य-

याऽनुज्ञातमेव देयं, पितामहादिक्रमायातं त्वविभक्तधनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातमेव देयं, भृत्येन युद्धलब्धं स्वाम्यनुज्ञातमेव देयमित्यर्थः। स्त्रीज्ञात्यनुज्ञातं सावशेषं देयम्,

वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते।

इति तेनैवोक्तत्वात्। स्वार्जितं त्वविभक्तधनैरननुज्ञातमपि देयं, स्वयं प्राप्तमिति तेनैवाभिहितत्वात्। एवंच स्वार्जितं स्थावरमपि सप्ताधिकं ज्ञात्यननुज्ञातं देयम्। यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः।
एको ह्यनीशस्सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥

इति, तत्सप्तानधिकाविभक्तस्थावरविषयम्। विभक्ता अपि समाः, किं पुनरविभक्ता इति व्याख्येयम्। अन्यथा विभागोऽनर्थकस्स्यात्। एवंच यदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थेऽपि विशेषतः॥

इति, तत्क्रमायाताविभक्तस्थावरविषयं सप्तानधिकस्थावरविषयं चेति मन्तव्यम्, अपेः काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धात्। यदा परेण सम्बन्धस्तदाऽयमर्थः— स्थावरेऽपि स्थावरबहुत्वाभावेऽपि एको दानादिकं कुर्यादिति। आधिरपि दानं, तेन रूपेण स्वत्वावगतेः 'बन्धाचारेण बन्धकम्' इति श्रवणाच्च देयमित्यनुषज्यते। एवंचाधेरदेयत्वं पूर्वस्मिन् प्रकरणेऽभि-

हितमाधिरूपाद्रूपान्तरेणेति मन्तव्यम् । देयोक्तिप्रसङ्गाद्देयस्य प्रतिग्रहीष्यतः प्रतिग्रहप्रकारविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

प्रतिग्रहः प्रकाशस्स्यात् स्थावरस्य विशेषतः ।

इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पुत्रस्य प्रतिग्रहे प्रकारविशेषो वसिष्ठेन दर्शितः—'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरेबान्धवमसंनिकृष्टमेव गृह्णीयात्' इति । अदूरेबान्धवं संनिहितमातुलादिबान्धवम् । असंनिकृष्टं संनिकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमपि याज्ञवल्क्येनोक्तं—

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्वा नापहरेत्पुनः ।

इति । इदं ते दास्यामीति वाचा यत्प्रतिश्रुतं तदवश्यं तस्मै दातव्यं, दत्तं च न सर्वथा पुनरपहर्तव्यमित्यर्थः । यः पुनः प्रतिश्रुतं न ददाति, दत्तं वाऽपहरति तस्य दोषमाह हारीतः—

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्योच्छेदनेन च ।
विविधान्नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

प्रतिश्रुतार्थस्तु विना दानेन ऋणवन्नापैतीत्याह स एव—

वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
ऋणवद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

यद्वित्तं धर्मसंयुक्तं प्रतिग्रहीतृप्रवृत्तधर्मसम्पत्त्यर्थं वाचा प्रतिज्ञातं न पश्चात्समर्पितं, तदिह परत्र च ऋणवन्नापैतीत्यर्थः। ऋणवदित्यभिधानेनार्थादप्रदायको दाप्यो दण्ड्यश्चेत्युक्तम्। उक्तं च कात्यायनेन—

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम्।
न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्॥

ब्राह्मणाय प्रवृत्तधर्मपरित्यागरहितायेति शेषः। 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ते न दद्यात्' इति गौतमस्मरणात्॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां देयविषयाणि.

अथ दत्तविषयाणि.

तत्र नारदः—

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः॥

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम्। भृतिस्तु कात्यायनेन दर्शिता—

अविज्ञातोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम्।
उपलब्धक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्तिता॥

सप्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं दत्तं भृतिरुच्यत इत्यर्थः। तुष्ट्येत्यनेन वन्दिजनादिभ्यो दत्तं लक्ष्यते। स्नेहादित्यनेन च दुहित्रादिभ्यो दत्तम्। प्रत्युपकारतः प्रत्युपकारार्थमुपकृतसकाशाल्लब्धम्। तत्प्रदर्शनार्थमाह कात्यायनः—

भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनात् ।
अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारतः ॥

भयत्राणाय भयाद्रक्षणाय । रक्षार्थं बालधनादिरक्षार्थम् । कार्यप्रसाधनात् विवाहादिसम्पादनात् । अनेन विधिना लब्धं भयत्राणादिलक्षणोपकरणाल्लब्धमिति यावत् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिबलाद्दत्तम् । तत्र सत्पात्रेऽनुग्रहाद्दत्तं सफलं भवतीत्याह नारदः—

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥

उपकारिणि परोपकारपरे । सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः । दत्तं दानविदो विदुः तदेतत्पण्यमूल्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानविदो विदुः, अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

भृत्या तुष्टया पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।
श्रद्धानुग्राहसंप्रीत्या दत्तमष्टविधं विदुः ॥

उपकारिणे यदि सर्वस्वमर्प्यते तदा दत्तं न भवतीत्याह कात्यायनः—

प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः ।
सर्वस्वं तस्य दास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां दत्ताविषयाणि

अथादत्तविषयाणि.

अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगान्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम् ॥

इति । एतदुक्तं भवति—भयोपतप्तेन बन्दिग्रहादिभ्यो दत्तं, क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयभूतानामविभक्तधनानां धनव्ययं कर्तुमितरेभ्यो दत्तं, शोकवेगाद्युपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या दत्तं, उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तं, उपहासेन दत्तं, व्यत्यासच्छलयोगतः प्रच्छन्नतया ग्रहीतुं परप्रतारणार्थं जनसमक्षं दत्तं, अप्राप्तव्यवहारेण दत्तं, मूढेन मनसि स्थितादन्यस्मै दत्तं, अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तंआर्तेन रोगोपहतप्रकृतिना दत्तं, मत्तेन धुत्तूरादिभक्षणस्खलितधिया दत्तं, उन्मत्तेन पित्तोद्रेकादिना स्खलितधिया दत्तं, कर्मकरणार्थं सत्काररूपेणाकर्मकराय दत्तं, प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तं, अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तं, असद्विनियोगकारिणे सद्विनियोगकृदित्युक्तिमात्रेण दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि पुनःप्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यत इति । पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधेष्वाह कात्यायनः—

कामक्रोधास्वतन्त्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥
या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात् प्रतिश्रुता ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन ॥
अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्तथा बलात् ।
दण्डं चैकादशगुणं आहुर्गार्गीयमानवाः ॥

इति । उत्कोचायास्स्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्—

स्तेनसाहसिकोद्वृत्तपारजायिकशंसनात् ।
दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित्तदुत्कोचाख्यमुच्यते ।
न दाता तत्र दण्ड्यस्स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक् ॥

इति । एतदुक्तं भवति—यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेनादिसकाशाद्यत्किञ्चिद्धनमादत्ते, तथा यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वां वारकस्य दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायितसकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते, तथा यदि मह्यं प्रयच्छसि तदा सत्यं कृतमिति स्वामिनः पुरस्तादसत्यतया वच्मीत्यनुकूलमुक्त्वा दासादिसकाशात् यत्किञ्चिदादत्ते, तत्सर्वमुत्कोचाख्यम् । तद्राज्ञा दात्रे दाप्यं, उत्कोचापादकग्राहकौ च दण्डनीयाविति । बृहस्पतिः पुनःप्रत्याहरणीयमित्याह—

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।
कार्ये बाऽधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

मनुरपि—

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम् ।
पश्चाच्चेन्न तथा तत्स्यादादेयं तेन तद्भवेत् ॥

यज्ञादिधर्मं कर्तुं याचमानाय यद्दत्तं तेन धनेन यद्यसौ यज्ञादिधर्मं न कुर्यात्तदा दत्तधनं पुनरादेयमित्यर्थः। यदि पुनरेवंविधस्यानपहार्यतां साधयितुमिच्छेद्याचकस्तदाऽसौ राज्ञा तद्धनं सुवर्णादिकं दाप्यः। तथाच स एव—

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।
राज्ञा दाप्यस्सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥

बृहस्पतिरप्यदत्तानि कानिचिद्दर्शयति—

क्रुद्धभ्रष्टप्रमत्तार्तबालोन्मत्तभयातुरैः ।
मत्तातिवृद्धनिर्धूतैः संमूढैश्शोकवेगिभिः ॥
नर्मदत्तं तथैतैर्यत्तददत्तं प्रकीर्तितम् ।

इति। प्रमत्तेन दुर्ग्रहगृहीतेन। निर्धूतोऽवधूतः। नर्मदत्तं परिहासेन दत्तम्। आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं—

स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदत्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं सर्वविवादपदसाधारणं मनुनोक्तं—

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥

योगः उपायः । एवंचायमर्थः—येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिक्रयदानप्रतिग्रहाद्याः कृतास्तदुपाधिविगमे ते सर्वे विनिवर्तनीया इति । अत्र नारदः—

गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता ॥

इति। अत्र संप्रदानकारकीभूतो निर्दिश्यते । कर्तृकारकीभूतनरस्य त्वदेयादत्तयोः प्रतिपादनमपहरणं वा न दण्ड्यत्वापादकं स्मृत्याचारमार्गानुसारित्वात् । नापि प्रत्यवायापादकं,

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।

इति मनुना धर्म्येत्यभिधानात् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायामदत्तानपाकर्मविषयाणि.
समाप्तं च दत्ताप्रदानिकाख्यस्य पदस्य विधिवितानम्.

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र नारदः—

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजातयः ॥

सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुः मनीषिणः ।
जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

इति । एते शिष्यादयश्चतुर्विधाः शुश्रूषकाः कर्मकरा ज्ञेयाः । गृहजातयस्तु पञ्चदशविधाः शुश्रूषकाः दासाः ज्ञेयाः । एषां कर्मकराणां दासानां चास्वतन्त्रत्वलक्षणं धर्मं साधारणमाहुर्मनीषिणो मन्वादयः । जातिकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्यान्तेवासिदासानामेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणां त्रैवर्णिकान्यतमत्वलक्षणः जातिकृतो विशेषः 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिशास्त्रसिद्धोऽध्यवसेयः । कर्मकृतस्तु तेषां विशेषो बृहस्पतिनोक्तः—

विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुस्सामलक्षणा ।
तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदिताम् ॥

शिष्य इति शेषः । तथाच नारदः—

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यश्शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ।

इति । एवं गुरुदारादावपि शुश्रूषा कार्या—

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ।

इति तेनैवोक्तम् । भिक्षादानादिवृत्तितो विशेषस्संस्कारकाण्डे शिष्याणामुक्त इति पुनरुक्तिभयान्नेहोच्यते । वृत्तितो विशेषं कञ्चिदभिधायाह स एव—

समावृत्तस्तु गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

स्वगृहान् प्रतीयात् स्वमन्दिरं प्रति यायादित्यर्थः। कः पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतो विशेष इत्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादिसंस्कृतिः।
नृत्तादिकं च यत्प्राप्तुं कर्म कुर्याद्गुरोर्गृहे ॥

कङ्कणकटकादिनिर्माणविषयं नृत्तगीतादिकरणविषयं च चकारात् स्तम्भकुम्भादिरचनाविषयं च विज्ञानं शिल्पविज्ञानमुच्यते, तत्प्राप्त्यर्थमन्तेवासी गुरोर्गृहे कर्म कङ्कणकटकादिकं कुर्यादित्यर्थः। अनेन हेमकारादिजातिकृतः कङ्कणकटकादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां दर्शितः। नारदस्त्वन्तेवासिनां कर्माभ्यासोपक्रमकाले कर्तव्यमाह—

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥

अन्ते समीपे कालं कृत्वा सुनिश्चितं एतावन्तं कालं मत्समीपे स्थातव्यमित्याचार्योक्तकालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः। आचार्यस्यापि कर्तव्यमाह स एव—

आचार्यश्शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम्।
न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

अन्यत्कर्म स्वशिल्पव्यतिरिक्तं कर्म। एवञ्चान्तेवासिना कङ्कणादिकर्मफलार्पणमात्रेण गुरुशुश्रूषा कार्येत्यवसेयम्। स्वगृहे

दत्तभोजनमिति वदता वृत्तितो विशेषोऽन्तेवासिनां दर्शितः। यस्त्वनेवंविध आचार्यस्तस्य दण्डमाह कात्यायनः—

यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते ॥

शिष्यदौष्ट्येऽप्याह नारदः—

शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यस्स्याद्वधबन्धौ च योऽर्हति ॥

वासयितव्यस्स्यादाचार्यस्य पार्श्वे इति शेषः । वधोऽत्र ताडनं न प्राणच्छेदः, अपराधस्याल्पत्वात् । कृतविद्यस्य कृत्यमाह स एव—

शिक्षितोपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।
तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥

कृतं कालं आचार्यसमीपस्थितेरवधित्वेन परिभाषितं कालम् । तत्र समापनीये कालशेषे प्रतिदिनमभ्यासोपरमेऽप्याचार्यस्यार्थलाभार्थमवश्यमभ्यस्तं कर्म कार्यम् । कालशेषेऽपि गुरु गृह एव भोजनम् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

कृतशिल्पोपि निवसेत् कृतं कालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥

विद्याप्राप्तिशुश्रूषासमाप्त्यनन्तरमन्तेवासिनः कृत्यमाह नारदः—

गृहीतशिल्पस्समये कृत्वाऽऽचार्यप्रदक्षिणम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तयेत् ॥

भृतकानां तु नान्तेवासिवज्जातिकृतो वृत्तिकृतो वा विशेषः, किंतु भृतिकृतः कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । तथाच बृहस्पतिः—

यो भुङ्क्ते परदासीं तु स ज्ञेयो वनिताभृतः ।
कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथाऽन्योऽर्थभृतो नरः ॥
बहुधाऽर्थभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।
हीनमध्योत्तमत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥
दिनमासार्धषण्मासत्रिमासाब्दभृतस्तथा ।
कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभेत परिभाषितम् ॥

इति । तत्स्वामिनो दासीस्वामिन इत्यर्थः । अर्थभृतस्य बहुविधत्वमर्थाल्पत्वमहत्त्वतारतम्येन ज्ञेयम् । तत्तारतम्यं च भृत्यशक्त्यनुसारतः प्रत्येतव्यम् ।

भृत्यशक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ।

इति नारदस्मरणात् । स्वयमेव भागभृतस्य विभागमाह—

द्विप्रकारा भागभृताः कृषिगोजीविनस्स्मृताः ।
जातसस्यात्तथा क्षीरात्स लभेत न संशयः ॥

हीनमध्यमोत्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदो रक्षणादिकर्मनिबन्धनः इत्याह स एव—

आयुधीयोत्तमस्तेषां मध्यमस्सीरवाहकः ।
भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथैव गृहकर्मकृत् ॥

सीरवाहकः कर्षकः। यथैव भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथैव पाककरणाद्यखिलगृहव्यापारकृदधमः प्रोक्त इत्यर्थः। कालकृतस्तु भृत्यानां विशेषः कालाल्पत्वमहत्त्वनिबन्धनः। स च प्रागेव दिनमासेत्यादिनैवोक्तोऽनुसन्धेयः। अधिकर्मकृतस्तु स्वरूपमाह नारदः—

सर्वेष्वधिकृतो यस्स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि।
सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बकस्स्मृतः॥

सर्वेषु भृतकेषु अधिकृत उपरिकृतोऽधिष्ठायक इति यावत्। अर्थेष्वधिकृत इति केचित् पठन्ति। तदाऽयमर्थः—अर्थेषु क्षेत्रहिरण्यादिष्वधिकृतः पालकत्वेन नियुक्त इति। कुटुम्बस्योपरीत्यत्र कृत इत्यध्याहार्यः। कुटुम्बस्योपरिकरणमायव्ययकर्तृत्वेन नियोग एव। एवं निरूपिताश्शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकराः शुभकर्मकरा इत्याह स एव—

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारस्समुदाहृताः।

इति। शुभकर्म च जुगुप्सितकर्मेतरद्विज्ञेयमिति स एवाह—

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्॥
इष्टतस्स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभं तु यदतःपरम्॥

इति। अवस्करः संमार्जितरेणुराशिः। शोधनशब्दः प्रत्येकं

गृहद्वारादिचतुर्ष्वभिसम्बध्यते । उज्झनं त्यागः । अन्ततो मूत्र पुरीषविरामे लेपनिर्मार्जनार्थं स्वामीच्छया स्वहस्ताद्यर्पणम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां कर्मकराविषयाणि.

अथ दासनिरूपणम्.

तत्र नारदः—

जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

इति । शेषाः शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृद्भ्योऽवशिष्टाः । जघन्यकर्मभाजः गृहद्वाराशुचिस्थानशोधनाद्यशुभकर्मभाजः । अनेन दासानां कर्मतो भेद उक्तः । त्रिपञ्चकाः पञ्चदशसङ्ख्याकाः । दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन दासानां कर्मकरेभ्यो भेदमाह कात्यायनः—

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः ।

इति । यथा भर्तुस्सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वं तथा स्वतन्त्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानाद्दासत्वमिति भृगुराचार्यो मन्यत इत्यर्थः । अनेनात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः, पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकाः कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषां भवति, यैस्तु स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन पारार्थ्यमाश्रितम् । एवंभूतं दासत्वं ब्राह्मणेतरेष्वेव त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं 'दास्यं विप्रस्य न क्वचित्,

न सङ्करजातिधर्म इति द्वितीयवाक्यस्यार्थः । दासवद्दासकर्माण्यपि सर्वथा ब्राह्मणं न कारयेत् सवर्णोपीति तृतीयवाक्यस्यार्थ इति न किञ्चित्पुनरुक्तमिव । स्वकीयेच्छाया विशिष्टपुरुषोपकारार्थं तत्कर्म कुर्वन्नपि ब्राह्मणो नाशुभं कर्म कुर्यादित्याह स एव—

शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः ।
तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥

यस्मात्परोपकारः कर्तव्यः तस्मात्तदूनं कर्म मध्यमोत्तमकर्मव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परहितार्थमपरः कुर्यादिति पूर्वार्धस्यार्थः । स्वामिनं प्रत्याह मनुः—

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

वृत्तिकर्शिताविसत्र द्वितीया पाशमन्त्रस्थद्वितीयावत् कर्मत्वमात्रविवक्षया प्रयुक्ता । एवंचायमर्थः—वृत्तिकर्शितं क्षत्रियं वैश्यं च दासभूतमक्रौर्येण कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । वृत्तिकर्शिताविति वदन्नगत्यैव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न पुनस्सति सम्भव इति दर्शयति । स्वानीति वदन्न सम्बन्धिजनकर्माणि कारयेदित्याह । कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नास्ति नियम इति सूचयति । वृत्तिकर्शितौ बिभृयादिति वदन्नाका

क्षानुसारेण क्षत्रियवैश्ययोर्दास्यं कारयितव्यं, न प्रभुत्वमात्रेणेत्येतदपि ज्ञापयति। अत एव यः प्रभुत्वमात्रेण कारयति तस्य ज्ञापितार्थाज्ञत्वनिबन्धनमपराधित्वमनूद्य दण्डमाह स एव—

दास्यं तु कारयेन्मोहात् ब्राह्मणस्संस्कृतान् द्विजान्।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दाप्यः शतानि षट्॥

प्रभवतो भावः प्राभवत्यं तस्मात् प्राभवत्यात् प्रभुत्वादेवेति यावत्। द्विजानिति वदन्न दण्डश्शूद्रविषय इति दर्शयति। अत एव शूद्रं यथाकथञ्चिदपि दास्यं कारयेदित्याह स एव—

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा।
दास्यायैव हि सृष्टोसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा॥

विष्णुस्तु प्रातिलोम्येन दास्यं कारयितुर्दण्डमाह—'यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्डः' इति॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां दासनिरूपणम्.

अथान्यानि दासविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते।

तत्र नारदः—

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।
अनाकालभृतस्तद्वद्दाहितस्स्वामिना च यः॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
विक्रेता चात्मनश्शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

इति । गृहजातः स्वगृहदास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन स्वाम्यन्तरात् प्राप्तः लब्धस्तत एव प्रतिग्रहादिना प्राप्तः । दायादुपागतः रिक्थग्राहित्वेन लब्धः । अनाकालभृतः दुर्भिक्षे पोषितः । आहितः स्वामिना ऋणदातर्याधित्वं नीतः । ऋणान्मोक्षितः ऋणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धे प्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितो दासत्वपणके द्यूतादौ जितः । तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवाभ्युपगतः । प्रव्रज्यावसितः प्रभ्रष्टसंन्यासी । कृतः एतावन्तं कालं तवाहं दासो भवामीत्युपगतः । भक्तदासः, भक्षितं भक्तं, [illegible] यावत्ते ददामि तावदहं ते दास इत्युपगतः । वडवाहृतः, वडवा गृहदासी तामुद्वाह्य तत्स्वाम्यनुमत्यर्थं दासत्वेन प्रविष्टः । आत्मनो विक्रेता स्वयमेवात्मनो विक्रयमर्थाद्यर्थं कृतवान् । इत्येवं धर्मशास्त्रे दासाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । [illegible] गृहजातक्रीतलब्धदायागतानां चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिनः प्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव—

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥

एवमन्यस्याप्यात्मविक्रेतुर्दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो न विमुच्यत इत्याह स एव—

विक्रीणीते स्वतन्त्रस्सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोपि दास्यान्न मुच्यते ॥

प्रसादात्स्वामिनोन्यत्रेत्यत्रानुषज्यते । ततश्चायमर्थः—आत्मविक्रेताऽपि गृहजातादिवत् स्वामिप्रसादादन्यतो दास्यान्न विमुच्यत इति । एवंच गृहजातादयोप्यात्मविक्रेतृपञ्चमाः स्वामिप्रसादादनाकालभृतादय इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्ग्या दर्शितमिति मन्तव्यम् । स्वामिप्राणरक्षणादपि गृहजातादयोऽनाकालभृतादयश्च सर्वे दास्याद्विमुच्यन्त इत्याह स एव—

यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥

एषां पञ्चदशविधदासानां मध्य इत्यर्थः । एतच्च स्वामिनः प्रसादात् प्राणरक्षणाद्वा दास्यापगमनं प्रव्रज्यावसितेतरविषयं,

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । राज्ञो दासः पार्थिवस्यैव दासः नान्यस्येत्यर्थः । अत एव नारदः—

राज्ञ एव तु दासस्स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति नात्र शुद्धिः कथञ्चन ॥

नरो विप्रेतरोऽभिमतः, विप्रस्य दास्यप्रतिषेधात्। अत एव कात्यायनः—

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविड्भृगुः॥

निर्वासं कारयेद्राजेति शेषः। तथाच नारदः—

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यस्स्वधर्मे न तिष्ठति।
श्वपादेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत्॥

श्वपादेन शुनःपादसदृशतप्तायसेन राज्ञा दास्यमकुर्वतोः क्षत्रियवैश्ययोरपि निर्वासमुक्तविधिना कार्यं, स्वधर्मे न तिष्ठतीति सामान्येनाभिधानात्। यत्तु तेनैवोक्तं—

द्वावेतौ कर्मचण्डालौ लोके दूरबहिष्कृतौ।
प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथाप्रव्रजितश्च यः॥

इति, तत् राजदासेतरविषयं, राजदासस्य बहिष्कारानुपपत्तेः। एवञ्च प्रव्रज्यावसितेतरदासविमोक्षः स्वामिनः प्रसादप्राणरक्षणाभ्यां भवतीत्यवगन्तव्यम्। अनाकालभृतादीनां तु प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानां नवानां प्रत्येकमेकैकेनापि गोयुगदानादिना दास्यमपनीयत इत्याह स एव—

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत्।
आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्॥
ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते।

तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंन् तुल्यकर्मणा ।
कृतकालव्यपगमात् कृतकोपि विमुच्यते ॥
भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
निग्रहाद्वडबायास्तु मुच्यते वडबाहृतः ॥

इति। एतदुक्तं भवति—दुर्भिक्षे पोषणेन कारितो दासो गोद्वयार्पणाद्विमुच्यते । आहितदासस्त्वादात्रा स्वगृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सत्युत्तमर्णदास्याद्विमुच्यते । ऋणदासस्तु स्वकृतमृणं येन यावद्धनं दत्वाऽपाकृतं तस्मै तावद्धनं सवृद्धिकं दद्याद्विमुच्यते। तवाहमित्युपगतादयस्त्रयो दासविशेषास्तु स्वाभिनिर्वर्त्याखिलव्यापारनिर्वर्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते । कृतस्तु दासविशेषो दास्यावधित्वेन परिभाषितकालस्यात्यया द्विमुच्यते। गृहदासीलोभेन दासत्वमापन्नस्तु तत्संभोगत्यागाद्विमुच्यत इति। याज्ञवल्क्यस्तु दासाभासानां विसर्जनमाह—

बलाद्दासीकृतश्चोरैः विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

इति । यो बलात्कारेणादासोपि केनचित्प्रभुणा दासः कृतः, यश्च चोरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीतः, आहितो दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रभुणा मोचनहेतुमन्तरेणेव शीघ्रमेवासौ मोचनीय इत्यर्थः। यदि तेन लोभा-

द्विवशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्यः । तथाच नारदः—

चोरोपहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥

यस्तु पूर्वमेकस्य दासस्सन्नपरस्य दास्यमङ्गीकरोति असावपरेण विसर्जनीय इति वचोभङ्गया स एवाह—

तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न समं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥

अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्वामिनि दास्यं, पुरातनस्वामिनि दासेन काम्यमानत्वात् । एवं यदेतद्दासमधिकृत्योक्तं तत्सर्वं यथायोग्यं दास्यामपि द्रष्टव्यम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः—

स्वदासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।
अवेक्ष्य बीजं कार्या स्यान्न दासी सान्वया तु सा ॥

स्वकृतगर्भाधानमनुसंधाय स्वामिना स्वदासी सन्तानसहिता दासत्वविमोचकविधिना स्वकृतगर्भाधानादेर्दासत्वपरिहारार्थमदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिरित्यपेक्षिते नारदः—

स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिस्सपुष्पाभिः मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तमथोत्सृजेत् ॥

एवं समुत्सर्गे सति दासत्वकृतमयोग्यत्वमपैतीत्याह स एव—

ततः प्रभृति कर्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतस्सताम् ॥

स्वाम्यनुग्रहेण कष्टतरदशापाकरणरूपेण पालितः निजस्वरूपं नीतः संभाषणादियोग्यो भवति तदानीमेवेत्यर्थः । दासीमदासीं कर्तुमिच्छतोऽपि समानमेतद्विधानं, दासमित्यत्र लिङ्गवचनयोरुद्देश्यविशेषणयोरविवक्षितत्वात् । स्वाम्यनुज्ञया पालितो रक्षितः भोज्यान्नः प्रतिग्राह्यः, सतां संमतश्च भवतीत्यर्थः । अत एव—

दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः ।

इति कात्यायनेन दासधनप्रभुत्वे स्मृतेऽपि दासीधनेऽपि स्वामिनः प्रभुत्वं स्मृतमिति मन्तव्यम् । तथा च स एव दासेन या परिणीता साऽपि दासीत्वमापद्यत इत्याह—

दासेनोढा त्वदासी या साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां दासविषयाणि.

समाप्तमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यस्य पदस्य विधिवितानम्.

अथ वेतनानपाकर्माख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते ॥

तत्र मनुः—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपाक्रियाम् ॥

इति । वेतनं कर्ममूल्यं, तस्यानपाक्रिया भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य वा परावर्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः—

भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥

तुभ्यमियद्दास्यामीति यद्वेतनं परिमाणतो विनिश्चितं त्रिधा विभज्य कर्मण आदिमध्यावसानेषु दद्यादित्यर्थः । एतत्सकृदादौ देयमित्यादिविशेषपरिभाषाभावे वेदितव्यम् । इयद्दास्यामीति परिभाषाया अभावे विशेषमाह स एव—

भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।
लाभगोवीर्यसस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः ॥

दशभागं दशमं भागमित्यर्थः । गोवीर्यं पाल्यमानगवादिपशुप्रभवं पयःप्रभृति अवाप्नुयुः, यथाक्रमेणेति शेषः । यदि कर्मस्वामी प्रागुक्तभागावाप्तिप्रतिबन्धको भवति तदा त्वाह याज्ञवल्क्यः—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥

सस्यदशमभागभृतिरियमल्पप्रयाससाध्यकृष्टक्षेत्रकर्तृविषये द्रष्टव्यम् । बह्वायाससाध्यकृष्टक्षेत्रकर्तृविषये त्वाह बृहस्पतिः—

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः ।

इति । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमत्र व्यवस्थेत्यपेक्षिते स एवाह—

भक्ताच्छादभृतस्सीरात् भागं गृह्णीत पञ्चमम् ।
जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाभृत ॥

अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलः लाङ्गलविकृष्टक्षेत्रजातसस्यात् पञ्चमभागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयभागमित्यर्थः । अथवा यत्र इयद्दास्यामीति परिभाषाया अभावस्तत्र मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
नियच्छेयुः भृतिं यां तु सा स्यात्प्रागकृता यदि ॥

इयद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि क्वचित्ततो न्यूनं स्वामिबुद्धिमात्रपरिकल्पितं वेतनं देयं, क्वचित्ततोऽप्यधिकं देयमित्याह याज्ञवल्क्यः—

देशं कालं च योऽतीयाल्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।
तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिके देयं कृतेऽधिके ॥

यो भृत्यः स्वाम्याज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधकत्वापादकं देशं कालं वाऽतिक्रामति, लाभं वा बहुतरव्ययकरणेन स्वल्पं करोति, तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण

बहुलाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्याधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषकमित्यर्थः । अनेकनिर्वर्त्ये कर्मणि परिभाषितभृतेरर्पणप्रकारमाह स एव—

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।
उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥

अयमर्थः—कूपे कृते तत्कर्तॄणामियद्दास्यामीति वेतने प्रतिश्रुते द्विबहुकर्तृभिरारब्धे विघ्नवशादसमाप्तौ तत्तत्कृतकर्मानुसारेण प्रतिकर्तृ किञ्चिद्देयं, अथाविघ्नेन समाप्ते यावत्परिभाषितमेव देयमिति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां वेतनसमर्पणविषयाणि.

अथ भृत्यविषयाणि.

तत्र नारदः—

कर्मोपकरणं चैषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।
आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्मेन कदाचन ॥

एषां कर्मस्वामिनां कर्मोपकरणं लाङ्गलादिकं कृष्यादिक्रियामुद्दिश्य यद्भृत्यपार्श्वे निहितं तत्तेन सदा निश्शाठ्येन रक्ष्यमित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिनश्शाठ्यमण्वपि ।
भृतिहानिमवाप्नोति ततो वादः प्रवर्तते ॥

ततः शाठ्यकरणात् विवादः स्वामिना सह स्वस्य प्रवर्तते, तत्र पराजितो भृतकः शाठ्यानुसारात् भृतिहानिमवाप्नोतीत्यर्थः। कर्मणोऽकरणेऽप्याह स एव—

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः।
समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्॥

दमं शक्त्यपराधानुसारेण राज्ञे दद्यात्। गृहीतं च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः। अस्मिन्नेव विषये वेतनाग्रहणे त्वाह याज्ञवल्क्यः—'अगृहीते समं दाप्यः' इति। यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने दद्यान्न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः। अथवाऽङ्गीकृतां भृतिं दत्वा स्वामिना भृत्यो बलात्कारेण कारयितव्यः। यदाह नारदः—

कर्म कुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्वा भृतिं बलात्।

इति। प्रतिश्रुत्येतत्प्रारम्भस्योपलक्षणार्थम्। यदाह कात्यायनः—

कर्मारम्भं तु यत्कृत्वा सिद्धं नैव तु कारयेत्।
बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति॥

कार्षापणद्विशतमिति शेषः। यदाह वृद्धमनुः—

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यस्स कार्यस्स्यात् बलादपि।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम्॥

इति। यत्तु मनुनोक्तं—

भृतोऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम्।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम्॥

इति, तदल्पदण्डत्वात् भागासिद्धिविषयं, दानप्रतिषेधाद्दत्तमप्यदत्तप्रायत्वात् प्रत्याहरणीयम् । किञ्चिन्मात्रासिद्धौ तु पूर्वोक्तमेव दण्डवर्जं भवतीत्याह स एव—

यथोक्तमार्तस्स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

स्वस्थो न कारयेदिति वदन्नस्वस्थेऽपि स्वयं कर्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति । यस्त्वार्तस्स्वार्तिसमये धनाद्यभावेन न कारयति, किंत्वार्त्यपगमानन्तरं स्वयं करोति तत्रार्तेः दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ निर्विवादं लभते इत्याह स एव—

आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थस्सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य लभेतैव च वेतनम् ॥

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातकालापूर्तावेव कर्म सजति तं प्रत्याह नारदः—

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

अत्र दण्डमप्याह विष्णुः—'पणशतं च राज्ञे दद्यात्' इति । अस्मिन्नेव विषये महापारुष्यकरणादिस्वामिदोषतस्त्यजन् भृत्यो यावति काले कर्म तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः—

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ।

इति । यस्तु प्रमादादिना स्वदोषेण स्वामिद्रव्यं बलीवर्दा-

दिकं नाशयति तं प्रत्याह विष्णुः—'तद्दोषेण च यद्विनश्येत्तत्स्वामिने देयमन्यत्र राजदैवोपघातात्' इति। नष्टस्य यन्मूल्यं योग्यं तद्देयमित्यर्थः। अत्र दोषविशेषाद्विशेषमाह वृद्धमनुः—

प्रमादान्नाशितं दाप्यं समं द्विर्द्रोहनाशितम्।

इति। प्रमादान्नाशितं अनवधानान्नाशितं सममेव दद्यात्, द्रोहनाशितं तीव्रप्रहारादिना नाशितं तद्विर्दाप्यो द्विगुणं दद्यादित्यर्थः। भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देयमित्याह स एव—

न तु दाप्यो हृतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा।

इति। ऊढं नीतम्। यस्तु वाहको वाह्यद्रव्यं प्रज्ञाहीनत्वादिना स्वदोषेण विनाशयति तं प्रत्याह नारदः—

भाण्डव्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः।
दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताद्वते॥

भाण्डं गोण्यादिषु न्युप्य प्रापणीयं क्रमुकादिकम्। व्यसनमागच्छेत् दोषादिकं प्राप्नुयात्। अत्रापि,

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्।

इति वृद्धमनूक्तो विशेषो द्रष्टव्यः। यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति तं प्रत्याह कात्यायनः—

विघ्नयन्वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणं स्मृतम्।

इति। वाहक इत्युदाहरणमात्रमेव, न तु विवक्षितं, तेनायुधी-

इति, तदल्पदण्डत्वात् भागासिद्धिविषयं, दानप्रतिषेधाद्दत्तमप्यदत्तप्रायत्वात् प्रत्याहरणीयम् । किञ्चिन्मात्रासिद्धौ तु पूर्वोक्तमेव दण्डवर्जं भवतीत्याह स एव—

यथोक्तमार्तस्स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

स्वस्थो न कारयेदिति वदन्नस्वस्थेऽपि स्वयं कर्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति । यस्त्वार्तस्स्वार्तिसमये धनाद्यभावेन न कारयति, किंत्वार्त्यपगमानन्तरं स्वयं करोति तत्रार्तेः दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ निर्विवादं लभते इत्याह स एव—

आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थस्सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य लभेतैव च वेतनम् ॥

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातकालापूर्तावेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः—

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

अत्र दण्डमप्याह विष्णुः—'पणशतं च राज्ञे दद्यात्' इति । अस्मिन्नेव विषये महापारुष्यकरणादिस्वामिदोषतस्त्यजन् भृत्यो यावति काले कर्म तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः—

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ।

इति । यस्तु प्रमादादिना स्वदोषेण स्वामिद्रव्यं बलीवर्दा-

दिकं नाशयति तं प्रत्याह विष्णुः—'तद्दोषेण च यद्विनश्येत्त-त्स्वामिने देयमन्यत्र राजदैवोपघातात्' इति। नष्टस्य यन्मूल्यं योग्यं तद्देयमित्यर्थः। अत्र दोषविशेषाद्विशेषमाह वृद्धमनुः—

प्रमादान्नाशितं दाप्यं समं द्विर्द्रोहनाशितम्।

इति। प्रमादान्नाशितं अनवधानान्नाशितं सममेव दद्यात्, द्रोहनाशितं तीव्रप्रहारादिना नाशितं तद्विर्दाप्यो द्विगुणं दद्यादित्यर्थः। भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देयमित्याह स एव—

न तु दाप्यो हृतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा।

इति। ऊढं नीतम्। यस्तु वाहको वाह्यद्रव्यं प्रज्ञाहीनत्वादिना स्वदोषेण विनाशयति तं प्रत्याह नारदः—

भाण्डव्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः।
दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताहते॥

भाण्डं गोण्यादिषु न्युप्य प्रापणीयं क्रमुकादिकम्। व्यसनमागच्छेत् दोषादिकं प्राप्नुयात्। अत्रापि,

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्।

इति वृद्धमनूक्तो विशेषो द्रष्टव्यः। यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति तं प्रत्याह कात्यायनः—

विघ्नयन्वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणं स्मृतम्।

इति। वाहक इत्युदाहरणमात्रमेव, न तु विवक्षितं, तेनायुधी-

यादिभूसेऽपि विघ्नकारिणि वचनमेतदिति मन्तव्यम् । अत एव नारदेन—

द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ।

इति सामान्येनोक्तम् । विघ्नाचरणमङ्गीकृतकर्माकरणमेवात्र विवक्षितं न पुनरासेधादिकम् । अङ्गीकृतकर्माकरणस्यापि यदा सहायान्तरलाभेन प्रस्थानविघ्नानापादकत्वं तदा त्वाह याज्ञवल्क्यः—

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यः ॥

इति । प्रक्रान्ते प्रस्थानकर्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् भृतेस्सप्तमं भागं दाप्यः । पथि गन्तव्यभागाधिक्ये त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागमर्धपथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां भृत्यविषयाणि.

अथ स्वामिविषयाणि.

तत्र बृहस्पतिः—

प्रभुणा विनियुक्तस्सन् भृतको विदधाति यः ।
तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात् ॥

अशुभं कर्म सीमोल्लङ्घनाद्यन्यायेन क्षेत्रकर्षणादिकम् । स्वाम्यनुज्ञया भृत्येनाशुभकर्मकरणे स्वामिनो दण्ड इति वक्तुमिदमुक्तम् । कात्यायनोपि—

त्यजेत्पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेव वा ।
प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन् ॥

सहायं भृत्यम् । बृहस्पतिरपि—

कृते कर्मणि यस्स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते ।
राज्ञा दापयितव्यस्स्याद्विनयं चानुरूपतः ॥

भृते भृत्ये । विष्णुरपि—'स्वामी चेद्भृतमपूर्णकाले जह्यात्तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात्, पणशतं च राज्ञे, अन्यत्र भृतदोषात्' इति । तस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, शेष इत्यनुवृत्तौ 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति पाणिनिस्मरणात् । दोषोऽत्र चौर्यादिरभिप्रेतः, न पुनर्बह्वाशित्वादिः । याज्ञवल्क्योपि—

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोपि च ॥

प्रस्थानकर्मणि प्रक्रान्ते, गन्तव्यभागाधिके पथि अर्धपथे वा यो भृत्यं कर्म कुर्वाणं स्वामी त्याजयति, सोऽत्र त्याजको मतः । सोपि पूर्वोक्तप्रदेशेषु भृत्यं त्यजन् भृत्याय सप्तमभागं दाप्य इत्यर्थः । पथि चतुर्थभागदापनमविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम् । विक्रीतभाण्डस्वामिविषये त्वाह वृद्धमनुः—

पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्धं लभेत सः ॥

पथि गन्तव्यभागाधिक इति शेषः । शौल्किकादीनामासेधेन प्रतिबद्धभाण्डस्वामिविषये राजाद्यपहृतभाण्डस्वामिविषये चाह कात्यायनः—

यदा तु पथि तत् भाण्डमासिध्येत ह्रियेत वा ।
यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतीं भृतिम् ॥

गतसरण्यनुसारेण स्वामी भृतिं प्रागदत्तां दद्यात् । प्राग्दत्तायास्तु भृतेरधिकमाददीतेत्यर्थः । भाटकगृहीतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः—

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने ।
दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन् ॥

यानं शकटादि । वाहनं अश्वादि । ते भाटयित्वा प्रापणादिकार्योपाधिकपरिक्रयं कृत्वा सहायार्थं परिक्रीतं यद्यपि न गृह्णाति, तथाऽपि भृतिचतुर्भागं मूल्यचतुर्थांशं दाप्य इत्यर्थः । अर्धपथे च सर्वदापनवचनात्ततो न्यूनपथे भाटकाहृतयानानि त्यजन् त्रिभागद्विभागकल्पनया दाप्य इत्यूह्यम् । यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारशून्य आदाय देशान्तरं गच्छति, भाटकं तु न प्रयच्छति तं प्रत्याह वृद्धमनुः—

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्दाप्यस्स्यादरूढस्यापि भाटकम् ॥

कार्योपाधिकपरिक्रियमूल्यमिति यावत् । अरूढस्यापि अकृतोपकारस्यापि शकटादेर्भाटकं दाप्य इत्यर्थः । कात्यायनस्तु- कृते क्रये समनन्तरमसमर्पितस्य वाहनादेस्समर्पणपर्यन्तं भाटकानिवृत्तिरित्याह—

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादान् गृहीत्वा भाटकेन यः ।
नार्पयेत्कृतकृत्यार्थस्स तु दाप्यस्सभाटकम् ॥

एवं गृहादेरपीत्याह स एव—

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यस्स भाटकम् ॥

वारिशब्देनात्र तदाधारपात्रं मणिकादिकं लक्ष्यते । नार्पयेत् कृतकृत्यस्सन्निति शेषः । मणिकादिपात्रस्य कृत्स्नभ्रंशविषये त्वाह नारदः—

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
ग्रहीतुराभवेत् भग्नं नष्टं चान्यत्र संप्लवात् ॥

स्तोमेन भाटकेन भाण्डानि द्रवद्रव्यप्रापणार्थं गृहीतानि स्तोमवाहीनि, तानि पूर्णभाटककालानि तत्स्वामिनं प्रापयेदित्यर्थः । सिद्धमुक्त्वा ग्रहीतुराभवेदित्याद्युक्तम् । तस्यायमर्थः—संप्लवः परस्परमन्येन वा द्रव्येण संघट्टनं, तत्र लेशतः कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत्कृतं तुल्यरूपमापन्नं वा भाण्डस्वामिने देयम् । संप्लवादन्यत्र तु तथाभूतं भाटकग्रहीतुराभवेत् आत्मसंबन्धि भवेत् भाटकदात्रा न समाधेयमिति यावत् । गृहाधारदेशाय भाटकदातारं च प्रत्याह स एव—

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥

इति । स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव—

स्तोमाद्रिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।
निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृह्णीयात्कथञ्चन ॥
यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिता ।
स निर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

इति। स्वामिनि स्वामिने। वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चित इति वदन् तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शयति। परिभाषितविषये तु यथा परिभाषा कृता तथैव। 'स तत् गृहीत्वा निर्गच्छेत्' इति मूलग्रहणव्यतिरिक्तविषयमित्याचाराविरोधाय कल्पनीयम्। शम्भुस्तु 'तत् गृहीत्वा' इत्यस्य गृहं गृहीत्वा गृहोपकरणं गृहीत्वेति यावत् इति व्याख्यानं कृतवान्, तत् 'तृणकाष्ठेष्टकादिकम्' इत्यादिना विरुद्धमित्युपेक्षणीयम्। व्यासोपि मन्दिरद्रव्यस्यैव सम्बन्धमाह—

स्नेहेन तु चिरं कालं मन्दिरं कुरुते तु यः।
निर्गच्छतस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नान्यथा ॥

तस्य परभूमौ मन्दिरादि कर्तुः। निर्गच्छतः तत् स्थानं परित्यज्य गच्छतः। यद्दार्वादिकं मन्दिररूपेण स्थितं तद्भाटके दत्ते तद्दातुरेव, नो चेद्भूमिस्वामिन एवेत्यर्थः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्वामिविषयाणि.

अथ पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषयाणि.

तत्र नारदः—

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥

'नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्' त्यस्य क्वचिदपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

व्याधिता सम्भ्रमा व्यग्रा राजधर्मपरायणा ।
आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडबा स्मृता ॥

अत्यन्तावश्यकेषु कार्येषु जातसम्भ्रमा तदुपभोक्तृविटविषये सम्भ्रमापदेनोक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यग्रापदेनोक्ता । वडबा दासी, तद्ग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम्, व्याध्याद्यन्वयनिबन्धनस्यावाच्यत्वस्यान्यत्रापि तुल्यत्वात् । उपभोक्तारं तु प्रत्याह नारदः—

अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
अक्रमेण तु सङ्गच्छेत् घातदन्तनखादिभिः ॥
अयोनौ यस्समाक्रामेत् बहुभिर्वाऽपि साधनैः ।
शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

इति । पण्यस्त्रियास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितं—

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
तां दमं दापयेद्द्याद्दितरस्यापि भाटकम् ॥

विवादान्तरानिर्णेतॄन् विना निर्णेतॄनाह नारदः—

वेश्याप्रधाना ये तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषयाणि समाप्तश्च वेतनानपाकर्माख्यस्य पदस्य विधिवितानः.

अथ नारदाभिप्रायतः प्राचीनपदशेषभूतस्य स्वामिपालविवादाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । मनोर्मत्या तु क्रयविक्रयानुशयाख्यपदानन्तरं स्वतन्त्रतयाऽस्य पदस्योक्तत्वादनन्तरमेवोद्देशक्रमाद्वक्तव्यम् । नारदीयोद्देशक्रमानुसारिणश्च वयमित्यनवद्यमिहाभिधानम् । अभिधानप्रतिज्ञा च मनुना स्वातन्त्र्यप्रकटनार्थं कृता—

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥

विवादं विवादापनोदकं विधिमित्यर्थः । पशुष्विति प्रतिज्ञाविषयनियमार्थमुक्तम् । तेन पशुविषये तत्स्वामिपालयोर्व्यतिक्रमे भृतिकल्पनादिविधिरस्मिन् पदे प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातः, न पुनस्सस्यादिषु पशूनां स्वामिनां पालानां च व्यतिक्रमे निवारणदण्डताडनादिविधिः । अतोऽत्र निवारणादिविधिः प्रासङ्गिक एवेति मन्तव्यम् । अतोऽस्मिन् पदेऽस्मा-

भिः प्रतिज्ञातभृतिकल्पनादिविधिप्रतिपादकानि यानि वचनानि तान्येव लिख्यन्ते, तत्र नारदः—

गवां शताद्वत्सतरी धेनुस्स्याद्विशते भृतिः ।
प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि ॥

प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी समतिक्रान्तवत्सत्वावस्था गौर्भृतिः । पालके पाल्यमानगोशतवशाद्देया भवति शतादधिके तु वत्सतरीस्थाने सवत्सा गौरष्टमेऽहनि संदोहश्च भवतीत्यर्थः । सन्दोहस्सर्वदोहः । यथाऽऽह बृहस्पतिः—

तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेतास्याष्टमेऽखिलम् ।

इति । एतेन शम्भूक्तं धेनुसन्दोहयोर्नैरपेक्ष्येण भृतित्वं निरस्तमित्युपेक्षणीयम् । अनया दिशा शतद्विशतसङ्ख्यातो न्यूनाधिकसङ्ख्याकानां गवां महिष्यादिपश्वन्तराणां च भृतीयत्ता कल्पनीया । परिभाषितभृतिविशेषाभावविषयमेतत्, तत्सद्भावविषयेऽपीयत्तापरिभाषाभावे त्वाह मनुः—

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः............ ॥

इति । दुह्यात् स्वभृत्यर्थमिति शेषः । एतदुक्तं भवति—दशतो दशदोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीरभृतो भृत्यो गृह्णीयादिति । दशदोग्ध्रीपालनार्था भृतिरियम् । अनया दिशा दशसंख्यातो न्यूनाधिकसंख्याकानां गवां पालनार्था महि-

ष्यादिपालनार्थोऽपि भृतिः कल्पनीया। अक्षीरपशूनां तु भृतिः क्षीरमूल्यतः कल्पनीया। द्रव्यान्तरेणाभृतपालकविषये क्षीर-भृते या प्रोक्ता भृतिः सैव भवतीत्याह स एव—'सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः'। नारदस्तु स्वामिपालयोः कर्तव्यमाह—

उपानयेद्गां गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये।
समर्पिताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

गोग्रहणं पशूपलक्षणार्थम्। अत एव याज्ञवल्क्यः—

यथाऽर्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा।

इति। यावन्तः प्रातस्समर्पितास्सायं तावन्तः प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः। तथाच बृहस्पतिः—'सायं समर्पयेत्सर्वम्' इति। असर्वसमर्पणे त्वाह याज्ञवल्क्यः—

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः।

कृतवेतनः पालक इत्यर्थः। प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम्। तेन मरणादौ निर्दोषः पालको न दाप्यः। न पुनः प्रमादमात्ररहितः, अत एव मनुः—

विघुष्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति।
यदि देशे च काले च स्वामिनस्स्वस्य शंसति ॥

विघुष्य पशूनामनुधावनार्थं शृङ्गकळहवेण्वादिभिर्घोषं कृत्वेत्यर्थः। देशो यत्र स्वामी स्थितस्सोऽभिमतः, कालोप्याहरणकाला-दनतिविलम्बितोऽभिमतः। एवम्भूतं देशं कालं वा यदा स्व-

दोषेणातिक्रम्य देशान्तरे कालान्तरे वा शंसति तदा त्वपराधित्वात्तदनुसारेण दातुमर्हतीति गम्यते। व्यासस्त्वदाप्यत्वं निर्दोषत्वाभिधानादभिहितं भवतीत्यभिसन्धाय निर्दोषत्वमेव पालकस्य क्वचिदाह—

पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विभ्रमे।
यत् प्रणष्टं हृतं वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी॥

पुरुषकाराकरणेऽपीति शेषः। अन्यत्र तु पुरुषकाराकरणे भवत्येव किल्बिषी। अत एव मनुः—

नष्टं विनष्टं क्रिमिभिश्श्वहतं विषमे मृतम्।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु॥

नष्टं कुत्रेत्यविदितम्। क्रिमिभिर्विनष्टं प्रध्वस्तम्। श्वहतं शुना हतम्। विषमे हतं कन्दररन्ध्रप्रदेशादौ मृतम्। पुरुषकारस्तु नारदेन दर्शितः—

क्रिमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत्।
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत्॥

व्यायच्छेत् व्यसननिरासाय यतेतेत्यर्थः। स्वामिने निवेदनमशक्तपालकविषयम्। यदाह स एव—

स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत्तत्र शक्तितः।
अशक्तस्तूर्णमागत्य स्वामिने वा निवेदयेत्॥

पुरुषकारमकुर्वाणः प्रागुक्तविनाशकैर्विनष्टां व्यक्तिं दण्डं च यथाक्रमं स्वामिनि दातुमर्हतीत्याह स एव—

ष्यादिपालनार्थाऽपि भृतिः कल्पनीया। अक्षीरपशूनां तु भृतिः क्षीरमूल्यतः कल्पनीया। द्रव्यान्तरेणाभृतपालकविषये क्षीरभृते या प्रोक्ता भृतिः सैव भवतीत्याह स एव—'सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः'। नारदस्तु स्वामिपालयोः कर्तव्यमाह—

उपानयेद्गां गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये।

समर्पिताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

गोग्रहणं पशूपलक्षणार्थम्। अत एव याज्ञवल्क्यः—

यथाऽर्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा।

इति। यावन्तः प्रातस्समर्पितास्सायं तावन्तः प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः। तथाच बृहस्पतिः—'सायं समर्पयेत्सर्वम्' इति। असर्वसमर्पणे त्वाह याज्ञवल्क्यः—

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः।

कृतवेतनः पालक इत्यर्थः। प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलणार्थम्। तेन मरणादौ निर्दोषः पालको न दाप्यः। न पुनः प्रमादमात्ररहितः, अत एव मनुः—

विघुष्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति।

यदि देशे च काले च स्वामिनस्स्वस्य शंसति ॥

विघुष्य पशूनामनुधावनार्थं शृङ्गकळहवेण्वादिभिर्घोषं कृत्वेत्यर्थः। देशो यत्र स्वामी स्थितस्सोऽभिमतः, कालोप्याहरणकालादनतिविलम्बितोऽभिमतः। एवम्भूतं देशं कालं वा यदा स्व-

दोषेणातिक्रम्य देशान्तरे कालान्तरे वा शंसति तदा त्वपराधित्वात्तदनुसारेण दातुमर्हतीति गम्यते। व्यासस्त्वदाप्यत्वं निर्दोषत्वाभिधानादभिहितं भवतीत्यभिसन्धाय निर्दोषत्वमेव पालकस्य क्वचिदाह—

पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विभ्रमे।
यत् प्रणष्टं हृतं वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

पुरुषकाराकरणेऽपीति शेषः। अन्यत्र तु पुरुषकाराकरणे भवत्येव किल्बिषी। अत एव मनुः—

नष्टं विनष्टं क्रिमिभिश्श्वहतं विषमे मृतम्।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥

नष्टं कुत्रेत्यविदितम्। क्रिमिभिर्विनष्टं प्रध्वस्तम्। श्वहतं शुना हतम्। विषमे हतं कन्दररन्ध्रप्रदेशादौ मृतम्। पुरुषकारस्तु नारदेन दर्शितः—

क्रिमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत्।
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत् ॥

व्यायच्छेत् व्यसननिरासाय यतेतेत्यर्थः। स्वामिने निवेदनमशक्तपालकविषयम्। यदाह स एव—

स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत्तत्र शक्तितः।
अशक्तस्तूर्णमागत्य स्वामिने वा निवेदयेत् ॥

पुरुषकारमकुर्वाणः प्रागुक्तविनाशकैर्विनष्टां व्यक्तिं दण्डं च यथाक्रमं स्वामिनि दातुमर्हतीत्याह स एव—

अन्यायच्छन्नाविक्रोशन् स्वामिने वाऽनिवेदयन् ।
वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि ॥

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

पालदोषाद्विनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ॥

अर्धत्रयोदशपणः सार्धत्रयोदशकार्षापणः, सः पाले विधेयो दण्ड इत्यर्थः । 'द्रव्यं विनष्टद्रव्यं मूल्यं विनष्टपशुमूल्यं च स्वामिने दद्यात्', इति विष्णुस्मरणात् । पालदोषप्रदर्शनार्थं तेनैव काश्चित्पालदोषोपि दर्शितः—'दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनायाति पालदोषः' इति । अनायाति उपघातनिवारणायानागच्छतीत्यर्थः । उपघातश्चात्र प्राणान्तिको विघातो विवक्षितो न पुनरुपद्रवलेशः । यदाह मनुः—

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥

यामजाविकजातीयां व्यक्तिमित्यर्थः । वृकग्रहणं तादृशहिंस्रप्रदर्शनार्थम् । सुगमस्थलस्थितविषयमेतत् । दुर्गमस्थलस्थितविषये तु शक्यपुरुषकारस्यापि पालकस्य निष्किल्बिषत्वमित्याह स एव—

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुपेत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

वने दुर्गमारण्येऽवरुद्धानां पालकेन स्थापितानाम् । नारदेन तु मनूक्तवचनद्वयसमानार्थवचनत्रयानन्तरमजाविकेतरपशुपालकेषु स्ववचनत्रयार्थातिदेशः कृतः—

अनेन सर्वपालानां विवादस्समुदाहृतः ।

इति । तथा पालके विशुद्धिसिद्ध्युपायमाह स एव—

मृतेषु च विशुद्धिस्स्याद्वालशृङ्गादिदर्शनात् ।

इति । कालवशादप्यरण्ये मृतेषु पशुषु पश्वपहारशङ्कानिवृत्त्यर्थं वालशृङ्गादि पश्ववयवभूतं पालको दर्शयेदित्यर्थः । आदिशब्दार्थो मनुना प्रपञ्चितः—

कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनां दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्वामिपालाख्यस्य पदस्य
विधिवितानम्.

अथ प्रासङ्गिकानि पश्वादिव्यतिक्रमविषये यानि
विवादापनोदकवचनानि तानि लिख्यन्ते । तत्र कात्यायनः—

क्षेत्रारामविवीतेषु गृहेषु पशुपादिषु ।
ग्रहणं तत्प्रविष्टानां ताडनं वा बृहस्पतिः ॥

आरामः उपवनम् । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश उच्यते । पशुपादिः गोष्ठादिः । ग्रहणं नि-

वारणार्थं कर्णाद्यवयवग्रहणं ताडनं वा क्षेत्रादिषु प्रविष्टानां परपशूनां कर्तव्यमिति बृहस्पतिः ब्रूत इत्यर्थः । ग्रहणं वत्सादीनां, स्थूलवृषादीनां तु ताडनमिति व्यवस्था तु योग्यतयाऽध्यवसेया । ताडनमपि निवारणार्थादधिकं न कार्यं, यदाह स एव—

अधमोत्तममध्यानां पशूनां चैव ताडने ।
स्वामी तु विवदेद्यत्र दण्डं तत्र प्रकल्पयेत् ॥

यत्र स्वामी स्मृत्याचारमार्गव्यपेतादधिकताडने विवदेत तत्र ताडनाधिक्यानुसारेण दण्डप्रकल्पनम् । पशुनिवारणोपायान्तरं चाह स एव—

अजातेष्वेव सस्येषु कुर्यादावरणं महत् ।
दुःखेनेह निवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः ॥

अटवीनिकटवर्तिक्षेत्रविषयमेतदिति मृगग्रहणात् गम्यते । मार्गासन्नक्षेत्रविषये त्वाह नारदः—

पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
न लङ्घयेत्पशुर्नाश्वो न च भिन्द्याच्च सूकरः ॥

वृतिः वरणं कण्टकितशाखाभिः प्रान्ततः परिश्रयणमिति यावत् । पथिग्रहणं संबाधस्थानोपलक्षणार्थम् । सञ्चारपथग्रहणोपाध्यन्तरमाह—

पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषो ह्यल्पकालकम् ।

इति। दीर्घकालचारे तु दण्डमर्हतीति व्यतिरेकाद्गम्यते, पालकस्य तत्र दोषसम्भवात्। तथाच दोष इत्यनुवृत्तौ गौतमः—'पथि क्षेत्रेऽनावृत पालक्षेत्रिकयोः' इति। दीर्घकालं पशुतस्सस्यपीडन इति शेषः। क्षेत्रिक क्षेत्रकारी, तस्य वृतिमकुर्वतो राजभागविनाशनिबन्धनो दोषः, ततश्च सोपि दोषानुसारेण दण्ड्य इत्यभिप्रायः। सपालपशुस्वामिनस्तु दोषस्तदभावे पालकस्यैव विज्ञेयो भृत्यापराधनिबन्धनत्वात्स्वाम्यपराधस्य। एवञ्च यत्र पालस्य दोषो न विद्यते तत्र सपालपशुस्वामिनोपि दोषाभावाद्विनष्टधान्यादिमूल्यं क्षेत्रिकाय स्वामिना न देयमिति मन्तव्यम्। विपालपशुस्वामिनाऽपि न देयं, पशोर्व्यतिक्रमेऽपि सपालस्येव तस्याप्यपरिहार्यतया व्यतिक्रमाभावात्। अत एवादण्ड्यत्वमपि पालकवत्तस्यास्मिन् विषये वेदितव्यम्। अत एवास्य क्षेत्रिकेणापि शदो न दाप्यः। दोषस्मरणाच्च, तथाचोशना—

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति त्रिदिवौकसः॥

इति। एवञ्च यदुक्तं मनुना—

सर्वत्र तु शदो देयः क्षेत्रिकायेति धारणा।

इति, तत् निर्दोषविषयादन्यत्रेति मन्तव्यम्। सर्वत्रग्रहणं तु विपालेऽपि पशौ क्षेत्रिकस्य शदलाभो यथा स्यादित्येव-

मर्थम्। शदः क्षेत्रफलं इति धारणा एष निश्चय इत्यर्थः। दण्डस्तु निर्दोषविषयादन्यत्रेति स एवाह—

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति।

इति। पशुरर्हति पशोस्स्वामी पालो वाऽर्हतीत्यर्थः। पशुमुखेन तत्स्वामिनः पालकस्य वाऽभिधानं पशुबहुत्वे प्रतिपशु सपादपणविधानार्थम्। तेन ग्रामादिसमीपवृत्तिक्षेत्रादावपि वृतिः कार्यैव। वृतौ श्वादिभिः कृतं छिद्रं कण्टकादिभिः पुनर्निश्छिद्रं कुर्यादित्याह मनुः—

छिद्रं च पूरयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम्।

इति। एवं पशुनिवारणोपाये कृतेऽपि तमतिक्रम्य सस्यनाशे स एवाह—

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः।
सपालश्शतदण्डार्हो विपालं वारयेत्पशुम्॥

ग्रामान्तीये ग्रामारामादिसमीपवर्तिक्षेत्रे। परिवृत इति विशेषणमिहान्वीयते। एवञ्चायमर्थः—वृतिमतिक्रम्य ग्रासादधिकसस्यघाती सपालः पशुः कार्षापणशतदण्डार्हः, तत्पशुपालकः शतदण्डनं दण्डनीय इति यावत्। विपालं पशुं पुनः क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेदिति। क्षेत्रिकायात्र सपालस्य पशोस्स्वामिना विनष्टधान्यं देयं, अस्मिन्नर्थे मूलं वक्ष्यामः। वृतिमुत्क्रामतः पशोर्यथाशक्त्यनिवारण एवायं दण्डः। तत्र नारदः—

उत्क्रम्य तु वृतिं यस्स्यात् सस्यघातो गवादिभिः ।
पालश्शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥

वृतिराहित्येनापरिहार्यसस्यघातविषयेऽप्याह स एव—

ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥

महापथ इति वदन्नपरिहार्यमार्गगामिनो व्यतिक्रमाभावं दर्शयति । अत्रार्थाद्दण्डाभावोऽप्युक्तः । मानवे तु साक्षादेवोक्तः—

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥

निवारणेऽनिच्छूनामिति शेषः । यदाह याज्ञवल्क्यः—

पथि ग्रामे विवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।
अकामतः कामचारे चोरवद्दण्डमर्हति ॥

अन्तशब्दोऽत्र समीपे वर्तते, स च पथ्यादिषु प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अत्र दण्डव्यवस्थामाह गौतमः—'पशुपीडने स्वामिदोषः पालसंयुक्ते तु तस्मिन्' इति । पशुपीडने पशुवशात्सस्यपीडन इति यावत् । विपालपशुपीडने स्वामिन एव दोषः, पालसंयुक्ते तु पालेऽपीत्यर्थः । तत्र स्वामिन एव दोषे तस्य शददण्डौ, द्वयोर्दोषे तु स्वामिनश्शदः पालस्य दण्ड एव, न पुनः शदोऽपीति मन्तव्यम् । यत्तु नारदेनोक्तम्—

या नष्टा पालदोषेण गौः क्षेत्रं तु विनाशयेत् ।
न तत्र स्वामिनो दोषः पालस्तं दण्डमर्हति ॥

इति, तत्र स्वामिनो दण्डप्रापकदोषाभाव उक्तो न पुनः शददानप्रापकदोषाभावोपीत्यविरोधः । नष्टा अविदितस्थाना। यत्तु बृहस्पतिनोक्तं—

सस्यान्निवारयेद्वास्तु चीर्णदोषो द्वयोर्भवेत् ।

स्वामी शददमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

इति, शदश्च दमश्चेति शददममित्यस्य विग्रहः । यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तं—

गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ।

इति, गोपः पशुपालः, गोमी पशुस्वामी । तदिदं द्वयमपि समूलसस्यनाशविषयं, तत्र पुनः प्ररोहाभावेनापराधाधिक्यात्, स्वामिनोपि दण्डार्हत्वाच्च । अत एव नारदः—

समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छदम् ।

वधेन गोपो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥

तत्स्वामी सस्यस्वामी । शदोऽत्र अत्यन्तविनाशानुसारेण शदकल्पकैः कल्पितः । शदकल्पकाश्च बाधितक्षेत्रस्य समन्ततो यानि क्षेत्राणि तत्कारिणो विज्ञेयाः ।

गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यं वा तत्र वापितम् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । वधोऽत्र कशादिना ताडनम् । दण्डोऽत्र स एव वेदितव्यो यो याज्ञवल्क्येन पूर्वमुक्तः । कः पुनरसौ? उच्यते—

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥
भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।
सममेषां विवीतस्थे खरोष्ट्रमहिषीसमम् ॥

इति । अयमर्थः—परसस्यघातकारिण्या बालेतरमहिष्याः स्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । उक्तविशेषणद्वययुक्तगोस्वामी चतुरो माषान् । तथाविधच्छागमेषस्वामी च द्वौद्वौ माषौ । एषामेव पशूनां सस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डाद्द्विगुणं पूर्ववद्दण्डनीयः । विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि पूर्वोक्तपशुस्वामी सस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः । खरोष्ट्रस्वामी महिषीस्वामिवद्दण्डनीय इति । वाचकपदेन महिषीस्वामीत्यादिना दण्डे वक्तव्ये महिषीत्याद्यवाचकपदेन दण्डोक्तिः प्रतिपश्वेवं दण्डनीय इत्यभिधानार्थेति मन्तव्यम् । अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमाषो ग्राह्यः, न पुनस्सौवर्णो राजतो वा । ताम्रिकश्च माषः कार्षापणस्य षोडशो भागो भवति । यैस्त्वनुरूपदण्डनार्थं—

माषो विंशतितमो भागः पणस्य परिकीर्तितः ।

इति नारदेनोक्तमाषः स्वीकृतः, तेषां—

सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।
कार्षापणोना सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

इति बार्हस्पत्यवचनविरोधो दुर्वारः, मनुनोदाहृतमाषास्वीकारात् ।

ताम्रिकमाषस्य तु मनुनोक्तस्य स्वीकारे न केनापि विरोध इत्यलं परपक्षयुक्तायुक्तचिन्तया। यत्तु मनुनोक्तं 'सपादपणमर्हति' इति, तत् स्वामिमतिपूर्वपशुव्यतिक्रमविषयम्। याज्ञवल्क्यवचनं त्वबुद्धिपूर्वविषयमिति न तयोर्विरोधः। यत्तु विष्णुनोक्तं 'महिषी चेत् सस्यघातं कुर्यात् पालस्त्वष्टौ माषान् दण्ड्यः अपालायां स्वामी' इति, तदसमूलसस्यनाशविशयं, अन्यतरदण्डस्याल्पापराध एव युक्तत्वात्। यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तं 'महिषी दश' इति, तन्नारदोक्तमाषाभिप्रायं, तथात्वे फलतस्ताम्रिकाष्टमाषात्मक एव दण्डो भविष्यति, तेन न 'माषानष्टौ' इति याज्ञवल्क्यवचनेन विरोधः, न च 'सङ्ख्या रश्मि' इत्यादिबार्हस्पत्यवचनेन। यच्च ताभ्यामेवोक्तं 'खरोष्ट्रं षोडश अजाविकं चतुरः' इति, तत् भक्षयित्वोपविष्टखरादिविषयम्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं—

दापयेत्पणपादं गां द्वौ पादौ महिषीं तथा।

इति, यच्च नारदेन—

गावः पादं प्रदण्ड्यास्तु महिष्यो द्विगुणं ततः।

इति, तत्ताम्रिकमाषस्वीकारपक्षे फलतः समानत्वादविरुद्धमेव। नारदोक्तमाषस्वीकारपक्षे तु परं विरोधः। अत एव चासौ पक्षो नास्माकमिति सर्वमविरुद्धम्। यत्तु स्मृत्यन्तरं—

पणस्य पादौ द्वौ गां तद्द्विगुणां महिषीं तथा।
तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः॥

इति, तत् भक्षयित्वोपविष्टविषयं, वचोभङ्ग्या तद्विषयदण्डस्यैवाभिधानात्। यत्पुनर्नारदेनोक्तं—

माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा।
तथाऽजाविकवत्सानां दण्डस्स्यादर्धमाषकः॥

इति, अत्र राजतस्य माषस्य माषशब्देनाभिधानं भक्षयित्वोपविष्टवत्सविषयं मन्तव्यम्।

वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः।

इति स्मृतेस्समानार्थत्वमेवास्य वचनस्य भविष्यति। दक्षिणापथे षोडश ताम्रिकमाषाणामेकस्य राजतमाषस्य तुल्यमूलत्वात्। अथवाऽत्रापि ताम्रिकमाषस्यैवाभिधानमस्तु, तथाऽपि मुहूर्तमात्रभक्षणाविषयत्वादविरोधः। तथाच 'दण्डं प्राप्नुयात्' इत्यनुवृत्तावाहतुश्शङ्खलिखितौ—'रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् दिवा त्रीन् मुहूर्ते माषं ग्रासे त्वदण्डः' इति। एतदप्रत्यक्षचारकविषयं,

प्रत्यक्षचारकाणां तु चोरदण्डः स्मृतो बुधैः।

इति नारदस्मरणात्। ग्रासे त्वदण्ड इत्यस्यायमर्थः— महिष्यादिभिः परसस्यादिषु कबळमात्रभक्षणे कथञ्चित् कृते पालस्य स्वामिनो वा स्वल्पोपि दण्डो नास्तीति। आतुरपशुविषये तु बहुसस्यनाशेऽप्येवमेवादण्ड इति दोषाभावाभिधानमुखेनाह नारदः—

राजग्रहगृहीतो वा वज्राशनिहतोपि वा ।
अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भुवि ॥
व्याघ्रादभिहतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोस्ति गोमिनाम् ॥

इति । आतुराणामनिवार्यत्वादिति शेषः । निवार्याणामपि केषां चित्पशूनां व्यतिक्रमे दण्डो नास्तीत्याह स एव—

गौः प्रसूता दशाहान्तं महोक्षो वाजिकुञ्जराः ।
निवार्यास्तु प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥

दशदिनपर्यन्तं प्रसूतायाः निरोद्धुमशक्यायाः तत्स्वामी न दण्डभाक् । महोक्षस्य सर्वासां गर्भाधानार्थं सर्वदा बन्धनायोगात् तत्स्वामी न दण्डभाक् । वाजिकुञ्जराणां स्वामिनोऽदण्डभाक्त्वे हेतुरुशनसा दर्शितः—

अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वा प्रजापालहिताः स्मृताः ।

इति । एवञ्च राजकीयानामुक्तवद्भावाददण्ड्यत्वमेव । स्वामिग्रहणं पालस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह मनुः—

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ।
अपालान्वा सपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥

वृषाः महोक्षाः, अथवा वृषोत्सर्गविधानेन उत्सृष्टाः,

अदण्ड्याः काणकूटाश्च वृषश्च कृतलक्षणः ।

इत्युशनसोक्तत्वात् । काणः एकाक्षः । कूटः एकशृङ्गः ।

कृतलक्षणः प्रतप्तायसेन कृतलाञ्छनः, अस्य अस्वामिकत्वात् स्वामिदण्डाभावेऽपि सस्यरक्षणार्थं कदाचित् कृतलक्षणानां पाले कृते न तस्य दण्डभागित्वं, तेषां दुर्निवारत्वादिति वक्तुं 'वृषश्च कृतलक्षणः' इत्युक्तम्। एवमेव वक्तुं मानवे 'देवपशूंस्तथा' इत्युक्तम्। देवपशवो हि देवताप्रतिमादीनां क्षीरस्नानाद्यर्थं तदुद्देशेन दत्ताः, न च तत्र वस्तुतस्स्वस्वामिभावोस्तीति कृतलक्षणवृषवत्पालदण्डापवादार्थमेव देवपशुग्रहणम्। प्रसूतगोवदुभयदण्डाभाव एवोशनसा गोविशेषे दर्शितः—

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च प्रसूता ह्यभिचारिणी।

आगन्तुकी अनभ्यस्तस्थाना। अभिचारिणी प्रचुरताडनात् प्रच्युता पुनः स्वयूथाभिगामिनी। एवं कालविशेषे तेनैव गोमात्रविषये दण्डाभावो दर्शितः—

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च।

इति। अत्र व्यासः—

आक्रम्य यद्द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणैश्च बान्धवैः।
गोभिश्च नरशार्दूल! वाजिमेधाद्विशिष्यते॥

अत्र मनुः—

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः।
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां पश्वादिव्यतिक्रमविषयाणि.

एवं वेतनानपाकर्माख्यपदशेषभूतं स्वामिपालविवादाख्यं पदं, तत्प्रसक्तानि च पश्वादिव्यतिक्रमविषयाण्युक्त्वा इदानीमुद्देशक्रमप्राप्तास्वामिविक्रयाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र नारदः—

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्तुस्स्वामी तदाप्नुयात् ।

इति । अस्वामिना विक्रीतं स्वकीयं द्रव्यं यस्य पार्श्वे दृष्टं तस्य सकाशात् स्वामी तत् गृह्णीयादित्यर्थः । एतत्स्वाम्यननुमत्या विक्रीतद्रव्यविषयं,

विक्रीणीते परस्य स्वं योस्वामी स्वाम्यसंमतः ।

इति मनुना विशेषितत्वात् । परस्य स्वमित्यस्यार्थो बृहस्पतिना प्रपञ्चितः—

निक्षेपान्वाहितन्याससहृतयाचितबन्धकम् ।
उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥

हृतं अपहृतम् । इतराणि पूर्वार्धवर्तीनि पदानि बहुधाव्याख्यातानि । उपांशु अप्रकाशम् । प्रपञ्चोऽयं परद्रव्यतया प्रसिद्धानां प्रदर्शनार्थः । प्रायिकाभिप्रायेणोपांशुग्रहणम् । तेन प्रणष्टाधिगतादिकमपि परद्रव्यं येन विक्रीतं, प्रकाशमपि येन निक्षेपादिकं विक्रीतं, सोप्यस्वामी । अस्वामिविक्रयनिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षिते नारदः—

अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव च ।
अकृतस्स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः ॥

कात्यायनोपि—

अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेत् ।

इति । एवंच विक्रयादितः प्रागेवास्वामिहस्ते दृष्टं नष्टमपहृतं वा स्वकीयद्रव्यमस्वामिनः सकाशात् स्वामी गृह्णीयादिति दण्डापूपन्यायसिद्धं बोद्धव्यमिति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तं—

हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान् ॥

इति । अत्र न परहस्तादवाप्तिः दण्ड्यत्वे हेतुः न्याय्यत्वात्तस्याः, किंत्वनिवेदनं, तस्य तस्करप्रच्छादनफलकत्वेनान्याय्यत्वात् । यदा पुनः परहस्तादवाप्तुमसमर्थः स्वामी तदा त्वाह स एव—

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।
देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥

अयमर्थः—विनिष्टमपहृतं वा स्वकीयं द्रव्यमासाद्य अधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं वा ग्राहयेद्राजपुरुषादिभिः सामाद्युपायैः । देशकालातिपत्तौ पुरुषाद्यानयनार्थं देशान्तरगमने कालक्षेपे च क्रियमाणे पलायनशङ्कायां स्वयमेव वा गृहीत्वा राजपुरुषेभ्यो राज्ञे वा समर्पयेदिति । ततो राजपुरुषादिभिः सामाद्युपायैः स्वामिने तद्धनं दापयित्वा दण्डयित्वा चोत्स्रष्टव्य इति ग्राहणगृहीत्वाऽर्पणविध्यो-

दृष्टार्थत्वबलाद्गम्यमानमिह बोद्धव्यम्। यदा तु विक्रयादूर्ध्वमेव क्रेतुर्हस्ते क्रीतं पश्यति तदाऽप्याह स एव—'स्वं लभेताऽन्यविक्रीतम्' इति। अन्यविक्रीतं स्वाम्यनुमतिमन्तरेणास्वामिना विक्रीतमात्मीयद्रव्यं क्रेतुः सकाशात् स्वामी गृह्णीयादित्यर्थः विष्णुरपि—"अज्ञानतः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात् तत्र तस्यादोषः, स्वामी द्रव्यमवाप्नुयात्" इति। अज्ञानतः विक्रेतुरस्वामित्वाज्ञानतः। तत्र परद्रव्यक्रये। तस्य क्रेतुः। अदोषः तस्य तस्करदोषो नास्तीत्यर्थः। विक्रेतुस्तद्दोषोस्त्येव, तेनात्र विक्रेतैव तस्करवद्दण्ड्यः न पुनः क्रेताऽपि। यत्र पुनर्विक्रेतुरस्वामित्वं रहसि हीनमूल्येन वा विक्रयकरणादिना ज्ञात्वैव लोभादिना परद्रव्यं क्रीणाति तत्र क्रेतुरपि तस्करदोषोस्तीति सोपि तस्करवद्दण्ड्यः। तथाच स एव—'यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं वा विक्रीणीयात्तदा क्रेता च चोरवच्छास्यः' इति। बृहस्पतिरपि ज्ञानतोऽज्ञानतश्च क्रये यथाक्रमेण स्तेनता निर्दोषता च क्रेतुर्भवतीति दर्शयति—

येन क्रीतं तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम्।
न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रयात्॥

मूल्येन अहीनमूल्येन। प्राग्राज्ञे विनिवेदितं क्रयात्प्रागेव प्रकाशितमित्यर्थः। उपविक्रयपदं तु स्वयमेव व्याचष्टे—

अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामान्निशायामसतो जनात्।
हीनमूल्यं च यत्क्रीतं ज्ञेयोसावुपविक्रयः॥

असतो जनात् चण्डालादिजनादित्यर्थः। असद्ग्रहणमस्वामित्वज्ञापकदासत्वादिविक्रेतृविशेषणानामुपलक्षणार्थम्। अत एव नारदः—

अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च जनाद्रहः।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणन् तद्दोषभाग्भवेत्॥

अस्वाम्यनुमतात् अस्वामिनैवानुमतात्, स्वाम्यनुमतिशून्यादिति यावत्। दासग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणार्थम्। तद्दोषभाक् तस्करदोषभागित्यर्थः। 'क्रेतुस्स्तेयं रहःक्रयात्' इति तेनैवोक्तत्वात्। एवं 'क्रेतुर्दोषोप्रकाशिते' इति याज्ञवल्क्यवचनेऽपि स्तेयदोष एवोक्त इत्यवगन्तव्यम्। तथाच तेनैव—

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः।

इति तस्करशब्दं प्रयुञ्जानेन स्तेयदोष एव दोषशब्देनोक्त इति सूचितम्। हीनात् क्रेयद्रव्यागमोपायहीनादित्यर्थः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रतिपन्नास्वामिविक्रयविषयाणि.

अथ विप्रतिपन्नास्वामिविक्रयविषयाणि.

तत्र कात्यायनः—

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिस्स्वकम्।

इति। अभियोक्ता नाष्टिकः, नष्टधनस्यैवात्राभियोक्तृत्वात्। सोऽन्यहस्ते धनं दृष्ट्वं ज्ञातिभिस्साक्षिभूतैः स्वकं स्वकीयं यथा

भवति तथा तावत्साधयेदित्यर्थः । कथं नाष्टिकेन स्वकीयत्वसाधनमित्यपेक्षित याज्ञवल्क्यः—

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यं........ ॥

इति । आगमस्तु—

लब्धं दानक्रयप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः ॥

इत्यादिवचनैः भुक्तिप्रकरणे निरूपितो द्रष्टव्यः । तेन चागमेनोपभोगसहितेन ज्ञातिप्रसिद्धेन नष्टधनस्य स्वकीयत्वं साध्यमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः—

नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातिभिस्स्वकम् ॥

इति । तद्धनं नष्टधनम् । स्वकं स्वकीयम् । प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । स्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वावगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीयेत्याह स एव—

अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥

इति । दत्तं च त्यक्तं च विक्रीतं च दत्तत्यक्तविक्रीतं, तद्विपरीतमदत्तत्यक्ताविक्रीतं तथाभूतं भवतीति प्रमाणसिद्धं कृत्वा स्वं स्वकीयं धनं नाष्टिको विक्रेत्रादिसकाशाल्लभत इत्यर्थः । क्रेतारं प्रत्याह बृहस्पतिः—

पूर्वस्वामी तु तद्द्रव्यं यदाऽऽगत्य विचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुश्शुद्धिस्ततो भवेत् ॥

मूलं विक्रेता। शुद्धिः अभियोज्यत्वनिवृत्तिः। मूलदर्शनानन्तरं व्यासः-

मूले समाहिते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ॥

नाष्टिकस्य नष्टद्रव्यस्वामिनः । तस्मिन्वादे यदि मयाऽप्यन्यस्माद्विक्रेतुस्सकाशात् क्रीतमित्यभियोज्यो वदति तदा तत्राप्ययमेव मूलदर्शनादिक्रमोऽनुसरणीयः । यदि तु नष्टग्राहकत्वेनापहारकत्वेन वा अकिञ्चित्करमूलत्वेन दर्शितो ददाति तदाऽऽह बृहस्पतिः—

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।
क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम् ॥

क्रेत्रे मूल्यं राज्ञे दण्डं स्वामिने धनं प्रदद्यादित्यर्थः । नारदोपि—

विक्रेता स्वामिनेऽर्थं स्वं क्रेत्रे मूल्यं च तत्कृतम् ।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥

यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरे स्थितः तदा त्वाह कात्यायनः—

मूलानयनकालस्तु देयो योजनसङ्ख्यया ।

इति । योजनसंख्यया देशविप्रकर्षापेक्षयेत्यर्थः । यदा तु कालविलम्बेनापि मूलदर्शनं न शक्यं तदाऽप्याह स एव—'प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात्' इति प्राकृतं क्रयं साक्षिवचनाल्लोकविदितं कुर्यादित्यर्थः । तथाच स एव—

प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञा(त्)तिभिस्स्वकैः ।
न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

क्रये प्रकाशिते क्रेता न राज्ञा दण्ड्य इत्याह स एव—

विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यस्स न किञ्चन ।

इति । मनुरपि—

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

प्रकाशक्रयशोधितं धनं क्रेतुस्सकाशान्नाष्टिको लभते, क्रेता चादण्ड्यो भूत्वा राजकीयादवरोधान्मुच्यत इत्यर्थः । 'अथ मूलमनाहार्यम्' इत्यनेन सति सम्भवे मूलानयनपक्ष एव ग्राह्य इत्युक्तम् । उक्तं च कात्यायनेन—

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

इति । असमाहार्यमूल एव क्रयं विशोधयेदित्यर्थः । तत्र

यदा क्रिया(मूल)मुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।
आहरेन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

वदेत् प्रकाशं क्रयं वदेदित्यर्थः । यदा मूलं न दर्शयति क्रेय-प्रकाशनं वा न करोति तदाऽप्याह स एव—

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।
यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

नाष्टिकोपि यदा नष्टस्य स्वकीयत्वं न साधयेत्तदाऽप्याह स एव—

यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।
प्रसंगविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति ॥

प्रसंगः अतिप्रसंगः । याज्ञवल्क्योपि--

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञस्तेनाविभाविते ॥

विवादास्पदस्य धनस्य पञ्चभागसंमितो यत्र दमो बध्यते स पञ्चबन्धः । अल्पापराधविषयमेतत् । महापराधविषये त्वाह व्यासः—

वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।
दाप्यः स्याद्द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्द्रव्यमर्हति ॥

क्रेतुः द्रव्यलाभः पञ्चबन्धविषयेऽपि भवति । यदा च नाष्टिकः स्वकीयत्वमनुवर्तमानं न विभावयति तत्रैव क्रेतुः क्रीतद्रव्यलाभो नान्यत्रेत्यनुसन्धेयम् । एवञ्च यन्मनुनोक्तं—

विक्रयाद्यो धनं किञ्चित् गृह्णीयात् कुलसन्निधौ ।
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥

इति, यच्च मरीचिनोक्तं—

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।
दिवा गृहीतं यत्क्रेता स शुद्धो लभते धनम् ॥

इति, तदेतन्मार्गितद्रव्याविभावनाविषयम् । मार्गितद्रव्यविभावनासद्भावविषयेऽपि मनुमरीचिवचनबलात् प्रकाशकृतक्रये क्रेतु-

र्धनलाभोस्त्विति चेन्न, न हि वचनशतेनाप्यस्वामिविक्रीतं क्रेतुस्सम्भवतीति प्रमातुं शक्यते। किञ्च सर्वत्र प्रकाशक्रयक्रेतुः धनलाभे प्रागुक्तेन 'अथ मूलमनाहार्यम्' इत्यादिवचनेन सह विरोधो दुर्वारः स्यात्। तस्मात् प्रकाशक्रयेऽपि मार्गितद्रव्यविभावनाभाव एव क्रेतुर्धनलाभ इत्यवगन्तव्यम्। शम्भुना तूक्तदोषपरिहाराय मनुमरीचिवचनाभ्यां क्रेतुर्धनयोग्यतामात्रमुच्यते, न तु वस्तुतस्तस्यैव धनं भवतीत्युच्यत इत्युक्तं, तदयुक्तं, योग्यतामात्रकथनस्योपयोगाभावात्। यदा क्रयस्यापि साक्षिभिर्विभावनाभावस्तदा त्वाह बृहस्पतिः—

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः।
समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम्॥

यस्मिन् वादे नाष्टिकस्यानुवर्तमानस्वत्वसाधकप्रमाणाभावः, क्रेतुश्च प्रकाशक्रयसाधकप्रमाणाभावस्तस्मिन् वादे नाष्टिकक्रेतृपुरुषयोस्साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धनं समन्यूनाधिकत्वेन विभज्यैतावत्तवेति स्वयमेव राजा विनिर्णयं कुर्यादित्यर्थः। ननु प्रमाणहीनवादो न कुत्रापि सम्भवति, कथञ्चिन्मानुषाभावेऽपि दिव्याभावस्य सर्वथा वक्तुमशक्यत्वात्। मैवं, अस्वामिविक्रये वादे दिव्याभावस्तावदवगम्यते—

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिस्स्वकम्।
पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः॥

इत्यादिवचनानां साक्षिनियामकानां तदितरप्रमाणाभावाभिधानपरत्वात्। किंच—

प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः।
न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी॥

इति साक्षीतरप्रमाणनिषेधाद्दिव्याभावस्सुव्यक्तः। एवञ्च यदुक्तं कात्यायनेन—

अलेख्येऽसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्॥

इति, तद्दिव्यनिषेधस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम्। एतेनैतन्निरस्तं, यच्छम्भुना मूलानयनक्रयप्रकाशनरूपमुभयमधिकृत्योक्तम्—अथोभयं कर्तुमसमर्थश्चौर्यं च न मन्यते तदा द्रव्यापेक्षया दिव्यं देयम्।

अलेख्येऽसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्।

इति कात्यायनेनोक्तत्वादिति। सप्रमाणकवादेऽपि क्वचित्सममेव दीयमानं भवतीति वचोभङ्ग्या स एव दर्शयति—

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः।
अविज्ञाताश्रयात् क्रेता विक्रेता यत्र वा मृतः।
स्वामी दत्वाऽर्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम्॥

इति। अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकाद्विक्रेतुस्सकाशादित्यर्थः। स्वोक्तप्रकारेण ग्रहणमुपपादयितुमुक्तं तेनैव—

अर्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः।

इति । द्वयोः क्रेतृनाष्टिकयोः व्यवहारतः स्वकृतापचारतः स्वकीयधनार्धं हृतं गतमित्यर्थः । कः पुनस्स्वकृतापचार इत्यपेक्षिते तेनैवोक्तं—

अविज्ञातक्रयो दोषः तथा चापरिपालनम् ।
एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥

अविज्ञातस्थानकात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामीत्यविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः। स एव क्रेतुर्दोषोऽपचारः। अपरिपालनमुपेक्षा, सैव नाष्टिकस्यापचारः । एतद्द्वयमविज्ञातक्रयापरिपालनात्मकं द्वयं क्रेतृनाष्टिकयोर्द्रव्यहानिकरत्वेन समाख्यातमित्यर्थः । मरीचिरपि—

अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।
हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अविज्ञातनिवेशत्वादविज्ञातस्थानत्वात् । मूलं विक्रेता । बार्हस्पत्यवचनादभिन्नार्थमपि असमग्रतयाऽन्यार्थमिति एतद्वचनं मा प्रतिभात्विनीह समुच्चितः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विप्रतिपन्नास्वामिविक्रयविषयाणि.

अथ प्रसङ्गात् स्वाम्यनर्पिततदीयवस्तुभोक्तृविषयाणि कानिचिन्नारदीयानि वचनानि लिख्यन्ते—

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा ।
अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥

अनिर्दिष्टं तु यद्द्रव्यं वासः क्षेत्रं गवादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चोरवद्दण्डमर्हति ॥
अनड्वाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ।
अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ॥
दासी नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुज्यते ।
उपभोक्ता तु तद्द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥
दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।
त्रयोदशमनड्वाहमश्वं भूमिं च षोडश ॥
नौकामश्वं च धेनुं च लाङ्गलं कार्षिकस्य च ।
बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टगुणं दिने ॥
उलूखले पणार्धं तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
शूर्पस्य च पणार्धं तु जैमिनिर्मुनिरब्रवीत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्वाम्यनर्पिततदीयवस्तुभोक्तृविषयाणि समासश्चास्वामिविक्रयाख्यस्य पदस्य विधिवितानः.

अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र नारदः—

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति ।
स्थावरं सक्षयं दाप्यो जङ्गमं सक्रियाफलम् ॥

यो गृहीततन्मूल्यो विक्रेता पण्यं जातानुशयः क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति, तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेन

सहितमसौ दाप्यः । यदि तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितमित्यर्थः। क्षयशब्देन गतभोग उक्तः, क्रेतृसम्बन्धित्वेन प्रलीनत्वात् । क्रियाफलं तु धेन्वादेः पण्यस्य क्षीरादिकं, तद्दोहनादिक्रियाफलत्वात् । क्रयकालापेक्षया दापनकालेऽर्घ-वृद्धावेतद्द्रष्टव्यम्, अर्घह्रासे त्वन्यथाऽभिधानात् । तथाच स एव—

अर्घश्चेदपहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

इति। अत्र क्रयकालगृहीतेन मूल्येन यावत्पण्यमर्पणकालेऽर्घह्रासवशात् साभ्यधिकं लभ्यते तत्सोदयम्, तदावहेत् क्रेतारं प्रापयेत्, क्रेत्रे दद्यादिति यावत् । क्रयकालेऽर्पणकाले वाऽर्घसाम्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योसौ.................. ॥

इति। अर्घस्य ह्रासवृद्धिग्रहणाभावात्तत्साम्यविषयमिदं वच-नमिति गम्यते । सोदयमित्यादेरयमर्थः—अदीयमानपण्यस्य यावती वृद्धिः

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयविक्रयमेव च ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

इत्युक्तंतवृद्धिप्रकरणोक्तपरिमाणतः कल्प्यते, तत्सहितं पण्यं दाप्य इति। अर्घसाम्ये पण्योपचयरूपोदयासम्भवादेवं व्या-

ख्या कृता। तत्र नारदः—'स्थायिनामेष नियमः' इति। देशान्तरे हृत्वा विक्रेतुं ये क्रीणन्ति तदितरे क्रेतारस्स्थायिनः, तद्विषयोऽयं 'स्थावरं सक्षयं दाप्यः' इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः। कथं तर्ह्यस्थायिनां नियम इत्यपेक्षिते स एवाह—'दिग्लाभं दिग्विचारिणाम्' इति। यत्पण्यं यस्मिन् दिगन्तरे विक्रेतुं क्रीतं तत्पण्यं तस्मिन् दिगन्तरे विक्रीणानस्य यो लाभः तेन सहितं देयमित्यर्थः। विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह—'गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात् तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः' इति। गृहीत मूल्यं विक्रेत्रा यस्य पण्यस्य तद्गृहीतमूल्यम्। तस्य तस्मै क्रेत्र इति यावत्। यस्तु गृहीतमूल्यस्य पण्यस्य विक्रयानुशयाभावेऽप्यनर्पकः, यश्च क्रयानुशयवशाददत्तमूल्यस्य पण्यस्याग्राहकः, तौ प्रत्याह कात्यायनः—

क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम्।
स मूल्याद्दशमं भागं दत्वा स्वद्रव्यमाप्नुयात्॥
अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत्।
एवं धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो न तु॥

इति। अदूषितं जलादिनेति शेषः। अर्थक्रियाकालो दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिकालः। तस्मिन्नप्राप्ते सति अग्रहणेऽदाने वा कृतेऽपि नैव दशमं मूल्यभागं प्रदापयेत्, किंतु

तमदत्त्वैव स्वद्रव्यमाप्नुयात् । एवमुक्तो धर्मः दशाहात् प्रागर्थक्रियाकालादूर्ध्वं वेदितव्यः । दशाहात्परतस्त्वनुशयो न कर्तव्यः, अनुशयकालस्यातीतत्वादित्यभिप्रायः । वास्तवस्यानुशयकारणस्याभावे प्रागुक्तो धर्मः । तथाच क्रेतारमुदाहृत्य तेनैवोक्तं—

क्रीत्वाऽनुशयवान् पण्यं त्यजेद्दोषादृते यो नरः ।
अदुष्टमेव काले तु समूल्याद्दशमं वहेत् ॥

काले अनुशयकाले परमार्थतः पण्यमदुष्टमेव दुष्टबुद्ध्या त्यजेत् न गृह्णीयादित्यर्थः । गृहीतपण्यत्यागप्रकारोपि अस्मिन्विषये तेनैव दर्शितः—

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते ।
षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्वा क्रीतं त्यजेद्बुधः ॥

अनुशयकालादूर्ध्वमनुशये सत्येतद्वचनमित्यपरादित्यमतिः । सा त्वयुक्ता, 'परतोऽनुशयो न तु' इत्युक्तत्वात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । मनुनाऽप्यनवस्थापरिहारार्थमुक्तं—

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥
परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

इति । वास्तवानुशयकारणसद्भावविषयमेतद्दानादानं, मूल्यदश-

मांशदानानुक्तेः । क्रयविक्रयादन्यत्राप्यनुशये क्रयविक्रयानुशयोक्तमूल्यमित्याह स एव—

यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥

विक्रीयासंप्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं स्वपार्श्व एव स्थितं तस्य दैवादिवशान्नाशे तत्तुल्यं पण्यं क्रेत्रे विक्रेत्रा देयमिति वचोभङ्ग्या नारद आह—

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥

याज्ञवल्क्योपि—

राजदैवोपघातेन पण्यदोष उपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥

याचितस्येति वचनादयाचितस्य विक्रेतुरप्रयच्छतो न हानिरिति दर्शयति । एवञ्च 'स्थावरं सक्षयं दाप्यः' इत्यादिकमपि याचितविषयमिति मन्तव्यम् । पण्यादभ्यधिकदापनस्य तत्रैवोचितत्वात् । तेन कालान्तरेऽपि पण्यमात्रमेवायाचितविषये देयम् । यथा पण्यदोष उपागते याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुरेव हानिः, तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरेव हानिरित्याह नारदः—

दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥

अप्रयच्छतो विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः। क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यमूल्यं क्रेत्रे विक्रेत्रा न प्रत्यर्पणीयमिति। दीयमानमिति वदन् अदीयमानमगृह्णतो न मूल्यहानिरिति दर्शयति। यत्र विक्रेत्रा न याचितं, न च क्रयी दीयमानाग्राहकः उपागतश्च पण्यदोषः, तत्र द्वयोस्समा हानिः कल्प्या, क्रयानन्तरमर्पणग्रहणशैथिल्येन द्वयोरप्यपराधसाम्यात्। यत्र पुनर्जातानुशयः क्रेता विक्रेत्रा दीयमानं न गृह्णाति तत्राप्याह स एव—

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात्॥

क्रयी जातानुशय इति शेषः। याज्ञवल्क्योपि—

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णति।

इति। अगृह्णति अनुशयेनेति शेषः। गृह्णति तु न विक्रेयमित्यर्थादेव सिद्धम्। यो विक्रीणाति, यश्च सदोषं पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तयोस्समानो दण्ड इत्याह स एव—

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवद्यदि।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणं भवेत्॥

नारदस्त्वस्यार्थं श्लोकद्वयेन विविच्य वदन् विशेषमप्याह—

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति।
मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु॥

तथाऽन्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।
सोपि तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

इति । बुद्धिपूर्वकविषयमेतत्, दण्डदाप्यद्रव्ययोरतिमहत्त्वात् । अत एव बृहस्पतिना सदोषमुदाहृत्योक्तं—

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः ।
तदेव द्विगुणं दाप्यः तत्समं विनयं तथा ॥

अबुद्धिपूर्वके तु क्रयपरावर्तनमेव । अन्यत्रापि क्वचित् परावर्तमित्याह स एव—

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।
अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥

अत्र नारदः—

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥

उत्तरार्धस्यायमर्थः—

अदत्तमूल्ये पण्ये च वाङ्मात्रेण क्रये कृते ।
न परावर्तितव्यं .... ॥

इत्येवमादिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोष इति । यत्र पुनः वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं विक्रेतृहस्ते क्रेत्रा किंचिद्दत्तं तत्र विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ क्रेतृदत्तद्रव्यं तस्मै द्विगुणं दद्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥

इति। क्रयं सत्यं कर्तुं यत् विक्रेतृहस्ते कृतं तत्सत्यंकारकृतम्। क्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह व्यासः—

सत्यंकारं च यो दत्वा यथाकालं न दृश्यते।
पण्यं भवेन्निसृष्टं तत् दीयमानमगृह्णतः ॥

निसृष्टं भवेदुत्सृष्टं भवेदित्यर्थः। अत्र पणस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्योत्सर्गान्तोऽभिमतः, अन्यथा वाङ्मात्रक्रयकर्तृतौल्ये विक्रेतुः सत्यंकारग्राहकता न स्यात्। अत्रापि विक्रीतमपि विक्रेयमित्युक्तमनुसंधेयम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विक्रीयासम्प्रदानाख्यस्य पदस्य विधिवितानम्.

अथ क्रीत्वाऽनुशयाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र नारदः—

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक्स्वयं गुणदोषतः।

इति। क्रीत्वाऽनुशयो मा भूदिति स्वयं क्रेता प्रागेव क्रयात् पण्यं गुणाढ्यं दुष्टं वेत्यवधारणार्थं परीक्षेतेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि—

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत्।

इति। अन्येषां पण्यगुणदोषाविदामिति शेषः। एवंच तत्क्षण एव परीक्षणं चर्मादिपण्यविषयम्। यदाह व्यासः—

चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य तु ।
वसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥

वसुशब्दो यद्यप्यर्थमात्रवाची, तथाऽप्यत्र गोबलीवर्दन्यायाच्च-र्मादिव्यतिरिक्तार्थपरः। कुप्यं तु हेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकं विज्ञेयम् । तथाच हेमरूप्ये प्रस्तुत्यामरसिंहेनोक्तं— 'ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इति । एवं चर्मादिकमत्यन्तास्थया परीक्ष्यम्। परीक्ष्य क्रीतस्य दोषदर्शनेऽपि त्यागायोगात् । तथाच बृहस्पतिः—

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ।

इति । बहुमतं क्रीतमिति शेषः। तथाच नारदः—

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

इति । दोषदर्शनेऽपीति शेषः। अस्यापवादमाह स एव—

त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।
मुक्तावज्रप्रवाळानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥
द्विपदामर्धमासं तु पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् ॥
अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

इति । त्र्यहात् क्रयदिनमारभ्येति शेषः। एवं पञ्चाहादावपि शेषो द्रष्टव्यः। अत्र विक्रेतुः प्रतिदेयमित्यादिविधिदर्श-

नात्त्र्यहाद्दोह्यमित्यादिपरीक्षणं क्रीतदोह्यादिद्रव्यविषयमिति गम्यते। द्विपदां पुंसां दासानामित्यर्थः। तद्विगुणं मासमिति यावत्। स्त्रियाः दासीजनस्येत्यर्थः। अतोऽर्वाक् त्र्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः। संजायत इत्यनेन ज्ञानतः सिद्धिरुक्ता न वस्तुनि निष्पत्तिः। परीक्षाया ज्ञानतः सिद्धिहेतुत्वादित्युक्तम्। ज्ञानतः सिद्ध्यसिद्धी च कात्यायनेन स्पष्टीकृते—

अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम्।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं काले चेदन्यथा न तु॥

अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम्। काले यस्य द्रव्यस्य यावान् परीक्षाकाल उक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः। अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टत्वेन विभावितमपि क्रीतं न तत् स्वामिने देयं, एवं निर्गुणत्वेन विभावितमपि क्रीतं तत् स्वामिने देयम्, दुष्टग्रहणस्यानुशयहेतुमत्परत्वात्। नारदस्तु क्रयानुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रयात् प्राक् ज्ञातव्यमाह—

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानामागमं तथा।

इति। अश्वादिपण्यानामत ऊर्ध्वमपचयो वृद्धिर्वा भविष्यतीति देशकालादिवशाज्जानीयात्। कुलीनत्वादिज्ञानार्थं उत्पादकं जन्मभूम्यादिकं च जानीयादित्यर्थः। यस्तु न जनाति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्॥

अनुशयः पश्चात्तापः। स चापचयादिकमविजानता वणिजा क्रीत्वा वृथा न कार्यः दौर्मत्यापत्तेः।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्यात् वणिक्पण्यविचक्षणः।

इत्युक्तनिषेधातिक्रमापत्तेश्च। अत एवानुशयं कुर्वन्नसौ मूल्य-षड्भागदण्डभाक् भवतीत्यन्त्यपादेन दण्डाभिधानमुपपन्नम्। ननु विजानताऽप्यनुशयो न कार्यः निषेधसद्भावात्, सत्यं, किन्त्वपवादबलात् क्रियते, स चापवादोऽनुशयात्तस्य प्रतिदानस्य प्रतिपादानं कुर्वता नारदेनार्थाद्दर्शितः—

क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्॥
द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमावहेत्।
द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्॥

इति। यो दुष्क्रीतं जातमिति क्षयादिकं जानन् द्रव्यं मन्यते तेन दुष्क्रीतं प्रतिदेयमिति सम्बन्धः। अविक्षतं अविकृतम्। विकृतं चेद्द्रैकृत्यसमाधानार्थं मध्यस्थजनकल्पितद्रव्यसहितमेव क्रयदिनेऽपि प्रतिदेयम्। द्विगुणं पञ्चदशांशम्। परतः तृतीयस्याह्नः परतः। क्रेतुरेव तत् क्रीत्वाऽनुशयं क्षयादिकं जानन्नपि न कुर्यादित्यर्थः। अपशकुनतोऽनुशये कृतेऽपि यदि क्रेता शकुनाभिज्ञः तदा याज्ञवल्क्येनोक्तं द्रष्टव्यम्। यदा तु शकुनानभिज्ञस्तदा नारदोक्तं कार्यं, न्यायसाम्यात्, दुष्क्रीतं मन्यत इति सामान्येनोक्तेश्च। अपशकुनतोपि क्रेता दुष्क्रीतं

मन्यत एव। यत्र तु बहुदोषत्वेन ज्ञात्वाऽपि पण्यं स्वल्प मूल्येन क्रीणाति न तत्र दुष्क्रीतं मन्यत इति न क्रयः परावर्तते। तदेतदुदाहरणमुखेनाह स एव—

परिभुक्तं तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः॥

परावर्त्यसमयमङ्गीकृत्य क्रीतं यदि सदोषं भवति तदपि विक्रेतुर्न भवति दुष्क्रीतत्वेऽपि समयस्य बलीयस्त्वात्। एवमुक्तविशेषशाखाविषयक्रीत्वाऽनुशये क्रयपरावृत्तिप्रकारोपि विक्रयानुशयप्रसङ्गतः पूर्वस्मिन् पदेऽस्माभिर्दर्शितः स इहाप्यनुसंधेयः। मनुस्तु क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह—

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति।
न सावद्यं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्॥

दूरे स्थितमिति शेषः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां क्रीत्वाऽनुशयाख्यस्य
पदस्य विधिवितानः.

अथ समयानपाकर्माख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र तदुपयोगिनमर्थं तावदाह बृहस्पतिः—

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः।
आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्॥

तत्र राजधान्याम्, आर्यनिवासार्हतया कृते स्थान इत्यर्थः। तथाच याज्ञवल्क्यः—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु।

इति। तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् इत्येतस्यार्थस्स्वेनैव विवृतः—

अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः।

मुक्तभाव्याश्च नृपतिः लेखयित्वा स्वशासने॥

अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः। अग्राह्यराजभागधेयका इति यावत्। एतदुक्तं भवति—आगामिनृपतिभिरग्राह्यकराः स्वेन विसृष्टकराश्च गृहभूमीः प्रदद्यादिति। स्वशासनलेखनप्रकारो लेख्यप्रकरणोक्तोऽनुसंधेयः। एवं प्रकल्पितवृत्तिशालीनमार्यबृन्दं स्वधर्मानुष्ठाननिष्ठं कर्तुं राजा प्रार्थयेत्। तथाच याज्ञवल्क्यः—

त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति।

पौरत्रैवर्णिककृत्येष्वेतैरार्त्विज्यादिकमपि कार्यम्। तथाच बृहस्पतिः—

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते संदिग्धे निर्णयं तथा॥

एवं समुदायविशेषस्य कार्यविशेष उक्तः। सर्वसमुदायानां च कार्यमाह स एव—

ग्रामश्रेणीगणानां च सङ्केतस्समयक्रिया।

बाधकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च॥

गणानां चेत्यत्र चशब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः । एवंचायमर्थः—ग्रामश्रेणीगणपाषण्डनैगमादीनां क्षुद्रोपद्रवकाले जीर्णोद्धारादिध क र्ये च यां पारिभाषिकीं समयक्रियां विनोपद्रवो दुष्परिहरः धर्मकार्यं च दुस्साधं, सा पारिभाषिकी समयाक्रिया येनयेनोपाधिना नराः ग्रामादिशब्दाभिलप्यजाता कृताः तत्तदुपाध्युपहितैर्नरैर्बहुभिर्मिळितैः कार्येति । तथा चोक्तं तेनैव—

चाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्मृता ।
तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित् ॥

चाटो वृकः । उपशमनं उपशमनादानं, समय इति यावत् । समयस्वरूपनिरूपणार्थं द्वित्रास्समयाः प्रदर्श्यन्ते—अवर्षणोपद्रवे प्रतिक्षेत्रं प्रतिगृहं वा एतावद्धनं ग्रहयज्ञादिशान्तिकसिद्धये देयमित्येकस्समयः, तथा चोरोपद्रवे प्रतिगृहमेकैको दक्षश्शस्त्रपाणिरेकत्रागन्तव्य इति, तथा राजोपद्रवे राजदर्शनार्थं प्रतिग्रहमेकैकः श्रेष्ठ आगन्तव्य इति । धर्मकार्ये तु समयस्तेनैव निरूपितः—

सभाप्रपादेवगृहतटाकारामसंस्कृतिः ।
तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनाक्रिया ॥
कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।
यत्रैतल्लेखितं पत्रे धर्म्या सा समयाक्रिया ॥
पालनीया समस्तैस्तु.................. ॥

इति। सभा जनाश्रयो मण्टपः। प्रपा पानीयशालिका। आरामः उपवनम्। संस्कृतिः जीर्णोद्धारः। संस्कार उपनयनादिकः, प्रेतदहनादिश्च। यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्रे दानम्। कुलायनं दुर्भिक्षादिपीडाहतयूथागमनम्। तस्मिन् सति यत्संविधानं विधेयं तदेव तच्छब्देनोक्तम्। निरोधः निरोधनं, दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तं कुलायनधारणमिति यावत्। अस्माभिः ग्रामादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतोपाधिशालिभिः। अंशतः गृहक्षेत्रपुरुषादिप्रयुक्त्या सङ्गृहीतधनेन, मध्यकत्वेन स्थितेन धनेन वा। समस्तैः समुदायिभिरिति शेषः। एवं कृता समयक्रिया सम्प्रदायप्राप्ता च न केवलं समुदायिभिः पालनीया, किंतु राज्ञाऽपि। तथाच नारदः—

पाषण्डनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु।
संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा॥

पाषण्डाः वेदोक्तलिङ्गधारिव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः। तेषु मठादिहिताचरणाद्याः समयास्सन्ति। नैगमाः सार्थकवणिक्प्रभृतयः, तेषु सकञ्चुकसंदेशहरपुरुषातिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवस्समया विद्यन्ते। श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः कुविन्दादयः, तास्विदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयास्सन्ति। पूगाः हस्त्यश्वारोहकादयः। व्रातगणशब्दौ कात्यायनेन व्याख्यातौ—

नानायुधधराः व्रातास्समवेतास्तु कीर्तिताः ।
कुलानां हि समूहस्तु गणस्स परिकीर्तितः ॥

इति । तत्र पूगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयस्सन्ति समयाः । गणे तु पञ्चमेऽह्नि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णवेधः कर्तव्य इत्येवमादिरस्ति समयः । गणादिष्वित्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरी महाजनपरिगृहीता, तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिः समयोस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वाऽन्यत्र यास्यतो न तद्विक्रेयमित्यादिरस्ति समयः । जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतृहस्ते दशबन्धग्रहणं ग्राह्यम् । क्वचित् क्रेतृहस्त इत्यादिकोस्त्यनेकविधस्समयः । जनपदे तथेत्यत्र तथाशब्दोऽनुक्तग्रामघोषपुरादीनां प्रदर्शनार्थः । तत्र न गोप्रचारस्थाने स्थातव्यमित्यादिकोस्ति ग्रामे समयः । आभीरस्त्रीपुरुषव्यभिचारे न दण्ड इत्यादिकोस्ति घोषे समयः । पुरे तु विनैवार्थार्पणमाढ्यादन्यिथाशक्ति परिपालयद्भिः बन्दिग्राहकादयो निहन्तव्या इत्यादयस्समयास्सन्ति । तदेतत्समयजातं यथा स्वयं न भ्रश्यति न व्यतिवर्तते तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदायपुरुषानधिकृत्य बृहस्पतिः—

कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।
विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम् ॥

लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिरित्यर्थः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोपि—

समूहिनां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।
प्रकुर्युस्सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः ॥

सामयिकनिजधर्मानतिक्रमेण समूहिकार्याणि समुदायिनः कुर्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

निजधर्मो वर्णाश्रमादिधर्मः । सामयिकः समयनिर्वर्त्यो धर्मः । यः पुनः निजधर्मविरोधी सामयिको धर्मः यथा— सन्ध्यावन्दनवेळायां सर्वैरेव स्वस्वव्यापारपरिहारेण राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं, यो न गच्छति तस्य प्रथमसाहसो दण्ड इति । नासौ रक्ष्य इति अर्थात् गम्यते । अस्मदरातिमण्डलमश्वादयः प्रस्थापनीयाः, इत्यादिको यो निजधर्माविरोधेन राजाज्ञया कृतो धर्मस्सोपि समूहेनानुसरणीय इत्यन्त्यपादस्यार्थः । कात्यायनोपि—

अविरोधेन धर्मस्य निर्गतं राजशासनम् ।
तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्तव्यं तु नृपाज्ञया ॥

धर्मस्य श्रौतस्मार्तादिधर्ममार्गस्य । निर्गतं निश्चितमित्यर्थः । राजशासनं राज्ञाऽनुशिष्टो धर्मः । तस्यैव श्रौतस्मार्तमार्गाविरोधेन विहितस्यैव । यः पुनः श्रौतस्मार्तमार्गविरोधेन राजाज्ञानिर्मितो धर्मः यथा—अस्माभिर्दत्तस्य गृहक्षेत्रादेराधिविक्रयदानादिकं न कार्यमिति, तस्याचरणं न कर्तव्यमित्येवका-

रात् गम्यते। कथमत्र श्रौतस्मार्तमार्गविरोधः उच्यते—द्रव्यार्जनविधिनाऽर्जितस्य द्रव्यस्य यथेष्टं विनियोगः कार्य-इत्ययमपि श्रौतस्मार्तमार्ग एव, तद्विरोधस्तत्रास्त्येवेत्यलं प्रत्युदाहरणसमर्थननिर्बन्धेन। यत्पुनस्तेनैवोक्तं—

राजप्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत्॥
गर्ह्यस्स पापो दण्ड्यश्च लोपयन्राजशासनम्॥

इति, तत् श्रौतस्मार्तमार्गाविरुद्धराजप्रवर्तितधर्मविषयमिति मन्तव्यम्। समुदायिभिर्विचित्रमतिभिरपरिमितैश्च सम्यगसम्यक्त्वं ऐकमत्येन कार्यस्य निश्चेतुमशक्यमिति मत्वा द्वित्राः पञ्च वा कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह बृहस्पतिः—

द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्यास्समूहहितवादिनः।
कर्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणीगणादिभिः॥

इति। कार्यचिन्तकेषु हेयाः उपादेयाश्च तेनैव दर्शिताः—

विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः।
लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः॥
शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षाश्शान्ताः कुलोद्भवाः।
सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्याश्च महत्तमाः॥

इति। शालीनाः लज्जाशीलाः। कार्यचिन्तकाः समूहकार्यसाधकबाधकविचारकाः। याज्ञवल्क्यस्त्वकार्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्वैस्समूहिभिः कार्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैस्समूहहितवादिनाम्।

इति। यस्तु हितवादिनां प्रतिकूलस्स्यात् स समूहेन प्रथमसाहसं दण्ड्य इत्याह स एव—

यस्तत्र विपरीतस्स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥

इति। कात्यायनोपि—

युक्तियुक्तं च यो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशदः।
अयुक्तं चैव यो ब्रूते स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

बृहस्पतिः—

यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा।
सन्धिक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात् ॥

साधारणं दण्डादिद्रव्यं दण्ड्यादेस्साहाय्यकरणादिना नाशयेदित्यर्थः। क्षिपेत् आक्षिपेत्। ततःपुरात् समुदायस्थानात्। अत्रैविद्याक्षेपे तु वाक्पारुष्यपदे दण्डो वक्ष्यते। समुदायिमात्रस्य मर्मोद्घाटकादौ निर्वासनमेव दण्डः। तथाच स एव—

अरुन्तुदस्सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा।
श्रेणिपूगनृपद्विष्टः क्षिप्रं निर्वास्यते ततः ॥

अरुन्तुदो मर्मोद्घाटकः। सूचकः पिशुनः। भेदकृत् समूहिषु विमतिकृत्। ततः समूहस्थानात्। निर्वास्यते समूहेनेति शेषः। न च वाच्यं समूहस्य दण्डनेऽनधिकारात् समूहेनेति शेष इत्येतदयुक्तमिति। यत आह स एव—

कुलश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः।
वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकर्मणाम् ॥

तैः कृतं यच्च धर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः ॥

इति । वाग्दमः पापिष्ठोसीत्यादिभर्त्सनम् । धिग्दमो धिगिति कुत्सनम् । परित्यागः अङ्ककरणं निर्वासनं वा । एतत् अर्थदण्डादेरप्युलक्षणार्थं, निग्रहानुग्रहमिति सामान्यतः पुनरभिधानात् । निसृष्टार्थाः अनुज्ञातकार्याः । अधर्मेण तैः कृतेऽप्याह स एव—

बाधां कुर्युर्यदेकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः ।

राज्ञा ज्ञात्वा निवार्यास्तु शास्याश्चैवानुबन्धतः ॥

इति । अनुबन्धतः निबन्धानुसारेण शास्या दण्ड्या इत्यर्थः । नारदोपि दण्ड्यानाह—

पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युः ते विनेया विशेषतः ।

आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः ॥

गणग्रहणमत्र समूहमात्रपरं, न पुनः कुलसमूहरूपविशेषपरम् । तेन पाषण्डादावपि भेदका ये ते राज्ञा विशेषतो विनेयाः । विशेषग्रहणाच्छारीरेणापि दण्डेन विनेयाः । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहिषु राज्ञा यथा वर्तितव्यं तथाऽप्याह स एव—

यो धर्मः कर्म यच्चैषां उपस्थानविधिश्च यः ।

यच्चैषां भृत्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥

धर्मो जटाधारित्वादिकः । कर्म व्रतं पर्युषितभिक्षाटनादिकम् । उपस्थानविधिः समुदायिकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ण्य मण्टपादौ

मेळनम्। प्रत्युपादानं जीवनाय तापसवेषादिपरिग्रहः। एषां पाषण्डादीनामित्यर्थः। अन्यदपि राजकृत्यमाह स एव—

प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्याऽवमतं च यत्।
बाधनं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत्॥

प्रतिकूलं यथा—

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति॥

इति। एवञ्च सार्थकादिशूद्रकर्तृकं त्रैवर्णिकपौरादीनां विवादे धर्मविवेचनादिकं 'प्रतिकूलं च यद्राज्ञः' इत्यस्योदाहरणमिति मन्तव्यम्। प्रकृत्या स्वभावत एवावमतं अवज्ञातं, तद्यथा—पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणादिकम्। यच्चार्थानां बाधनं रसवादादिकं तत्तेभ्यस्सकाशाद्राजा विनिवर्तयेत्। अन्यान्यपि निवर्तनीयान्याह स एव—

मिथस्सङ्घातकरणमहिते शस्त्रधारणम्।
परस्परोपतापं च तेषां राजा निवर्तयेत्॥

मिथस्सङ्घातकरणं उपस्थानविधेः पूर्वं पृथक्पृथगवान्तरस्तोमकरणम्। अहिते कुलजादौ। परस्परोपतापो राजकीयाश्रयेण अन्योन्यमर्थाहरणादिकम्। अन्यदपि निवर्त्यमाह स एव—

दोषवत्कारणं यत्स्यादधुना च प्रकल्पितम्।
प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत्॥

लोभादिदोषवत्कारणकं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितं बहुकालं प्रवृत्तमपि राजा निवर्तयेदित्यर्थः। समूहिषु यत्समूहेन कर्तुमशक्यं मुख्यानामौद्धत्यनिवारणादिकं तदपि राजा कुर्यात्। तथाच बृहस्पतिः—

मुख्यैस्सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत्।
तदा विचारयेद्राजा स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्॥

यस्तु मुख्यस्स्वमार्गे राज्ञाऽपि स्थापयितुमशक्यस्तत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥

राजेति शेषः। एवंविधदण्डप्रयोगे तस्यैव सामर्थ्यात्। यदा समूहस्यापि कथञ्चित् सामर्थ्यमस्ति तदा प्रकृतत्वात् गणस्यैव दण्डप्रयोगकर्तृत्वमवगन्तव्यम्। कात्यायनेनाप्युक्तं—

साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः।
उच्छेद्यास्सर्व एवैते विख्याप्यैवं नृपैर्भृगुः॥

केचिन्नृपे भृगुरिति पठन्ति, तदा अयमर्थः—साहसिकत्वादिकं नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इति। यस्तु मुख्यः शपथेन स्वमार्गे स्थापयितुमशक्यस्तत्रोक्तं मनुना—

यो ग्रामदेशसङ्घेषु कृत्वा सत्येन संविदम्।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥

निगृह्य दापयेदेनं समयव्याभिचारिणम् ।
चतुस्सुवर्णं षण्णिष्कं शतमानं च राजतम् ॥
एवं दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥

इति । सत्येन शपथेनेत्यर्थः । सुवर्णनिष्कशतमानशब्दाः प्राग्दिव्यप्रकरणे व्याख्याताः । तत्र त्रयोऽर्थदण्डाः दण्ड्यानामर्थसत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीयाः । निर्वासनं तु निर्बन्धविषये व्यवस्थापनीयम् । धार्मिकग्रहणादधार्मिकस्य दण्डविधावौदासीन्यमप्यस्तीत्यवगम्यते । यदा च धार्मिको राजा दण्डविधावुदासीनस्तदा ग्रामादय एव दण्डविधिं कुर्युः । 'निसृष्टार्था हि ते स्मृताः' इत्युक्तत्वात् । अमुख्यानां तु समयव्यभिचारिणामौद्धत्यानुसारेण दण्डः कल्पनीयः । तेषामपि सामर्थ्यतो मुख्यतुल्यत्वे जाते बृहस्पतिनोक्तं—

.... यस्समर्थो विसंवदेत् ।
सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥

इति । समर्थः समयं पालयितुं समर्थो मुख्यतुल्य इति यावत् । विसंवदेत् समयं लङ्घयेत् । अपरानपि दण्ड्यानाह स एव—

सम्भूयैकमतिं कृत्वा राजभाव्यं हरन्ति ये ॥
ते तदष्टगुणं दाप्याः वणिजश्च पलायिनः ।

'राजभाव्यं हरन्ति ये' इति चतुर्थपादेऽनुषञ्जनीयः । सम्भू-

हपूजार्थं यद्राज्ञा समूहकार्यार्थमागताय दत्तं तद्यदि समूहपार्श्वमागत्यासौ समूहाय स्वयं न ददाति, तदा राज्ञा दत्तमेकादशगुणं दाप्यः। तथाच याज्ञवल्क्यः—

समूहकार्य आयातान् कृतकार्यान्विसर्जयेत्।
सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः॥
समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत्।
एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम्॥

इति। यल्लभेत समूहमान्यत्वनिमित्तेनेति शेषः, स्वकीयसेवाध्ययनादिनिमित्तेन तु लब्धस्य प्रातिस्विकत्वेन समुदायेऽर्पणविध्ययोगात्। समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च सर्वे समूहिनः समं विभागेन विभज्य गृह्णीयुः।

ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम्।

इति बृहस्पतिस्मरणात्। एवं विभज्य ग्रहणमतुच्छद्रव्यविषयं, तुच्छद्रव्यं तु लब्धं निस्स्वादिभ्यस्समूहेन देयम्। यदाह स एव—

षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांऽशतः।
देयं वा निस्स्ववृद्धार्तस्त्रीबालातुररोगिषु॥
सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः।

इति। एकस्य पुरुषस्य षण्मासानिर्वाहायापर्याप्तं कुटुम्बस्य वैकमासानिर्वाहायापर्याप्तं लब्धं चेन्निस्स्वादिभ्यो देयमिति तात्पर्यार्थः। यत्पुनस्तेनैवोक्तं—

यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थे वा ऋणं कृतम् ।
राजप्रसादलब्धं वा सर्वेषामेव तत्समम् ॥

इति, तस्यामर्थः—तैः समूहकार्यार्थप्रहितैर्यत्सीमाविवादादावधिकं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्राप्तं परैरपह्रियमाणं वा रक्षितं, तथा समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणं समूहकृतानुकूल्यादिजनितराजप्रसादलब्धं वा यत् तदेतत्सर्वं सर्वेषां समूहिनां समं ज्ञेयमिति । गणार्थे कृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः—

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।
आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥

तैरेव समूहकार्यप्रहितैरेव प्रतिदेयं तदृणं भवतीत्यर्थः । परिभाषितपाथेयानर्पणेऽपि तैः कृतमृणं गणेन न देयं, एवकारकरणात् । किंतु पाथेयमेव देयम् । ये पुनस्समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्भावमापन्नाः, ये च समुदायक्षोभादिना ततो बहिर्भूताः तान् प्रत्याह स एव—

गणिनां शिल्पिवर्गाणां गतास्स्युर्ये तु मध्यताम् ।
प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशास्सर्व एव ते ॥
तथैव भोज्यवैभाज्यदानधर्मक्रियासु च ।
समूहस्थोंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभाङ्न तु ॥ इति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां समयानपाकर्माख्यस्य
पदस्य विधिवितानः.

अथ क्षेत्रजविवादाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र बृहस्पतिः—

निवेशकाले कर्तव्यः सीमाबन्धविनिश्चयः ।
प्रकाशोपांशुचिह्नैश्च लक्षितस्संशयापहः ॥

निवेशकालः ग्रामादिप्रवेशकालः । सीमाया बन्धो निबन्धो नियामक इति यावत् । विनिश्चीयते सीमाबन्धो येन स विनिश्चयः पाषाणादिमयस्स्थूलगुडकः । सीमाबन्धश्चासौ विनिश्चयश्चेति सीमाबन्धविनिश्चयः, सीमानियामकस्थूलगुडक इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—ग्रामादिप्रवेशकाले तत्सीमानियामकः स्थूलगुडकः प्रकाशगुप्तलिङ्गोपेतः सीमासन्धौ स्थापनीय इति । प्रकाशगुप्तलिङ्गान्यपि तेनैव दर्शितानि—

वापीकूपतटाकानि चैत्यारामसुरालयाः ।
स्थलनिम्ननदीस्रोतश्शरगुल्मनगादयः ॥
प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्सदा ।
करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराश्मकपालिकाः ॥
सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थीनि भस्म च ।
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ॥

इति । वापी पुष्करिणी । चैत्यं इष्टकाद्यैर्विरचितं स्थण्डिलम् । स्थलं उन्नतो भूप्रदेशः । निम्नं परिघा । शराः तृणविशेषाः । गुल्माः कन्दशून्याः करवीरप्रकाराः । नगाः वृक्षाः । ते तु मनुना विशेषिताः—

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शल्मलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥

न्यग्रोधो वटः । किंशुकः पलाशः । नगादय इत्यत्रादिशब्देन वेणुवल्लीवल्मीकवर्त्मपुरातनसेत्वादीनां स्मृत्यन्तरोक्तानां ग्रहणम् । करीषं शुष्कगोमयम् । अस्थीनि पश्वादीनाम् । तुषाः व्रीह्यादित्वचः । अङ्गारा दग्धकाष्ठावयवाः शान्ताग्नयः । शर्कराः पाषाणवत् कठिना मृदः । कपालिकाः पक्वघटावयवानामवयवाः । कार्पासास्थीनि कार्पासबीजानि । निधापयेत् गर्ताभ्यन्तरेषु कुम्भीः निधाय मृद्भिः प्रच्छादयेत् । तथाच मनुः—

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नित्यं विपर्ययम् ॥

उपच्छन्नानि प्रच्छादितानि अन्यानि प्रकाशचिह्नेभ्योऽन्यानि तानि चाधस्तादेवोक्तानि । तत्र कार्पासास्थिवर्जानि सर्वाणि मानवेऽप्यनुकीर्तितानि । लिङ्गानामनुकीर्तनमुपलक्षणार्थमिति दर्शयितुं कार्पासास्थिकीर्तने मनोरनास्था । अत एव उपांशुलिङ्गान्यभिधायाभिहितं मनुना—

यानि चैवंप्रकाराणि कालात् भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥

तानि शुक्तिशङ्खगैरिकखदिरसारप्रभृतीनि । एवमुक्तलिङ्गानां मध्ये वृक्षलिङ्गान्विता सीमा ध्वजिनीत्युच्यते । जललिङ्गा-

न्विता मत्सिनी । तुषाङ्गारादिगुप्तलिङ्गान्विता नैधानीत्युच्यते। तथाच व्यासः—

ग्रामयोरुभयोस्सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥
स्वच्छन्दगा बहुजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।
नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्सिनी मता ॥
तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।
सीमा प्रचिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते ॥

इति । समुन्नताः कौटिल्यविकलाः । समुच्छ्रिताः उच्चाः । सीमालिङ्गानि यत्नसिद्धानि स्वतस्सिद्धानि वा प्रथमवयसां गळितवयस्कैर्ज्ञापनीयानि । तथाच बृहस्पतिः—

ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।
वार्धक्ये च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥
एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ॥

इति । पौगण्डबालाः किञ्चित्प्रबुद्धबालाः । तेऽपि च पौगण्डबालाः कालेन वार्धक्यमापन्नाः शिशूनां किञ्चित्प्रबुद्धानां स्वज्ञातिज्ञापितानि सीमालिङ्गानि प्रयत्नेन दर्शयेयुः । एवमविच्छिन्ना ज्ञातृपरम्परा बहुतरकालात्ययेऽपि सीमाभ्रान्त्यनुत्पत्त्यर्थं कार्येत्यर्थः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सीमालिङ्गनिरूपणम्.

अथ सीमाविवादनिर्णयः.

तत्र मनुः—

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ॥

इति । एतैः प्राङ्निरूपितैः सीमालिङ्गैरर्थिप्रदर्शितैः सीमां नयेत् निर्णयेदित्यर्थः । अथार्थिन्यविश्वासः तदा साक्षिप्रत्ययादेव निर्णयेत् । तदाह स एव—

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिश्चये ॥

लिङ्गविषयकस्सीमाविषयको वा साक्षिप्रत्ययस्सीमाविवादनिश्चयहेतुस्स्यादित्यर्थः । तत्र लिङ्गविषयकप्रत्ययशालिनां साक्षिणां साक्षिप्रकरणोक्तलक्षणमेवानुसंधेयम् । सीमाविषयकप्रत्ययशालिनां तु साक्षिणां लक्षणाधिक्यमिह बृहस्पतिना दर्शितं—

आगमं च प्रमाणं च भोगं कालं च नाम च ।
भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

आगमः स्वत्वापादकः क्रयादिः । प्रमाणं दण्डादिना परिकल्पितं परिमाणम् । यदा तूक्तविधसाक्ष्यभावः तदा सामन्तप्रदर्शितैर्लिङ्गैर्निर्णयेत् । एतदपि वचोभङ्ग्याऽऽह मनुः—

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥

कात्यायनोपि—'तेषामभावे सामन्ताः' इति । तेषां द्विविधसाक्षिणाम् । के पुनस्सामन्ता इत्यपेक्षिते स एवाह—'संस-

क्तकास्तु सामन्ताः' इति । विप्रतिपन्नसीमकस्य ग्रामादेश्चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादिभोक्तारः संसक्तकाः, त एव सामन्ता ज्ञेया इत्यर्थः। एवमुक्तानां सामन्तानां यदा रागद्वेषादिप्रकटदोषसद्भावस्तदाऽप्याह स एव—

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तेषु कर्तव्यः उद्धारो नात्र संशयः ॥

तत्संसक्तेषु सामन्तसंसक्तेषु । उद्धारः सीमाया उद्धारः सीमानिर्णय इति यावत् । एतदुक्तं भवति—चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तत्तद्दिशि स्थितग्रामादिभोक्तारः तत्संसक्ताः, तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेस्सीमां निर्णयेदिति । यदा तेषामपि प्रकटदोषसद्भावः तदाऽप्याह स एव—

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।

इति । तत्संसक्ताः संसक्तसक्तसंसक्ताः । एतदुक्तं भवति—चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तत्तद्दिशि स्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तसक्तसंसक्ताः, तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गैः ग्रामादिसीमां निर्णयेदिति । यदा तु तेषामपि प्रकटदोषसद्भावः तदाऽप्याह स एव—

सक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिस्सह ।
संमश्य कारयेत् सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥

संसक्तसक्तसंसक्ता अपि सामन्तकोटिनिविष्टाः, तेन एतेषां सामन्तशब्देन निर्देशो नानुपपन्नः । ततश्चायमर्थः—दुष्टान् संसक्तसक्तसंसक्तान् त्यक्त्वा साक्षिसामन्ततत्कोटिभ्योऽन्यान् सीमालिङ्गाभिज्ञान्मौलवृद्धोद्धृतसहितान् सीमान्तप्रतिनिर्णायकान् कारयेदिति । के पुनस्साक्षिसामन्ततत्कोटिभ्योऽन्य इत्यपेक्षिते नारदः—

नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ।

इति । सीमालिङ्गज्ञा इति शेषः । मौलवृद्धोद्धृतास्तु कात्यायनेन दर्शिताः—

ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिस्सम्प्रकीर्तिताः ॥
निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं नृगुणान्वितैः ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते वृद्धाः परिकीर्तिताः ॥
उपश्रवणसम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥

इति । नृगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वयोवृद्धत्वं न तन्त्रमिति विकल्पोक्त्या दर्शितम् । कार्यज्ञातृत्वं येषां पारम्पर्येण ते उद्धृता इति तृतीयश्लोकस्य तात्पर्यार्थः । एवंच प्रकटदोषेण संसक्तसक्तसंसक्तेषु दुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरग्राम्यजनश्रेणीवयोवृद्धदर्शितैः सीमालिङ्गैस्सीमानिर्णयः कार्य

इत्यत्रभोद्धव्यम् । गुप्तदोषेषु सामन्तेषु विशेषमाह स एव—

सामन्तास्साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।
द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुप्तदोषोद्भावने कृते इत्यर्थः । उत्तराः तत्संसक्तादयोऽन्तरङ्गास्सामन्तकोटयो द्विगुणा ज्ञेयाः । ततस्सामन्ततत्कोटिभ्योऽन्ये बहिरङ्गा नागरादयो मौलवृद्धोद्धृतसहितास्त्रिगुणा मताः । एवं तत्संसक्तकादिष्वपि गुप्तदोषोद्भावने सत्युत्तरेषां द्वैगुण्यादिकमूह्यम् । साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे तु मनुराह—

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥

सामन्तादीनामनुग्राहकमौलादीनां सीमासाक्षिणां चाभावे इमानसभ्यानपि वक्ष्यमाणान् पुरुषाननुयुञ्जीत सीमालिङ्गानि पृच्छेदित्यर्थः । तानेव दर्शयति—

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान्मूलखानकान् ।
व्याळग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥

व्याधादीनां द्वितीयान्ततया निर्देशः पूर्वश्लोकस्थेनानुयुञ्जीतेतिपदेनान्वयार्थः । कैवर्ताः तटाकादिखननोपजीविनः । अन्यान् काष्ठादिवाहनवृत्तीन् वनगोचरान् काननोपजीविनः । नारदस्तु मौलादिसहितान्येषामभावे सीमान्तिकप्रदेशकर्षकाः

तेषामभावे वनगोचरा इति दर्शयितुं वनगोचरेभ्यः प्राक्सीमाकर्षकान् दर्शयति—

ग्रामसीमासु च बहिः ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ।
गोपाश्शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥

इति । एवं सामन्ताद्युद्धृतपर्यन्तेष्वप्युत्कृष्टानामभावे निकृष्टानामनुयोजनमूह्यम् । अनुयोजनं सत्यानृतजन्यपुण्यपापप्रतिपादकमन्वादिवचनैर्यथार्थकथनपरान् कृत्वा प्रस्तुतार्थप्रश्नकरणम् । तानि च वचनानि साक्ष्यनुयोजनविधिप्रकरणोक्तान्यनुसन्धेयानि। साक्षिप्रश्नविधिप्रकरणोक्तशपथैः शापिता एव सामन्तादयो विनिर्णयं ब्रूयुः । तथाच बृहस्पतिः—

शपथैश्शापितास्स्वैस्स्वैः ब्रूयुस्सीमाविनिर्णयम् ।
दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितम् ॥

शपथैस्स्वैः स्वैः—

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

इत्यादिनोक्तव्यवस्थानातिक्रमेणेत्यर्थः । मनुनाऽपि—

ग्रामेयककुलानां तु समक्षं सीमसाक्षिणः ।
प्रष्टव्यास्सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

इत्युक्त्वोक्तं—

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥

इति । ग्रामीणपुरुषसमूहस्य विवादिनोश्च समक्षं सीमालिङ्गानि तत्साक्षिप्रभृतयः प्रष्टव्या इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । द्वितीयश्लोकार्थस्तु सुव्यक्तः । सीमाया एव ये साक्षिणस्ते सीमार्थमेव प्रष्टव्याः, पृष्टाश्च यथा सीमां ब्रूयुः तथा ज्ञापयेदित्यूह्यम् । यदा तु सीमालिङ्गसाक्षिणो लक्षणानि कथञ्चित् प्रदर्शयितुं न शक्नुवन्ति केवलं सीमां वदन्ति तदा तान् प्रत्याह स एव—

शिरोभिः स्वैः गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतैश्शापिताः स्वैः स्वैः नयेयुस्तान् समञ्जसम् ॥

यावन्तस्सीमालिङ्गसाक्षिणः ते सर्वे लोहितकुसुमस्रग्विणो लोहितवसनाः लोष्टं शिरसि धारयन्तः सीमानुयायिना चङ्क्रमेण सीमान्तं प्रदर्शयन्तस्तां सीमां समञ्जसं सम्यक् निर्णयेयुरित्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्तु सामन्तादीन् प्रत्याह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसनास्सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥

वाशब्दात्तत्संसक्तकादयोऽप्येवमेव लिङ्गप्रदर्शनासम्भवे सीमां नयेयुरिति गम्यते, लिङ्गप्रदर्शकेषु विकल्पार्थत्वात् । समग्रामाः समसङ्ख्याताः समुदायभावमापन्नाश्चत्वार इत्यादिविशेषोपादानमन्यसमसङ्ख्यानिरासार्थम् । समग्रामा इत्यत्र समग्रहणं विषमसङ्ख्यानिवृत्त्यर्थम् । तत्राप्यत्यर्थमेकसङ्ख्यानिवृत्त्यर्थमाह नारदः—

नैकस्समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

अस्य प्रतिषेधस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह बृहस्पतिः—

ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोप्युभयसम्मतः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥
सत्यव्रतस्सोपवासस्सीमान्तं दर्शयेन्नरः ।

इति । ज्ञातृचिह्नैर्विना ज्ञातॄणां चिह्नानां चाभाव इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—साक्ष्यादिवनगोचरान्तानां सीमाज्ञातॄणां प्रप्रकाशोपांशुलिङ्गानामभावे यःकश्चिदुक्तविशेषणविशिष्टो नरः सीमावित्सीमान्तमुक्तविधिना चङ्क्रममाणो दर्शयेदिति । यद्यप्यत्र मन्वादिवचनाच्चङ्क्रमणानन्तरमेव निर्णयः सम्पद्यत इति प्रतिभाति, तथाऽपि चङ्क्रमणदिनमारभ्य सार्धमासान्ते निर्णयो न ततोऽर्वागित्यवगन्तव्यम् । यदाह कात्यायनः—

सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।
त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजकमिष्यते ॥

इति । यथासङ्ख्यमिति शेषः । यदाऽप्युक्तलक्षणस्य (नरस्या) प्रमाणस्याभावः तदाऽपि न दिव्येन निर्णयः,

वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

इत्याद्यनेकवचनेन भूविवादे दिव्यनिषेधात् । सीमाविवादश्च भूविवाद एव । यदाह कात्यायनः—

आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगभुक्तिस्सीमा च षट् भूवादस्य हेतवः ॥

इति । कथं तर्ह्यत्र निर्णय इत्यपेक्षिते नारदः—

यदा तु न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम् ।
तदा राजा द्वयोस्सीमामुन्नयेदिष्टतस्स्वयम् ॥

इष्टतः इच्छात इत्यर्थः । इष्टत इत्यस्य क्वचिदपवादमाह मनुः—

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रविशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

अविषह्या ज्ञातृज्ञापकशून्या । एतदुक्तं भवति—यत्र विवादविषयो भूरेकस्य निरवकाशस्य ग्रामक्षेत्रादेरत्यन्तोपकारिका अन्यस्य तु सावकाशस्य न तथा तत्र महोपकारार्थं निरवकाशग्रामादिशेषतया तां भूमिं प्रवेशयेदिति । एवमुक्तविधिना सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव ऋणादिनिर्णयवत् कर्तुं सर्वदा सुकरः, प्रावृडादिकाले सस्यादिभिस्तिरोहितेषु सेत्वादिसीमालिङ्गेषु दुष्करत्वात् । तेन यदा सेत्वादिसीमालिङ्गानां तिरोधायकसस्याद्यभावः तदा निर्णयः कार्यः । तथाच मनुः—

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठमासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्येष्ठमासि मासान्तरे वा सेतुप्रभृतिषु सीमालिङ्गेषु सुव्यक्तेषु विवादाध्यासितां

सीमां निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामग्रहणं क्षेत्रादीनामुपलक्षणार्थम् । अत एव बृहस्पतिना—

ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत ।

इत्युपक्रान्तम् । गृहादीनामित्यादिशब्देन नगरदेशौ स्वीक्रियेते, तत्रापि सीमावादसद्भावात् । अत एव कात्यायनेन—

सामन्तभावे सामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।
ग्रामे सीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥

इत्युक्तम् । क्षेत्रादिनिर्णयं क्षेत्रगृहयोः सीमानिर्णयमित्यर्थः । न चैवं ग्रामक्षेत्रगृहादिष्वन्योन्यसामन्तैरन्योन्यनिर्णयः कार्यः, ग्रामसामन्तानां क्षेत्रगृहसीमास्वपरिचितत्वात्, एवं क्षेत्रसामन्तानां ग्रामगृहसीमासु अपरिचितत्वात् । अत एवाह स एव—

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।
गृहं गृहस्य निर्दिष्टं सामन्तान् परिभावयेत् ॥

अत्र ग्रामादिशब्देन प्रथमान्तेन लक्षणया ग्रामादिभोक्ता कथितः । ततश्चायमर्थः—विवादविषयस्य ग्रामादेस्समन्ततः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरादिक्षु स्थितग्रामादिभोक्तृजनस्तस्य सामन्तः ततस्सकाशाद्विवादविषयग्रामादिसीमालिङ्गानि परिभावयेत् निश्चिनुयात् निर्णेता राजादिरिति । एवं नगरदेशयोरपि तत्तत्सामन्तात्परिभावयेदिति विधिरुदाहरणमुखेनास्मिन्वचने सू-

चित इत्यवगन्तव्यम् । एवमेव केदारारामोद्यानदेवालयकूप-तटाकप्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहस्थानादिसीमाविवादे साक्षितत्तत्सा-मन्तादितो निर्णेता निर्णयेत् । तथाच बृहस्पतिः—

सर्वस्मिन् स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्तितः ॥ इति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सीमाविवादनिर्णयः.

अथ सीमासाक्ष्याद्यपराधविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

तत्र कात्यायनः—

बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

सीमासाक्षित्वेन प्रकीर्तितानां अशेषाणां साक्ष्यवादार्थं मेळने कृते ते सर्वे यदि भयादिना साक्ष्यवादं न ब्रूयुः तदा ते प्रत्येकमुत्तमसाहसं दाप्या इत्यर्थः । प्रत्येकमित्यनुक्तावपि एकैकस्यैव साक्षित्वात्तदत्र लभ्यते । यदा तु ते भयादिना सर्वे संशयमुत्पादयित्वाऽनैकमत्येन ब्रूयुस्तदाऽप्येवमेव दाप्या इत्याह स एव—

कीर्तिते यदि भेदः स्यात् दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ।

इति । यदा त्वनृतं ब्रूयुस्तदा त्वाह विष्णुः—'कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः' इति । सामान्येनाभिधानेऽपि दण्ड

गौरवात् भूवादविषयमेतदवसेयम् । सामन्तानामनृतवादित्वे त्वाह नारदः—

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्तास्सीमनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

अनृतं ब्रूयुः साक्ष्यवादे सीमालिङ्गानि वञ्चयित्वा ब्रूयुरित्यर्थः । अज्ञानोक्तौ त्वाह कात्यायनः—

नाज्ञानेन हि मुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं प्रति ।
अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनस्सीमां विचारयेत् ॥

अज्ञानोक्ताविति निर्णयाभावोपलक्षणार्थं, तेन भेदेनोक्तावपि निर्णयाभावात् पुनस्सीमां विचारयेत् । कस्तत्र निर्णायक इत्यपेक्षिते शङ्खलिखितौ—'सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययो लेख्यविरोधे ग्रामनगरवृद्धश्रेणीप्रत्ययो ग्रामनगरवृद्धश्रेणीविरोधे दशवर्षा भुक्तिरन्यत्र राजविप्लवात्' इति । लेख्यप्रत्ययो निर्णायक इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि शेषो द्रष्टव्यः । तत्संसक्तादिवनगोचरान्तानामनृतवादित्वे तु नारद आह—

शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुः नियुक्ता भूमिकर्मणि ।
प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥
गणवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥

इति । शेषास्सामन्तेभ्योऽवशिष्टाः तत्संसक्ताः । तेभ्यो जघन्याः

संसक्तसंसक्ताः । गणवृद्धादय इत्यत्रादिशब्देन ग्रामनगरमौलवृद्धोद्धृतसीमाकर्षकवनगोचरास्सङ्गृहीताः । मनुस्तु सीमाचङ्क्रमणकर्तॄणामनृते स्थितानां दण्डमाह—

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम् ॥

यथोक्तेन 'शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीम्' इत्यादिनोक्तमार्गानतिक्रमेण नयन्तस्सीमाचङ्क्रमणं कुर्वाणास्सत्यसाक्षिणः सत्यभूतसीमानुभवशालिनः पूयन्ते पापेन न सम्बध्यन्ते । विपरीतं नयन्तः पूर्वसीमातिक्रमेण चङ्क्रमणं कुर्वाणाः कार्षापणानां द्विशतं दाप्या इत्यर्थः । विपरीतनयनं तु चङ्क्रमणानन्तरक्षणमारभ्य सार्धमासाभ्यन्तरे दैवराजकृतव्यसनदर्शने वेदितव्यम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सीमासाक्ष्याद्यपराधविषयाणि.

अथ नद्यादिवशात् प्राप्तभूविषयाणि.

तत्र बृहस्पतिः—

अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।
महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः ॥

क्षयोदयौ जीवनं च दैवराजवशान्नृणाम् ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

इति । तत्कृतं दैवराजकृतम् । यद्यपि दैवशब्दो भाग्यमाचष्टे तथाऽपि नदीकृते दैवकृतमित्युच्यते, भाग्यस्यैव मूलकारणत्वात् । तथाच स एव—

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ॥
एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत् ॥

इति । तीरे नदी प्रकुरुते इत्यन्वयः । तस्य नदीवशाल्लब्धभूमिकस्य तां नदीकृतभूमिसंस्थितिं पूर्वस्वामी न विचालयेदित्यर्थः। एतदनुप्तसस्यतीराविषयम् । उप्तसस्यतीरविषयेऽप्याह स एव—

क्षेत्रं ससस्यमुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।
नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥

तां ससस्यां भूमिम् । छेदनादूर्ध्वमपि पूर्वस्वामी यावदुप्तसस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभत इत्यर्थः । फललाभादूर्ध्वं तु प्राचीनवचनविषयतुल्यतैव । राजदत्तभूमिविषयेऽपि क्वचित्पूर्वस्वामी विचालयेत् क्वचिन्न विचालयेदित्याह स एव—

या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा कृता ।
प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतो यस्य या हृता ।
गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत् ॥

इति । प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतः स्वत्वे लिखितादिप्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जत इत्यर्थः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां नद्यादिवशात् प्राप्तभूविषयाणि·

अथ गृहादिविषयाणि.

तत्र बृहस्पतिः—

निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।
येन यावद्यथाभुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

ग्रामादिप्रवेशकालादारभ्य गृहादिकं तत्स्वामिना येन यावत्प्रचारभूम्याद्युपेतं तथा यस्यां दिशि द्वारादिमद्भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् प्रातिवेश्यादिर्जन इत्यर्थः। 'निवेशकालादारभ्य' इति वदन् कालान्तरादारभ्य भुक्तं विप्रतिपन्नं चेत् विचालयेदिति दर्शयति । एवं निवेशकाले कल्पितं गवाक्षादिकं प्रातिवेश्याद्यनिष्टकार्यपि न केनचिच्चालनीयमित्याह स एव—

वातायनं प्रणालीं च तथा निर्यूहवेदिकाः ।
चतुश्शालस्यन्दनिकाः प्राङ्निविष्टा न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः । प्रणाली काष्ठादिमयो जलनिर्गमोपायः । निर्यूहः गृहघोणा । वेदिका दारुपरिष्कृता चतुरश्रा विश्रा-

न्तिभूमिः। चतसृणां शालानां समाहारश्चतुश्शालम्। एतच्च तृणमयगृहोपलक्षणार्थमुक्तम्। तस्माद्वृष्ट्युदकनिपातस्यन्दनिकाः। अत्रापि मध्ये निविष्टानां विचालनं पूर्ववदर्थादुक्तम्। अत एव गवाक्षादिकं परानिष्टकारितया न कार्यमित्याह कात्यायनः—

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन।

इति। परानिष्टकारितयेति शेषः। तथाच स एव—

दृष्टिप्रासं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेश्मसु॥

इति। दृष्टिप्रासो गवाक्षः। परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येनेत्यर्थः। एवं कृते परानिष्टं भवतीत्यभिप्रायः। अनेनैवाभिप्रायेण बृहस्पतिनाऽप्युक्तं—

वर्चस्स्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम्।
अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कदाचन॥

वर्चस्स्थानं विष्ठास्थानम्। अत्यारात् अरत्निद्वयमविविहायेत्यर्थः। अत एव कात्यायनः—

विण्मूत्रोदकवर्मं च वह्निश्वभ्रनिवेशनम्।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्॥

बृहस्पतिस्तु शकटादिकं संकटहेतुभूतं संसरणे न चिरं धार्यमित्याह—

यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः।
तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित्॥

एवं चतुष्पथादावप्यवरोधनं न कार्यम् । अत एव नारदः—

चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान् न रोधयेत् ।

इति । सुरस्थानं देवकुलादिकम् । चतुष्पथराजमार्गयोस्स्वरूपमाह कात्यायनः—

सर्वे जनास्सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।
अनिरुद्धा यथाकालं राजमार्गस्स उच्यते ॥

अवेळायां यत्र मार्गे राजकीयैश्चङ्क्रमणं निषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । यस्य क्षेत्रस्यान्तिके मध्ये वा मार्गोस्ति तं प्रत्याहतुः शङ्खलिखितौ—'मार्गक्षेत्रे पथिविसर्गः' इति । कार्य इति शेषः । यस्तु संसरणादाववरोधं करोति तस्य दण्डमाह बृहस्पतिः—

यस्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च ॥
कामात्पुरीषं कुर्याद्यस्तस्य दण्डस्तु माषकः ॥

सङ्करः सङ्कीर्णता अवरोध इति यावत् । वृक्षग्रहणं सस्यादेरुपलक्षणार्थम् । यद्यपि पञ्चकृष्णलको माषोऽत्रापि ग्राह्यतया प्रतिभाति, तथाऽप्यपराधानुरूपत्वाय कार्षापणस्य विंशो भागो ग्राह्यः । तत्रापि माषव्यवहारात् । राजमार्गे पुरीषकर्तुर्दण्डाधिक्यमाह मनुः—

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

मार्गवैशिष्ट्यादत्रापराधाधिक्यमभिसन्धाय दण्डाधिक्याभिधानं मनोरिति मन्तव्यम्। आपदि तु नार्थदण्डः किंतु वाग्दण्ड इत्याह स एव—

आपद्गतस्तथा वृद्धः गर्भिणी बाल एव वा।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः॥

तटाकादावमेध्यकर्तुरत्यन्तापराधित्वाद्दण्डेऽप्यत्यन्ताधिक्यमाह कात्यायनः—

तटाकोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत्।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम्॥

कश्मलचेलनिर्णेजनादिना तीर्थदूषकस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव—

दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः।
पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्॥

अपराधान्तरेषु दण्डानाह याज्ञवल्क्यः—

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः॥

सीमालिङ्गविनाशकस्य प्रथमसाहसो दण्डः, क्षेत्रस्यापहरणेऽपहर्तुर्मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः। यत्तु विष्णुनोक्तं— 'सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनस्सीमां कारयेत्' इति, तत्र सीमाभेत्तारमित्यस्य सीमामुल्लङ्घ्य कर्षकमित्यर्थोऽध्यवसे-

यः। सीमाप्रदेशे पुनःकर्षणाद्यकरणमेव पुनस्सीमाकरणं, तद्यथा भवति तथा राजा यतेतेति पुनस्सीमां कारयेदित्यस्यार्थः। उत्तमसाहसाभिधानमर्धसीमातिक्रमविषयम्। समग्रसीमातिक्रमविषये त्वाहतुः शङ्खलिखितौ—'सीमातिक्रमेष्वष्टसहस्रम्' इति। दण्ड इति शेषः। दण्डाधिक्यात्समग्रसीमातिक्रमविषयत्वमस्य वचनस्य न्याय्यम्। स्वल्पसीमातिक्रमविषये त्वाह वृद्धमनुः—

स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा।
अतिक्रामन्ति ये दर्पात्ते दण्ड्याः द्विशतं दमम्॥

दण्डाल्पत्वादल्पातिक्रमविषयमेतदिति न्याय्यम्। यस्तु याज्ञवल्कीये सीमालिङ्गविनाशे प्रथमसाहस उक्तः स गृहसीमालिङ्गविनाशविषयः दण्डस्याल्पत्वात्। क्षेत्रसीमालिङ्गविनाशविषये त्वपराधाधिक्याद्दण्डाधिक्यमाहतुः शङ्खलिखितौ—'क्षेत्रमर्यादाभेदे त्वष्टशतम्' इति। दण्ड इति शेषः। एवं ग्रामादिसीमालिङ्गविनाशे दण्डाधिक्यमूह्यम्। उक्तविधिना दण्डयित्वा पुनर्गृहादीनां सीमालिङ्गानि कारयेदिति चोह्यम्। यस्तु याज्ञवल्कीये क्षेत्रापहरणे मध्यमसाहस उक्तः स तु बलादपहारविषयः। चत्वारिंशदधिकपञ्चशतकार्षापणात्मकस्य मध्यमसाहसस्य गुरुदण्डत्वात्। भयप्रदर्शनेनाज्ञानेन वाऽपहरणे कृते तु मनुराह—

गृहं तटाकमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यस्स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तं 'क्षेत्रोदकापहरणे अष्टशतम्' इति, दण्ड इति शेषः। तदेतत् बलात्कारेण सोदकशाल्यादिक्षेत्रापहरणे द्रष्टव्यम्। एवमपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वापेक्षया दण्डाधिक्यमूह्यम्। सीमोत्पन्नवृक्षादिफलपुष्पापहारदण्डप्राप्तिपरिहारोपयोगिनमर्थमाह कात्यायनः—

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः।
फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्॥

सामान्यं साधारणम्। क्षेत्रस्वामिषु सवृक्षसीमकक्षेत्रयोः स्वामिषु। यद्येकक्षेत्रस्वाम्येव सर्वफलमाहरेत् तदा तस्मिन्नर्धफलापहारदण्डप्राप्तिः। येषां तु वृक्षादीनामेकस्य क्षेत्रे मूलप्रदेशा वर्तन्ते अन्यक्षेत्रस्योपरि शाखास्तद्विषयेऽप्याह स एव—

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंश्रिताः।
स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संश्रिताः॥

संश्रिता आश्रिताः जाता इति यावत्।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां गृहादिविषयाणि.

अथ सेत्वादिविषयाणि.

तत्र नारदः—

सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खन्यो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्तने खन्यो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तने॥

क्षेत्रस्थिताधिकोदकनिर्गमनार्थं खात्वा यः क्रियते सेतुः स खन्यः,

आगतोदकधारणार्थं मृदादिभिः यत्र जलप्रवाहो बध्यते स सेतुः बन्ध्य इत्यर्थः । तत्र नातिनिम्नतया खन्यः कार्यः, नात्युच्चतया बन्ध्य इति दर्शयितुमनुदकात्युदकानिन्दामाह स एव—

नान्तरेणोदकं सस्यं नाशश्चात्युदके सति ।
य एवात्युदके दोषः स एवानुदके भवेत् ॥

अतो यथा न सर्वोदकहानिस्तथा खन्यः कार्यः, यथाच नातिबहूदकस्थितिः तथा बन्ध्यः कार्यः इत्यभिप्रायः । सेतुबन्धप्रतिबन्धकमपि प्रत्याह स एव—

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।
महागुणोऽल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥

अस्यार्थः— स्वक्षेत्रे परेण क्रियमाणः सेतुस्स्वक्षेत्रेऽप्यपेक्षितोदकस्थापकत्वादिमहागुणवान्, स्वक्षेत्रलवनाशकरतयाऽल्पदोषवान् क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यो यस्मात् अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि सस्यसमृद्धिरिष्टेति । चेच्छब्दात्कुत्रचित् उक्तवैपरीत्ये प्रतिषेध्य इति दर्शयति । याज्ञवल्क्योपि—

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥

न निषेध्य इत्यनुषङ्गात् कूपपदेनापि सम्बध्यते । स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्ती । एवञ्चायमर्थः—परभूमिं स्वल्पां हरन् बहूदकः

कूपः परेण भूस्वामिना न प्रतिषेध्य इति । विपरीतस्त्वत्रापि निषेध्य एव। यत् पुनस्तेनोक्तम्—

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने सवमिनो भोगः तदभावे महीपतेः ॥

इति, तस्य सति सम्भवे क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाऽनुज्ञाप्यैव परेण परक्षेत्रे सेत्वादिकः प्रवर्तनीय इत्यत्र तात्पर्यं, न पुनरनिवेदने सेत्वादिवशादुत्पन्नपरक्षेत्रफलभोक्तृनिरूपणे, वचनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि सेत्वादिप्रवर्तनमात्रेण परः परक्षेत्रोत्पन्नफलभोक्तृतां प्रतिपद्यते, येन तन्निवारणार्थं वचनमर्थवत् भवेत् । केचित्तु सेत्वादिनिर्माणोत्पन्नदृष्टादृष्टफलभोक्तृनिरूपणार्थं वचनमेतदिति वदन्ति । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम् । एवमेवानिवेद्य जीर्णोद्धारे कृतेऽपि बोद्धव्यम् । तथाच नारदः—

पूर्वप्रवृत्तमुत्पन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥
मृते तु स्वामिनि पुनः तद्वंश्ये वाऽपि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥
अतोऽन्यथा क्लेशभाक्स्यात् मृगव्याधावमर्शनात् ।
इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥

इति । अवमर्शनं निदर्शनम् । तस्य मृगव्याधस्य । कात्यायनोपि—

फालाहतं फालेन विदारितं कृष्टमिति यावत्। न बीजावापयोग्यं मार्दवादिकं कुर्यात्। अकृष्टशदं अकृष्टत्वेन स्थितक्षेत्राद्यत् तृणादि फलं लभ्यते तत् अकृष्टशदम्। अन्येन कृषीवलान्तरेण। यस्तु क्षेत्रं गृहीत्वा क्षेत्रकरणकालार्धे गते कर्षणं कुरुते स कालात्ययापराधानुरूपं दमं दाप्य इत्याह बृहस्पतिः—'मध्ये कृष्टे दमं तु सः' इति। दाप्य इत्यनुषज्यते। यस्तु क्षेत्रं गृहीत्वा तत्करणकालान्तपर्यन्तं न किञ्चित्करोति कारयति च, तमपि प्रत्याह स एव—

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत्।
स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञा दण्डं च तत्समम्॥

शदं क्षेत्रफलं, तत्समं स्वामिग्राह्यशदसमम्। स्वामिग्राह्यशदोपि क्रियानिरपेक्षिते स एवाह—

चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाऽष्टमम्।
स्वसंस्कृते तु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथास्थितम्॥

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टक्षेत्रं करिष्यामीति स्वीकृत्य उपेक्षिते, यावत्फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमं भागं मूल्यद्वारेण दाप्यः। कृष्यमाणे अचिरावसन्ने क्षेत्रे स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं दाप्यः। स्वसंस्कृते तु क्षेत्रे स्वीकृत्योपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः। यत्तु क्षेत्रं स्वामिनः सामर्थ्यवैकल्यादिना खिलत्वाद्यवस्थया स्थितं गृहीत्वा तद्येन कृषीवलेन स्वाम्यनिवारितेन कृतं तत्प्रत्याह नारदः—

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेद्विकृषेत्कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम् ॥

अशक्ताः क्षेत्रकरणसामर्थ्यविकलाः । प्रेताः स्वर्याताः । नष्टाः कुत्र गता इति चिरकालमविज्ञाताः । क्षेत्रिकाः क्षेत्रस्वामिनः । एतदुक्तं भवति—परक्षेत्रत्वेऽपि खिलभूतभूविषये कर्तुः फलभोगो न जातु फलदण्डदापनमिति । प्रसङ्गात् क्षेत्र स्वामिनमागतमपि प्रत्याह स एव—

विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ॥

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थो व्ययः । तस्येयत्तावधारणं खिलभूतक्षेत्रकाठिन्यतारतम्यायत्तमिति तत्तारतम्यमाह स एव—

संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नं तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम् ॥

संवत्सरोपेक्षितं क्षेत्रमर्धखिलमीषद्दुष्कर्षं भवति, त्रिवत्सरोपेक्षितं तु खिलं स्याद्दुष्कर्षं भवेत् । पञ्चवर्षोपेक्षितं पुनरटवीसमं स्यात् अत्यन्तदुष्कर्षं भवेदित्यर्थः । यदा खिलभञ्जनार्थं व्ययं स्वामी न दातुमुत्सहते तदा त्वाह कात्यायनः—

अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यत्कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतस्स्वामिने त तत ।

इति। खिलार्थे यः कृतो व्ययः तत्प्रतिदानासमर्थः स्वामी कर्षकाय यदि खिलव्ययं न दद्यात् तदा कर्षकः क्षेत्रफलस्याष्टमं भागमष्टौवर्षाणियावत् स्वामिने दत्वा अवशिष्टं गृह्णीयात् तदूर्ध्वं स्वामिने तत् क्षेत्रं समर्पयेदित्यर्थः। यदेतत् 'विकृष्यमाणे क्षेत्रे' इत्यादिना 'परतः स्वामिने तु तत्' इत्यन्तेनोक्तं तत्सर्वं प्रेतक्षेत्रविषये तत्पुत्राद्यागमनेऽपि कार्यं, अशक्तनष्टक्षेत्रविषये तु तेषामागमने तत्पुत्रादीनामागने वा कार्यमिति मन्तव्यम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां क्षेत्रकर्तृविषयाणि.

समाप्तश्च क्षेत्रजविवादाख्यस्य पदस्य विधिवितानः.

अथ स्त्रीपुंसंबन्धाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र मनुः—

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

धर्म्ये वर्त्मनि शास्त्रीये मार्गे। संयोगे अन्योन्यसंनिधाने। विप्रयोगे देशतः कालतो वा व्यवधाने। शाश्वतान् नित्यानव श्यानुष्ठेयानिति यावत्। एतदुक्तं भवति—अनुच्छृङ्खलयोः

जायापत्योः अन्योन्यमविप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थमवश्यं ये धर्माः परस्परसंनिधावसंनिधौ चानुष्ठेयाः तान्वक्ष्यामीति। के पुनस्ते धर्मा इत्यपेक्षिते स एवाह—

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैस्स्वैः दिवानिशम्।
विषये सज्जमानाश्च संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे॥

स्वैः पुरुषैः भर्त्रादिपुरुषैः। विषये विनाशहेतुभूतशीतादिविषये। नारदोपि—

स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः।
अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत्॥

अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणां यथा भवत्यस्वातन्त्र्यं तथैव कल्पयितव्यमिति शेषः। दुष्प्रसङ्गादपि रक्षणं कर्तव्यम्। तथाच हारीतः—'जायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशः तन्तुनाशे देवपितृनाशो यज्ञनाशो धर्मनाशो धर्मनाशे आत्मनाशः आत्मनाशे सर्वनाशः तस्मादेनां धर्मशीलां सुगुप्तां पत्नीं रक्षेत्' इति। मनुरपि—

सूक्ष्मेभ्योपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः।
द्वयोर्हि कुलयोश्शोकमावहेयुररक्षिताः॥
इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम्।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि॥
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् स रक्षति ॥

इति । अरक्षिताः स्त्रियो दुश्चरितेन द्वयोः कुलयोः भर्तृपितृकुलयोः शोकमावहेयुः कुर्युरित्यर्थः । अनेन कुलद्वयवृद्धैरपि रक्ष्या इति तत्क्लेशकथनमुपदर्शितम् । दर्शितं चासां रक्षणं बृहस्पतिना—

सूक्ष्मेभ्योपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।
स्वस्रादिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम् ॥

मनुस्त्वात्मनैव पुरुषवत् स्त्रियोपि गुप्ता भविष्यन्तीति बुद्ध्या स्त्रीरक्षणे पुरुषेणानास्था न कार्येति प्रतिपादनार्थमाह—

नैता रूपं प्रतीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
पौंश्चल्याच्चलचित्तत्वान्नैस्स्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥
शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ।
द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥
एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥

इति । द्रोहभावो दक्षेण प्रपञ्चितः—

जलूकावत् स्त्रियस्सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः ।
संभृताऽपि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलूका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥
साशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् ।
तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे पुनः पतिम् ॥

इति । भूषणाभिस्संभृता कृताऽपि पुरुषं नित्यमपकर्षति सततमवज्ञापात्रं करोतीत्यर्थः । इतरा स्त्रीत्यर्थः । धनमित्यादौ प्रतिपदमादत्त इत्यनुषज्यते । एवं द्रोहभावमतिशयेन वदतो दक्षस्यायमभिप्रायः—भार्यायां बहुधा बहुविधदौष्ट्यदर्शनेऽपि जातिस्वभावनिबन्धने किमत्र चित्रमित्युद्वेगमुत्सृज्य पालने यत्नानुवृत्तिः कार्येति । भार्याया भरणेऽपि च पुरुषेण यौवने यतितव्यम् । तथाच मनुः—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

पतिपुत्रविहीनायास्तूभयविधरक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्यम् । तथाच नारदः—

मृते भर्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥

विनियोगः कर्मणि नियोजनम् । पतिपक्षस्याप्यभावे स एवाह—

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
तत्सापिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

विनियोगादिष्विति शेषः। पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह—

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः।
स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्पतिच्युताम्॥
भर्ता भरणकर्ता॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीरक्षणविधिः.

अथ स्त्रीरक्षणप्रकारः.

तत्र मनुः—

न कश्चिद्योषितश्शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्तस्ताः परिरक्षितुम्॥

प्रसह्य आक्रम्य अवरुध्येति यावत्। यद्यप्यवरोधेन शारीरव्यभिचाराद्रक्षणं शक्यं, तथाऽपि मानसव्यभिचाराद्रक्षणमशक्यमिति मन्वानेन मनुना—

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्।

इत्याद्युक्तम्। न च माऽस्तु मानसव्यभिचाराद्रक्षणं, अन्यजात्यसम्भवेन प्रजाशुद्धिविघाताभावादिति वाच्यम्। यत आह स एव—

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः॥

यादृशं पुरुषं ऋतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्समानशीलं पुत्रं जनयतीति पूर्वार्धस्यार्थः । तथाच शङ्खलिखितौ—'यस्मिन् भावोऽर्पितस्त्रीणामार्तवे तच्छीलं पुत्रं जनयति' इति । अतो मानसव्यभिचारादपि स्त्रियः रक्षेदिति शेषः । तथाच मनुना तस्मादित्यादिना उत्तरार्धेन अयमेव विधिर्दर्शितः । परिरक्षणोपाया अपि मनुना दर्शिताः—

अर्थस्य सङ्ग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारीणह्यस्य चेक्षणे ॥

सङ्ग्रहे स्वेन समानीतार्थसंविधाने । व्यये स्वेनोक्तव्यये । शौचे गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनानुलेपनादौ । धर्मे अग्निहोत्राद्यनुकूललौकिकव्यापारे । अन्नपक्त्यां चुल्लीसंमार्जनादिपाकव्यापारे । पारीणह्यस्येक्षणे पिठरादिगृहोपकरणप्रतीक्षणे । एतदुक्तं भवति—अकुत्सितावश्यकव्यापारवैयग्र्यवशेन पुरुषान्तरचिन्तनाद्यवसरराहित्यं भार्याया यथा भवति तथा कुर्यादिति । बृहस्पतिनाऽपि पूर्वोक्ता एवोपाया उक्ताः—

आयव्ययेऽन्नसंस्कारे गृहोपस्काररक्षणे ।

शौचेऽग्निकार्ये संयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृता ॥

इयमुक्तोपायप्रभवा स्त्रीणां शुद्धिः साध्वी स्मृतेत्यर्थः । तथाच मनुना स्मर्यते—

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्तास्सुरक्षिताः ।

इति। आत्मना अर्थसङ्ग्रहाद्यासक्तचित्तेनेत्यर्थः। आप्तपुरुषैस्तु रक्षिताः स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव—

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः।

इति। आप्तकारिभिः पुरुषैर्गृहे रुद्धा इत्यन्वयः। अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः। सम्यग्रक्षाविहीनत्वं च प्रागेवाभिहितम्। पानादिनिवारणमपि नारीरक्षणप्रकार इति दर्शयितुमाह स एव—

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीणां दूषणानि षट्॥

इति। तेनैतान्यवहितेन पतिप्रभृतिना नारीषु प्रतिषेद्धव्यानीति शेषः। पानं मद्यादीनाम्। पत्या च विरहो देशान्तरे पतिमुत्सृज्यावस्थानम्। अटनं विना पत्या तीर्थयात्रादिकरणम्। स्वप्नो यत्रकुत्र वा शयनम्। अन्यगेहे वासः परगृहे वसनम्। पत्युः शैष्ट्यमपि स्त्रीरक्षणप्रकार इति दर्शयितुमाह स एव—

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा॥

अव्यभिचारव्यभिचारयोः शुभाशुभफलज्ञापनमपि स्त्रीरक्षणप्रकार इति दर्शयितुं तयोः फलमाह स एव—

पतिं या नातिचरति मनोवाक्कायसंयता।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिस्साध्वीति चोच्यते॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
सृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥

इति । भरणरूपरक्षणस्यापि प्रकारं दर्शयितुमाह स एव—

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयाऽऽत्मनः ।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥

देवैर्दत्ता देवदत्ता देववशायातेति यावत् । तां भार्यां स्वयंवरे पतिर्विन्दते न पुनरात्मेच्छया आत्मव्यापारेण विन्दते। तत्र स्वव्यापाराभावात्तां देववशायातां साध्वीं शोभनां नित्यं बिभृयात् पोषयेदित्यर्थः । न चैवं मानुषवशादायातायां भार्यायां भरणमनावश्यकमिति वाच्यम् । दण्डापूपन्यायेन तत्रापि नित्यं बिभृयादिति विधिर्गम्यते यतः । तथाहि— वरेणावृताऽप्यवश्यं भर्तव्येत्युक्ते वरवृता तु सुतरामिति गम्यते। न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थान्तरपरत्वेन न व्यभिचारिणीं बिभृयादित्यर्थोऽर्थाद्गम्यत इति व्यभिचारिण्याः भरणमनावश्यकमिति वाच्यं, तस्या अप्यवश्यभरणीयत्वात्। तत्रानुत्कटव्यभिचारिणी सतीव भरणीया, असंव्यवहार्यैव परमाप्रायश्चित्तकरणात् । उत्कटव्यभिचारिण्यपि पश्चात्तापाख्यप्रायश्चित्ताधिकारविशेषेण सिद्धिपर्यन्तमवश्यं भर्तव्या, किंतु कदन्नादिना । तथाच नारदः—

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधश्शयनमेव च।
कदन्नं च कुवासश्च कर्म चावस्करोऽन्वहम् ॥

स्त्रिया अत्यन्तव्यभिचारे जाते मौण्ड्यमधश्शयनं च साधयेत्, कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात्। अमेध्यशोधनरूपं च कर्म कारयेदित्यर्थः। एवञ्च मनुवृत्तौ साध्वीमित्यस्य यदर्थान्तरमुक्तं 'यद्वा साध्वीं पतिव्रतां बिभृयात् न व्यभिचारिणीम्' इति तत्तु हेयम्। हारीतोपि अत्यन्तव्यभिचारिण्याः भरणमावश्यकमित्याह—

भार्याया व्यभिचारिण्याः परित्यागो न विद्यते।
दद्यात्पिण्डं कुचेलं चाप्यधश्शय्यां च शोधयेत्॥

पिण्डं क्षुन्निवारणमात्रकृत् कदन्नमित्यर्थः। अधः शय्या यस्यास्सा अधश्शय्या ताम्। याज्ञवल्क्योपि—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्।
परिभूतामधश्शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्॥

हृताधिकारां श्रौतस्मार्तादिकर्मणि निवृत्ताधिकाराम्। परिभूतां अनधिकृताम्। वासयेत् स्वगृहैकदेश इति शेषः।

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि।

इति मनुस्मरणात्। विप्रदुष्टां कायिकव्यभिचारेणात्यन्तदुष्टामित्यर्थः। तथाच शङ्खलिखितौ—'कामचारिणीं मलिनां कुचेलां पिण्डमात्रोपजीविनीं निवृत्ताधिकारामधश्शय्यां निरुद्धां निवासयेदत्यर्थव्यभिचारिणीम्' इति। कामचारिणीं परपुरुषकामनया चरन्तीमित्यर्थः। स्वच्छन्दचारिण्यास्त्याज्यत्वादेवं व्याख्या कृता। तस्यास्त्याज्यत्वमाह यमः—

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
सृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥

इति । भरणरूपरक्षणस्यापि प्रकारं दर्शयितुमाह स एव—

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयाऽऽत्मनः ।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥

देवैर्दत्ता देवदत्ता देववशायातेति यावत् । तां भार्यां स्वयंवरे पतिर्विन्दते न पुनरात्मेच्छया आत्मव्यापारेण विन्दते । तत्र स्वव्यापाराभावात्तां देववशायातां साध्वीं शोभनां नित्यं बिभृयात् पोषयेदित्यर्थः । न चैवं मानुषवशादायातायां भार्यायां भरणमनावश्यकमिति वाच्यम् । दण्डापूपन्यायेन तत्रापि नित्यं बिभृयादिति विधिर्गम्यते यतः । तथाहि—वरेणावृताऽप्यवश्यं भर्तव्येत्युक्ते वरवृता तु सुतरामिति गम्यते । न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थान्तरपरत्वेन न व्यभिचारिणीं बिभृयादित्यर्थोऽर्थाद्गम्यत इति व्यभिचारिण्याः भरणमनावश्यकमिति वाच्यं, तस्या अप्यवश्यभरणीयत्वात् । तत्रानुत्कटव्यभिचारिणी सतीव भरणीया, असंव्यवहार्यैव परमाप्रायश्चित्तकरणात् । उत्कटव्यभिचारिण्यपि पश्चात्तापाख्यप्रायश्चित्ताधिकारविशेषेण सिद्धिपर्यन्तमवश्यं भर्तव्या, किंतु कदन्नादिना । तथाच नारदः—

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधश्शयनमेव च ।
कदन्नं च कुवासश्च कर्म चावस्करोऽन्वहम् ॥

स्त्रिया अत्यन्तव्यभिचारे जाते मौण्ड्यमधश्शयनं च साध-येत्, कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात्। अमेध्यशोधनरूपं च कर्म कारयेदित्यर्थः। एवञ्च मनुवृत्तौ साध्वीमित्यस्य यदर्थान्तरमुक्तं 'यद्वा साध्वीं पतिव्रतां विभृयात् न व्यभिचारिणीम्' इति तत्तु हेयम्। हारीतोपि अत्यन्तव्यभिचारिण्याः भरणमावश्यकमित्याह—

भार्याया व्यभिचारिण्याः परित्यागो न विद्यते।
दद्यात्पिण्डं कुचेलं चाप्यधश्शय्यां च शोधयेत्॥

पिण्डं क्षुन्निवारणमात्रकृत् कदन्नमित्यर्थः। अधः शय्या यस्यास्सा अधश्शय्या ताम्। याज्ञवल्क्योपि—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्।
परिभूतामधश्शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्॥

हृताधिकारां श्रौतस्मार्तादिकर्मणि निवृत्ताधिकाराम्। परिभूतां अनधिकृताम्। वासयेत् स्वगृहैकदेश इति शेषः।

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि।

इति मनुस्मरणात्। विप्रदुष्टां कायिकव्यभिचारेणात्यन्तदुष्टामित्यर्थः। तथाच शङ्खलिखितौ—'कामचारिणीं मलिनां कुचेलां पिण्डमात्रोपजीविनीं निवृत्ताधिकारामधश्शय्यां निरुद्धां निवासयेदत्यर्थव्यभिचारिणीम्' इति। कामचारिणीं परपुरुषकामनया चरन्तीमित्यर्थः। स्वच्छन्दचारिण्यास्त्याज्यत्वादेवं व्याख्या कृता। तस्यास्त्याज्यत्वमाह यमः—

स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।

इति । संव्यवहार्यत्वापादकप्रायश्चित्ताभावो यद्गमने भवति तमपि या गच्छति सा स्वच्छन्दगा । अत्यर्थव्यभिचारीणी तु न त्याज्या, प्रायश्चित्तेन संव्यवहार्यत्वसम्भवात् । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तं—

सोमश्शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।
पावकस्सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥

इति, सर्वमेध्यत्वं सर्वयज्ञार्हत्वमित्यर्थः । तदेतत्प्रशंसामात्रं, तेन विप्रदुष्टत्वं हृताधिकारत्वं च व्यभिचारिण्या उक्तमविरुद्धम् । यत्पुनर्मनुनोक्तं—

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियश्श्रियश्च गेहेषु न विशेषोस्ति कश्चन ॥

इति, पूजार्हाः पूजास्पदीभूता इत्यर्थः । तदेतदविप्रदुष्टस्त्रीविषयम् । तेन परिभावास्पदत्वं व्यभिचारिण्या उक्तमविरुद्धम् । मङ्गलार्थमप्यविप्रदुष्टाः स्त्रियः पित्रादिभिः पूज्या इत्याह स एव—

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥

देवराः पत्युः भ्रातरः । याज्ञवल्क्योपि—

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥

अत्र भर्तृव्यतिरिक्तैः पूजनमुत्सवविषये द्रष्टव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

भर्त्रा पत्नी समभ्यर्च्या वस्त्रालङ्कारभोजनैः ।
उत्सवे तु पितृभ्रातृश्वशुराद्यैश्च बन्धुभिः ॥

तत्र मनुः—

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्र तास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
शोचन्ति योषितो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तत्र सर्वदा ॥

इति । शोचन्ति भरणपूजनयोरभावेनेति शेषः । यत्र कुल इत्यर्थः । प्रवत्स्यता तु प्रत्यागमनपर्यन्तं भरणार्थमर्थसंविधानं विधातव्यम् । अन्यथा सन्मार्गे स्थिताऽपि वर्धनराहित्याद्धैर्यच्युता वृत्त्यर्थं व्यभिचरेदित्याह स एव—

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥

द्वेषानुवृत्तिमत्यास्तु भार्यायाः द्वेषानुवृत्तेः प्राक् पूजनाय दत्तं वस्त्राभरणादिकं संवत्सरादूर्धं हृत्वा तामृतुकालेऽपि न सेवेतेत्याह स एव—

संवत्सरमुदीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥

उदीक्षेत द्वेषानुवृत्तिं प्रतीक्षेत । ऊर्ध्वं संवत्सरात् द्वेषानुवृत्तौ

सत्यामिति शेषः। दायं पूजनाय दत्तम्। वृत्त्यर्थं तु कल्पितमनाहार्यं, भार्याया द्वेषानुवृत्तिशालिन्या अपि भरणस्यावश्यकत्वात्। उक्तार्थस्य क्वचिदपवादमाह स एव—

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं वाऽपि रोगिणम्।
न प्रद्विषन्त्यास्त्यागोस्ति न च दायापवर्तनम्॥

क्लीबं निरुत्साहम्। अबीजं निर्वीर्यम्। एतदुक्तं भवति—दृष्टादृष्टवैकल्यनिबन्धनद्वेषानुवृत्तावप्ययुक्तकारित्वाभावादृतुगमनत्यागादिरत्र नास्तीति। याज्ञवल्क्यस्त्वधिविन्नाया भरणमेवावश्यकं न पूजनादिकमित्याह—

अधिविन्ना च भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्।

भर्तव्या पूर्ववदेवेति शेषः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीरक्षणप्रकारः.

अथाधिवेदनविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

तत्र मनुः—

मद्यपाऽसभ्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्।
व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा॥

अधिवेदनमात्रयोग्यपातित्यरहिता मद्यपाऽत्र विवक्षिता, न पुनर्महापातकवशात्त्यागेऽपि योग्या सुरापी। असभ्यवृत्ता व्यभिचाररता दुराचारा वा। प्रतिकूला नित्यमिष्टविपरी-

तकारिणी। व्याधिता दीर्घरोगा। हिंस्रा अतिक्रूरा। अर्थघ्नी स्वातन्त्र्येणार्थव्ययशीला। अधिवेत्तव्येति पञ्चस्वनुषज्यते। अधिवेदनं पूर्वस्थितभार्योपरि परिणयनम्। अर्थघ्नी चेति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। काः पुनश्चशब्दसमुच्चिता इत्यपेक्षिते शङ्खलिखितौ—'धूर्तां वैनासिकीं स्त्रीजननीं वन्ध्यामप्रियवादिनीमप्रियशीलां पुरुषद्वेषिणीमननुकूलां चाधिविन्देत्' इति। धूर्ता प्रतारिका। वैनासिकी विगतनासा। स्त्रीजननी स्त्र्यपत्यमात्रजननी। एतदुक्तं भवति—धर्मकार्यपुत्रलाभयोः सिद्धिर्यया सह न सम्भवति तामतीत्य भार्यान्तरं विन्देदिति। कामसिद्धिस्तु यया सह न सम्भवति परिपूर्णा वा न भवति तामर्थैस्तोषयित्वा भार्यान्तरमुद्वहेदित्याह देवलः—

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति।
समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत्॥

क्वचित्पूर्वभार्यातः विवाहन्तरेऽनुज्ञां प्राप्यान्यामुद्वहेदित्याह मनुः—

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः।
साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्॥

रोगिणी दीर्घरोगा। हिता भर्तुरभ्युदयार्थिनी। क्वचित्कालक्षेपेण क्वचित्तं विनैवाऽधिवेदनं कार्यमित्याह स एव—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अष्टमेऽब्दे गते इति शेषः । 'अग्रजां नवमे वर्षे' इति हारीतस्मरणात् । एवमेकादशे इत्यत्रापि शेषोऽवगन्तव्यः ।

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्ताऽतिप्रसवां स्त्रियम् ।
दश वन्ध्यां च निन्द्यां च द्वादशे स्त्रीप्रसविनीम् ॥

इति देवलस्मरणात् । अतिप्रसवा अतिक्रान्तप्रसवा प्रतिगर्भं गर्भस्रावववतीति यावत् । वन्ध्या अनपत्या । निन्द्या मद्यपाऽसभ्यवृत्तेत्येवमादिका । दश वन्ध्यामिति प्रियतरवन्ध्याविषयम् । अत्र मनुः—

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेत् रुषिता गृहात् ।
सा सद्यस्सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

उपरि यस्या अभूत् परिणयनं साऽधिविन्नोच्यते । कुलसंनिधौ अधिविन्नायाः पित्रादिकुलसंनिधावित्यर्थः । तत्कुलसंनिधौ त्यक्ताया अपि भरणं पतिरेव संनिधानकरणेन कुर्यात् ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

इत्युक्तत्वात् ।

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

इत्युक्तत्वाच्च । या त्वध्यूढा नारी पत्युरौचित्याज्ञानदोषात् कुपिता तद्गृहान्निर्गता बन्धुभ्योऽन्यमनाश्रिता सा प-

तिगृहे बन्धुभिराश्रयभूतैः प्रवेशनीया। बन्धुरहिता चेत् स्वयमेव विमृश्य पतिगृहमाश्रयेदित्याह नारदः—

अज्ञानदोषादूढा या निर्गता नान्यमाश्रिता।
बन्धुभिस्सा नियोक्तव्या निर्बन्धुस्स्वयमाश्रयेत्॥

याज्ञवल्क्यस्तु अधिविन्नस्त्रीभ्योऽधिवेदननिमित्तकं भर्तुर्देयमाह—

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम्॥

अधिविन्नायै स्त्रियै स्त्रीधनरहितायै यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं यावद्वाऽधुना परिणीतायै दत्तं तत्समं अधिवेदननिमित्तकधनं भर्त्रा देयम्। तदर्धं तु स्त्रीधनसाहितायै देयत्वेन भर्तुः प्रकीर्तितमित्यर्थः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायामधिवेदनविषयाणि.

अथात्याज्यस्त्रीविषयाणि.

तत्र देवलः—

स्वदारान् त्यजतो मोहान्नरस्यान्यायमोचिनः।
धर्मवंशपरित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते॥

शास्त्रोक्तत्यागहेतून् विनैव यो मोहादिना स्वस्त्रियं त्यजति तस्यान्यायेन स्वदारमोचिनः तन्मोचनद्वारेण तया सह विहितश्रौतस्मर्तादिधर्मस्य तस्यामुत्पाद्यमानसन्तानस्य च त्य-

कुर्निष्कृतिर्नास्तीत्यर्थः । इह लोकेऽपि तस्य राज्ञा चोरवद्दण्डनं कार्यम् । तथाच 'चोरवच्छास्यः' इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—'निर्दोषां परित्यजन् पत्नीं च' इति। त्यागहेतुभूतदोषरहितां भार्यां परित्यजन्नपि चोरवद्दण्ड्य इत्यर्थः । गुणवतीं पुनः परित्यजन् महता दण्डेन वशीकृत्य तस्यामेव भर्यायामवस्थाप्यः। तथाच नारदः—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

यदा पुनर्दण्डेन महता तस्यामवस्थापयितुमशक्यस्तदा त्वाह याज्ञवल्क्यः—

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥

गुणवतीमपि भार्यां यो दुराग्रहेण उत्सृजति तद्धनतृतीयांशं त्यक्ष्यमाणभार्यायै राज्ञाऽसौ दाप्यः। अल्पधनश्चेद्भरणमात्रपर्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां अत्याज्यस्त्रीविषयाणि.

अथ त्याज्यस्त्रीविषयाणि.

तत्र नारदः—

अन्योन्यं त्यजतोर्धर्मः स्यादन्योन्यं विकुर्वतोः ।
स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया व्यवचाराहते क्रियाः ॥

विवाहसंस्काराविहीनयोः हीनजातीयस्त्रीपुंसयोरन्योन्याविरोधेनान्योन्यं त्यजतोः धर्मः स्याद्दोषो न स्यादित्यर्थः । ऊढा विवाहसंस्कृता । तस्यास्तु व्यभिचाररूपनिमित्तमन्तरेण नास्ति त्यागः । अनेन व्यभिचारे सत्यूढाया अप्यस्तयैव त्यागइत्यर्थादुक्तम् । तच्च स्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम् ।

स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।

इति यमस्मरणात् । त्यागोत्र वधप्रतिनिधित्वेन कार्यः । तथाच स एव—

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।
न वधं न च वैकृत्यं वधः स्त्रीणां विसर्जनम् ॥

स्त्रीणां महापराधे वधं कुर्वन् विसर्जनमेव तासां कुर्यादित्यर्थः । वैकृत्यं कर्णनासाद्यङ्गविकर्तनम् । तदपि भर्त्रा न कदाचित् कार्यमित्यर्थः ।

न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । एवमेव शिष्यगाऽपि नारी परित्याज्यैव । तथाच वसिष्ठः—

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

शिष्यो भर्तृशिष्यः । गुरुः पिता । जुङ्गितः पतितः, प्रतिलोमजो वा । पतिघ्नी तु ज्ञातिभिः परित्याज्या । ज्ञातिपरित्यक्ता-

याः कदन्नप्रदानादिकमपि न कर्तव्यं, विशेषेणेत्युक्तत्वात् । चतस्र इत्युक्तिः न ततोऽधिकपरित्याज्ययोषिदभावबोधनार्था, जुङ्गितोपगतपदेन पतितोपगतप्रतिलोमजोपगतयोरभिधानात् पूर्वापरविरोधापत्तेः । कथं तर्हि चतस्र इत्युक्तम्? उच्यते— पतितप्रतिलोमजोपगतयोर्जुङ्गितोपगतपदार्थतयैक्यमुपेत्य चतस्र इति संकलीकृता । यत एव चतस्र इत्युक्तिः परित्याज्यान्तराभावं न बोधयति अत एव परित्याज्यान्तराण्याह याज्ञवल्क्यः—

...............गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥

इति । यत्र द्विजस्त्रीणां शूद्रात् गर्भे सति प्रायश्चित्तेन संव्यवहार्यत्वाभावात्तत्रैव विषये गर्भे सति त्यागो विधीयत इति मन्तव्यम् । तथाच वसिष्ठेनोक्तं—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियश्शूद्रेण संगताः ।
अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

इति । हारीतोपि—'गर्भघ्नीमधोवर्णशिष्यगुरुगामिनीं पानव्यासक्तां धनधान्यविक्रयकारिणीं च वर्जयेत्' इति अत्रापि यत्राधोवर्णगमने पानव्यसने धनधान्यविक्रये च प्रायश्चित्तेन शुद्धिर्नास्तीति शास्त्राद्गम्यते तत्रैव विसर्जनविधानमिति मन्तव्यम् । विसर्जनं व्यवहारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः—

व्यवाये तीर्थगमने धर्मेभ्यश्च निवर्तते ।

इति। व्यवायः सम्भोगः। तीर्थगमनशब्देनात्र स्मार्तकर्म प्रदर्शितम्। धर्मशब्देन श्रौतम्। चशब्देन स्पर्शनादि लौकिकम्। ततश्चायमर्थः—भोगसहायकारिसंस्पर्शसम्भाषणादिभ्यो वर्जिता स्त्री निवर्तेत इति। अनेन वचोभङ्ग्या सम्भोगादेरात्यन्तिकवर्जनं विसर्जनमित्युक्तम्। एवं सम्भोगादौ निवृत्ताया अपि स्त्रियाः कदन्नादिं कल्पयितव्यम्। गृहसमीपे गृहान्तरं चेत्याह मनुः—

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि।
वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके॥

देवलस्तु व्याध्यादिना त्याज्यासु संभोगमात्रस्य त्यागो न सहाधिकारादीनामित्याह—

व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यां उन्मत्तां विगतार्तवाम्।
अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः॥

तीर्थात् सम्भोगादित्यर्थः। तथाच नारदः—

वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेतन्न दोषभाक्॥

निन्द्यां मरणशीलापत्यप्रसवेनेति शेषः। सर्वदा प्रतिकूलां नित्यमिष्टविपरीतकारिणीम्। कामतः सम्भोगकरणेनेत्यर्थः। न दोषभागिति वदन् प्रतिषेधविधेरानित्यतां दर्शयति अत्र बोधायनः—

अप्रजां नवमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

त्यजेत् सम्भोगत इति शेषः। अप्रियवादिनीं तु सहवासतोपि त्यजेत् । तथाच नारदः—

अनर्थशीला सततं तथैवाप्रियवादिनी ।
पूर्वाशना च या भर्तुः तां स्त्रीं निर्वासयेद्गृहात् ॥

अपरा अपि गृहान्निर्वासनीयाः स्त्रियस्तेनैव दर्शिताः—

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्रंसिनीं तथा ।
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥

स्त्रीधनेन सह भ्रष्टं सर्वस्वं यस्याः सा तथोक्ता । गर्भविस्रंसिनी औषधादिसेवनया संपादितगर्भस्रावा । भर्तुर्वधमिच्छन्ती विषप्रदानादिनेति शेषः । बोधायनेनापि निर्वासनीयाः स्त्रियो दर्शिताः—

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु नयेद्गृहात् ॥
अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहिंसिकाम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम् ॥

इति । बन्धकी पुंश्चली ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां त्याज्यस्त्रीविषयाणि.

एवं संयोगे विप्रयोगे च पुरुषस्य धर्मा उक्ताः । अधुना संयोगे एव द्वयोर्जायापत्योर्धर्मा उच्यन्ते ।

तत्र मनुः—

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

तथैव भर्तृवदेव भार्या भर्त्रा सन्तुष्टेति विपरिणम्य पूरणीयं, यथास्थितस्य पुंलिङ्गत्वेनात्रान्वयासम्भवात् । यस्मिन् कुले नित्यमेतदन्योन्यसंतुष्टत्वं तत्र कल्याणं, सुपुत्रजन्मलक्षणं भार्याबन्धुवर्गे प्रीतिमत्त्वलक्षणं परस्पराव्यभिचारित्वादिलक्षणं चावश्यं भवतीत्यर्थः । तथाच स्वयमेव व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेन च कल्याणशब्दस्य विवक्षितार्थं विवृणोति—

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
तस्यामरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।

इति । पुंसः प्रजनं पुत्रजननमित्यर्थः । तत्कुलं स्त्रीकुलम् । दम्पत्योर्धर्मान्तरमाह स एव—

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ च कृतक्रियौ ।
यथा नातिचरेयातां वियुक्तावितरेतरम् ॥

नातिचरेयातां धर्मार्थकामेष्विति शेषः। दक्षोपि--

स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्।
रक्तमेकं विरक्तं वा ततः कष्टतरं नु किम्॥

दम्पत्योः परस्परमनुराग इत्येतत् स्वर्गेऽपि दुर्लभम्। तथा तयोरेकतरत्स्वरूपमनुरक्तं विरक्तं वा स्यात्ततः कष्टतरं नु किं न किमपि, तदेव परमं कष्टमित्यर्थः। तेन मिथोऽनुरागो यथा भवति तथा स्त्रीपुंसौ यतेयातामिति शेषः। याज्ञवल्क्योपि-

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते।

इति। तेन मिथोऽनुकूलत्वं यथा भवति तथा स्त्रीपुंसौ यतेयातामिति शेषः। त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः। तथाच दक्षः—

गृहाश्रमात्परं नास्ति यदि भार्या वशानुगा।
तया धर्मार्थकामात्मत्रिवर्गफलमश्नुते॥

तया वशवर्तिन्या धर्मार्थकामात्मकं त्रिवर्गाख्यफलमश्नुते गृहीत्यर्थः। वशानुगेति गुणान्तराणामुपलक्षणार्थम्। तथाच स एव—

गृहे वासस्सुखार्थो हि पत्नीमूलं च तत्सुखम्।
सा पत्नी या विनीता च चित्तज्ञा वशवर्तिनी
अनुकूला त्ववाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रजावती।

इति। पत्नी यज्ञाधिकारसंपद्युक्ता भार्या, तद्विकला तु स्त्र्येव न पत्नी। साऽपि भार्या प्रागुक्तविनीतत्वादिगुणान्वितेत्याह स एव—

एभिरेव गुणैर्युक्ता भार्येव स्त्री न संशयः।

इति। एभिरेवेत्येवकारोऽत्रायोगव्यवच्छेदार्थो न पुनरन्ययोगव्यवच्छेदार्थः, गुणान्तरयोगस्यापीष्टत्वात्। या पुनर्निर्गुणा सा जरेत्याह स एव—

अदुष्टमानसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्तुः प्रियकरी या तु सा भार्या त्वितरा जरा॥

इतरा गुणरहिता जरा क्लेशकारिणीत्यर्थः। पत्न्यादावेव पत्न्यादिशब्दप्रयोगो विनीतत्वादिगुणान्वितायामेव समग्रं पत्न्यादिनिर्वर्त्यकार्यं भवति नान्यस्यामिति प्रशंसार्थः। यथा 'पशवो गोअश्वाः' इति श्रुतौ गवाश्वपशुष्वेव पशुशब्दप्रयोगो गोऽश्वेष्वेव समग्रं पशुनिर्वर्त्यं कार्यं, न पुनरजादिष्विति प्रशंसार्थः तद्वदत्रापीति सर्वमनवद्यम्। सुशिक्षिता भार्या तु बाह्याभ्यन्तरशुद्धिमद्भ्रात्रादिसमेत्याह स एव—

शिष्टा भार्या शुचिभ्रातृमित्रदाससमा स्मृता।
यस्यैतानि विनीतानि तस्य लोकेषु गौरवम्॥

मित्रदासोऽनुकूलदासः। एतानि पूर्वोक्तोपसर्जनानि। व्यासस्तु स्त्रीधर्मैः पूर्वोक्तगुणैश्च युक्ता स्त्री पुण्यकर्मणः कस्यचिदेव सम्पद्यत इत्याह—

पूर्वोत्थानपरा दक्षा जघन्यासनशायिनी।
अवाग्दुष्टाऽनुकूला स्त्री भवेद्वै पुण्यकर्मणः॥

उक्तलक्षणस्त्रीकस्य स्वर्गसंनिभं सुखं तया लभ्यत इत्याह दक्षः—

अनुकूलकळत्रस्य स्वर्गस्तेन न संशयः ।

इति । तेन कळत्रेणेत्यर्थः । विपरीतकळत्रस्य नरकसंनिभं दुःखमित्याह स एव—

प्रतिकूलकळत्रस्य नरको नात्र संशयः ।

इति । प्रतिकूलकळत्रद्वयशालिनो दुःखविशेषमाह स एव—

दुःखासिका कलिर्भेदश्छिद्रपीडा परस्परम् ।
प्रतिकूलकळत्रस्य द्विदारस्य न संशयः ॥

इति । दुःखासिका दुःखेन वसनम् । कलिः कलहः । भेदो विमतिः । छिद्रपीडा छिद्रान्वेषणनिबन्धनपीडा । परस्परं कळत्रयोर्मिथ इत्यर्थः । कथं तर्हि प्रतिकूलद्विकळत्रस्य कलहादिजन्यदुःखविशेषकथनं ? उच्यते—मिथः कळत्रयोरुत्पन्नः कलहादिः तद्भर्तृपर्यन्ततामायातीत्याभिसन्धायोक्तं 'प्रतिकूलकळत्रस्य द्विदारस्य' इति ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां जायापत्योर्धर्माः.

अथ स्त्रीधर्माः.

तत्र मनुः—

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृहेष्वपि ॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्रस्य भर्तरि प्रेते न भजेत स्वतन्त्रताम् ॥

पित्रा भ्रात्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यां कुर्यादुभे कुले ॥

इति । उभे कुले पितृभर्तृकुले । स्वयं च गर्ह्या भवतीति दण्डापूपन्यायेन गम्यते, या कुलस्यापि गर्ह्यतामावहति सा सुतरामात्मन इति । उक्तं च बृहस्पतिना—

भर्त्रा पित्रा सुतैर्न स्त्री वियुक्ताऽन्यगृहे वसेत् ।
असत्सङ्गे विशेषेण गर्ह्यतामेति सा ध्रुवम् ॥

याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं—

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥

व्यासस्तु वेश्यावदाचरणप्रतिषेधार्थमाह—

द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षावेक्षणं तथा ।
असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोषिताम् ॥

नित्यमित्यवेक्षणादावनुषज्यते । बृहस्पतिस्तु स्वैरणीवदाचरणप्रतिषेधार्थमाह—

पानाटनदिवास्वापमक्रिया दूषणं स्त्रियाः ।

इति । अक्रिया अकरणं निर्व्यापारतया स्थानमिति यावत् । शङ्खलिखितौ वेश्यावदाचरणप्रतिषेधार्थमाहतुः—"स्त्री नानुक्ता बहिर्निष्क्रामेन्नानुत्सवे गन्धमाल्याभरणानि विकृतानि वासांसि बिभृयान्न परपुरुषमभिभाषेतान्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धेभ्यो न नाभिं दर्शयेदा गुल्फाभ्यां वासः परिदध्यान्न स्तनौ

विवृतौ कुर्यान्न हसेदनपावृतं न महाजने" इति । विकृतानीति पुरस्तात् परस्ताच्च सम्बध्यते । प्रव्रजितश्चतुर्थाश्रमी। अनपावृतं असंवृतं, क्रियाविशेषणं चैतत् । महाजनसमीपे तु संवृतस्यापि हसनस्य प्रतिषेधार्थं पुनर्निषेधः कृतः । वेश्यादिस्त्रीभिस्सहैकत्रावस्थानप्रतिषेधोपि ताभ्यां दर्शितः—'न गणिकाधूर्ताचारिणीमायाविनीकुहकशीलाविप्लुताभिस्सहैकतास्तिष्ठेत्। संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यति' इति । कुहकशीला शठस्वभावा । विप्लुता जारादिभिर्नष्टा । एकतस्स्थितिनिषेधोऽयं पुनःपुनः क्रियमाणविषय इति हेत्वभिधानादवगम्यते । न हि सकृदेकत्र स्थित्या कुलवधूनां चारित्रं दुष्यति । एवं कायशुद्ध्युपहतिहेतुभूतपरशयनादिसंसर्गं वर्जयेत् । तथाच हारीतः— 'परशयनासनवस्त्राभरणानि मनसाऽपि नाध्यवस्येत् आ पुनस्संस्कारात् । तथैकपात्रे मद्यमांसादीन्युच्छिष्टनिर्माल्ये चान्यत्र गुरुभर्तृसुतेभ्यः' इति । आ पुनस्संस्कारात् आ पुनर्निर्णेजनसंस्कारात् । एकपात्रग्रहणमन्येन सह भोजनोपलक्षणार्थम् । मद्यमांसग्रहणमपेयाभक्ष्याणामुपलक्षणार्थम् । अत एव सुराप्याऽत्यर्थोपहतकायया संस्पृष्टं दुष्टं भवतीत्याह स एव—

दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुराप्यायतनं स्पृशेत् ।
रजस्वला पुंश्चली वा रक्षसां गच्छतीह तत् ॥

अत एव मद्यमांसादीनीत्यादिग्रहणं कृतम् । उच्छिष्टं च निर्माल्यं चोच्छिष्टनिर्माल्ये । गुरुः पिता अन्यत्र गुरुभर्तृसु-

तेभ्य इति वदन् गुर्वादीनामुच्छिष्टनिर्माल्यवर्जनेऽपि न दोष इति दर्शयति । अपेयादिवर्जनमवश्यं कार्यम्, गर्भस्यापि दोषहेतुत्वात् । न हि दुष्टकारणजन्यमदुष्टं भवितुमर्हति । मात्रा यत्सेवितं दुष्टमदुष्टं वा तदपि गर्भकारणम् । तदेतदाहतुः शङ्खलिखितौ— 'सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनकळञ्जमांसादीन्यभक्ष्याणि वर्जयेन्मातुरशितपीताद्धि गर्भस्सम्भवति' इति । लशुनादीनामवान्तरजातिभेदस्सुश्रुते निरूपितः । तेन भेदेन त्रयाणां ग्रहणमर्थवत् । सुरा तु स्त्रिया विशेषतो वर्जनीया, भर्तुरपि दोषावहत्वात् । तथाच हारीतः—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

यमोपि—

वारुणीं यस्य विप्रस्य भार्या सेवेत संनिधौ ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥

संनिधाविति वदन् संसर्गिण्येव भर्तरि बहिष्कारविधिरिति दर्शयति । तेन सुरापीपरित्यागिनो नोक्तदोष इत्यवगन्तव्यम् । याज्ञवल्क्योपि सुरा विशेषतो वर्ज्या ब्राह्मण्या इति दर्शयितुं तत्पानजन्यप्रत्यवायस्य फलमाह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।
इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥

तेन सुरा प्रयत्नतो वर्ज्येत्यभिप्रायः । विष्णुस्तु धर्मान्तराण्याह— 'अथ स्त्रीधर्माः—क्वचित् समानवृत्तचरित्रत्वं सुसंस्कृतोपस्करता असुक्तहस्तता सुगुप्तता मूलक्रियास्वनभिरतिर्मङ्गळाचारतत्परता' इति । सुसंस्कृतोपस्करता प्रक्षाळनादिभिस्संस्कृतपीठादिगृहोपकरणता । असुक्तहस्तता असद्व्ययपराङ्मुखता । मूलक्रिया मूलकर्म, मन्त्रतन्त्रादिना भर्तुर्वशीकरणमिति यावत् ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीधर्माः.

अथ स्त्रीकर्माणि.

तत्र बृहस्पतिः—

पूर्वोत्थानं गुरुष्वर्वाक् भोजनव्यञ्जनक्रिया ।
जघन्यासनशायित्वं कर्म स्त्रीणामुदाहृतम् ॥

पूर्वोत्थानं भर्तुरुत्थानापेक्षया । एवं जघन्यासनादिविधावपि भर्त्रासनाद्यपेक्षया जघन्यत्वम् । मान्येष्वादौ भोजनप्रदानादिव्यापारः । देवलोपि—'पतिशुश्रूषा सहधर्मचर्या तत्पूज्यमानपूजनं तद्द्वेष्यद्वेषणम्' इति । शङ्खलिखितावपि—'श्वःपचनभाण्डानामुपलेपनं सुसंमृष्टगृहद्वारोपलेपनं दध्यक्षतदूर्वाप्रवाळपुष्पकृतबलिकर्म श्वशुरयोरभिवादनं महावश्यकानि कुर्यात्' इति । श्वःपचनभाण्डानामुपलेपनं पूर्वेद्युरिति शेषः । ऋश्यशृङ्गोपि—

गृहमेधी भवेन्नित्यं भूषणानि च भूषयेत् ।
नित्यं स्नानकृतां वेणीमञ्चयेत्पुष्पमालया ॥
पूर्वमेव रहो गच्छेत् यावन्नार्यः प्रबुध्यते ।
देवताराधनं कुर्यात् धूपपुष्पाक्षतादिभिः ॥

इति । गृहमेधी गृहदेवतापूजापरा । स्नानकृतां स्नानेन संस्कृताम् । रहो गच्छेत् रहसि भर्तुः सकाशात् गच्छेत् । कात्यायनोपि—

पत्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योऽग्निर्विनीतया ।
सौभाग्यवदवैधव्यकाम्यया भर्तृभक्तया ॥

अग्निर्गार्हपत्यादिः; औपासनाख्यो वा । सौभाग्यवदवैधव्यकाम्यया । सौभाग्योपेतमवैधव्यं कामयमानया अनेन सौभाग्यमवैधव्यं चाग्निपरिचर्याफलमित्युक्तम् । श्लोकादावन्ते च उक्तविशेषणवशाद्विनीतया पतिरपि सततं शुश्रूष्य इति गम्यते । न केवलं शुश्रूष्यः अपितु दुर्दशायामप्यलङ्घ्यः पतिरित्याह मनुः—

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं दुस्स्थितं च न लङ्घयेत् ॥

इति । न च तं द्विष्यादिति चशब्दार्थः । तथाच शङ्खलिखितौ— 'न भर्तारं द्विष्यादष्ठीवलस्स्यात् पतितोऽङ्गहीनो व्याधितो वा पतिर्हि दैवतं स्त्रीणाम्' इति । अष्ठीवलस्स्यात् अष्ठीवलाख्यरोगी स्यादित्यर्थः । पतितस्य तु पातित्यापगमपर्यन्तं भार्ययाऽसौ पतिः शुश्रूषार्थं प्रतीक्ष्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

आशुद्धेस्सम्प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ।

इति । पतितावस्थायां पतिः न शुश्रूष्य इत्यार्थिकोऽर्थः प्रत्येतव्यः। दुश्शीलादिस्तु पतिर्नैव दौश्शील्याद्यपगमपर्यन्तं प्रतीक्ष्यः। यदाह मनुः—

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥

कामवृत्तः स्वच्छन्दचारी। देववदुपचर्यः देवो यथा ऐहिकामुष्मिकसुखसंपादकत्वादुपचर्यः तद्वत्पतिरपीत्यर्थः । तथाच स एव—

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।

सुखं नित्यं ददातीह परलोके च योषितः ॥

मन्त्रसंस्कारकृत् मन्त्राद्यसंस्कारकृत्, विवाहादिसंस्कारकृदिति यावत् । याज्ञवल्क्यस्तु पतिशुश्रूषणात्मकधर्मानुरोधेनैव अन्यो धर्मः कार्य इति प्रतिपादनार्थमाह—

स्त्रीभिः भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।

इति । परः उत्कृष्ट इत्यर्थः । एवञ्चोत्कृष्टानुरोधेनापकृष्टानुष्ठानमित्यर्थात् प्रतिपादितम्। मनुरप्यर्थादेतदेव वक्तुमाह—

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिः शुश्रूष्यते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥

शङ्खोपि—

न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात् ॥

विष्णुस्तु–पतिशुश्रूषणमकृत्वा उपवासव्रतं न कार्यमिति प्रतिपादयितुमाह—

पत्यौ जीवति या योषित् उपवासव्रतं चरेत् ।
आयुर्हरति सा भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥

इति । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तं—'भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामारम्भः स्त्रीधर्मः' इति, तत् पतिशुश्रूषणानुपमर्देन संपादितव्रतादिविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तं— 'स्त्रियो गृहदेवतास्तासां नाशौचं न व्रतं नोपवासः पतिशुश्रूषयैव गच्छन्ति परमां गतिम्' इति, तत् पतिशुश्रूषायाः प्राशस्त्यमात्रपरं न पुनश्शौचादिनिवारणपरमिति मन्तव्यम् । एवं कुर्वन्त्याः फलमाह मनुः—

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

पतिशुश्रूषयैव स्त्री सर्वान् कामान् समश्नुते ।
दिवः पुनरिहायाता सुखानां शेवधिर्भवेत् ॥

दिवः सकाशात् पुनरिहागता सुखानां निधिर्भवेदित्यर्थः । पृथिवीं प्रति लक्ष्मीवाक्यमपि—

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु
पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु शुभान्वितासु
सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥
संमृष्टगेहासु जितेन्द्रियासु
कलिव्यपेतासु विलोलुपासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु
स्थिता सदाऽहं मुदितासु धात्रि ॥

इति । कलिव्यपेतासु कलहरहितासु । हारीतस्तु अपतिव्रताया दोषमाह—

असाध्वी या पतिं त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः ।
न सा सुखमवाप्नोति कल्पते नरकाय च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीकर्माणि.

अथ प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रिया धर्माः.

तत्र मनुः—

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥

जीवनार्थं व्ययं परिकल्प्य प्रोषिते भर्तरि तद्भार्या वक्ष्यमाणनियमस्था पुनरागमनपर्यन्तं परिकल्पितं व्ययार्थं द्रव्यमुपजीवेत् ।

तत्क्षये तदकल्पने वा कर्तनादिशिल्पैः परगृहप्रवेशनदुस्सङ्गत्यादिहेतुत्वादिराहित्येनागार्हैर्जीवेदित्यर्थः। के पुनर्वक्ष्यमाणा नियमा इत्यपेक्षिते विष्णुः—'भर्तरि प्रोषिते प्रतिकर्माक्रिया परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानम्' इति। प्रतिकर्माक्रिया अलङ्कृतेरकरणम्। तथाच हारीतः—'न प्रोषितेऽलं कुर्यान्न वेणीं मुञ्चेत्' इति। शङ्खलिखितावपि नियमानाहतुः— 'प्रेङ्खाताण्डवविहारचित्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयानविवृतशयनोत्कृष्टपानभोजन कन्तुकक्रीडाधूपगन्धमाल्यालङ्कारदन्तधावनाञ्जनादर्शनप्रसाधनादीनामस्वतन्त्राणां प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणामनारम्भः' इति। प्रेङ्खा डोलाविहारो रथ्यादौ, न पुनर्गृहेऽपि। विवृतशयनं निष्प्रावरणतया शयनम्। प्रेङ्खादिप्रसाधनान्तानामनारम्भोऽस्वतन्त्राणां प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणामित्यन्वयः। प्रसाधनादीनामित्यादिग्रहणलब्धानाह बृहस्पतिः—

प्रसाधनं नृत्तगीतसमाजोत्सवदर्शनम्।
मांसमद्याभियोगं च न कुर्यात्प्रोषिते प्रभौ॥

प्रोषितभर्तृकाणां दुष्प्रसङ्गेभ्यो रक्षकजने व्यवस्थामाहतुः शङ्खलिखितौ—'सर्वासां प्रोषिते भर्तरि ब्राह्मणी चारित्रं रक्षेत्। इतरासां मातापितरौ अनन्तरो वा राजन्यो वा' इति। सर्वासां क्षत्रियादिस्त्रीणाम्। इतरासां विप्रस्त्रीणाम्। अनन्तरः प्रत्यासन्नबन्धुः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रियो धर्माः

अथ मृतभर्तृकाया स्त्रिया धर्माः

तत्राहिताग्नेर्भार्यां प्रत्याह हारीतः—'आहिताग्निश्चेत्प्रमीयेत औपासनावक्षाणाग्निं परिगृह्य सर्पराज्ञीभिरनुसवनमिन्धाना वसेत्' इति । अर्धाधानपक्षेमृतस्याहिताग्नेस्त्रेताग्निना दहनम् । औपासनाग्निस्तु पत्न्यर्थमिन्धने ध्रियते । उल्मुकावस्थेन्धनान्यवक्षाणान्युच्यन्ते । एवञ्चायमर्थः—उल्मुकावस्थमौपासनाग्निं परिगृह्य 'भूमिर्भूम्ना' इति चतसृभिरनुसवनमिन्धाना श्वशुरादिगृहे वसेदिति । एव मेवानाहिताग्नेर्मृतस्य भार्या वसेत् । इयांस्तु विशेषः—औपासनाग्नेस्स्वगृह्योक्तविधिना पुनस्सन्धानं लौकिकाग्नेर्वा परिग्रहं कुर्यात् । तथाच स एव—'अनाहिताग्निश्चेदन्यमादध्याज्जनाग्निं वा परिगृह्य' इति । अनाहिताग्निश्चेत् प्रमीयीतेत्यनुषज्यते। परिगृह्य पूर्ववत् समिन्धनमाचरेदिति शेषः। अनाहिताग्नेर्दहनकर्मणि पूर्वस्थितस्यौपासनस्य प्रतिपत्तिर्जातेति पुनरुत्पत्त्यर्थमन्यमादध्यादित्युक्तम् । कथं पुनः सर्वाधानपक्षे मृतभर्तृकाया अग्निपरिचर्या, न चानाहिताग्नेर्भार्यायामुक्तमत्राप्यूह्यं, वचनबलेनैव मृतभर्तृकाया अलौकिकाग्निनिष्पत्तेः । उच्यते—निर्मथिताग्निं परिगृह्य पूर्ववत्समिन्धनमाचरेत् । 'निर्मन्थ्येन पत्नीम्' इत्यापस्तम्बेनैतस्मिन् पक्षे निर्मन्थ्येन पत्न्याः पितृमेधविधानात् । एवं स्त्रीविशेषेऽग्निविशेषसमिन्धनमुक्त्वा सर्वप्रमीतभर्तृकायास्साधारणधर्ममप्याह स एव—'भर्तुः पितुः

स्वजनस्य वा गृहमाश्रित्य संयतजिह्वाहस्तपादेन्द्रिया स्वाचारवती दिवारात्रं भर्तारमनुशोचन्ती व्रतोपवासैः कृशात्मा आयुषोऽन्ते पतिलोकं जयति न भूयः पतिवियोगमाप्नोति' इति। स्मृत्यन्तरेऽपि फलमुक्तम्—

पतिव्रता तु या नारी निष्ठां याति प्रभौ मृते।
सा हित्वा सर्वपापानि पतिलोकमवाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिनाऽप्युक्तम्—

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
धर्मदानपरा नित्यमपुत्राऽपि दिवं व्रजेत् ॥

यत्तु श्रुतावुक्तं 'नापुत्रस्य लोकोस्ति' इति, तत् यः पुत्रोत्पत्तौ धर्म्यमार्गेणाधिकारे जातेऽपि किं पुत्रेणेत्यनास्थया पुत्रोत्पत्तिं न करोति तद्विषयम्। अयमेव विषयोऽस्याः श्रुतेः इति दर्शयितुं मनुना दृष्टान्तोपि दर्शितः—

अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

इति। पुत्रपौत्रादिसन्ततिमकृत्वा कौमारब्रह्मचारिणां विप्राणामनेकानि सहस्राणि स्वर्गं गतानीत्याद्यश्लोकान्वयः। या

तु पुत्रोत्पत्त्यर्थं ब्रह्मचर्येऽवस्थितिं न करोति, तस्याः दोष-
माह स एव—

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥

यत्तु यमेनोक्तम्—

स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या न विधीयते ।
प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥

इति, । शास्त्रे धर्मशास्त्रे । प्रव्रज्या ब्रह्मचर्यमित्यर्थः । यद्यपि स्त्रिया ब्रह्मचर्यं श्रुत्यादौ विहितं, तथाऽपि सवर्णतः पुत्रप्राप्तिलक्षणधर्मप्रशंसार्थं ब्रह्मचर्यविधिरविद्यमानप्राय इति निन्दाऽनेन क्रियत इत्यविरोधः । तदेतत्कलियुगाद्युगान्तरधर्मत्वेनोक्तमिति मन्तव्यम् । तथा च संस्कारकाण्डे विधवाया नियोजनप्रकरणे प्रतिपादितमस्माभिः । तेन कलियुगे ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितत्वमेव धर्मः । युगान्तरे तु यमोक्तोपि धर्मो भवतीत्यवगन्तव्यम् । तत्रापि ब्रह्मचर्ये व्यवस्थानमुत्तमो धर्मो ब्रह्मलोकप्राप्तिकरत्वात् । तथाच कात्यायनः—

मृते भर्तरि या साध्वी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
साऽरुन्धतीसमाचारा ब्रह्मलोके महीयते ॥

यत्तु विष्णुना धर्मान्तरमुक्तम्—'मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति, तदन्वारोहणं भर्तारमनु आरोहणं,

अग्न्यारोहणम् । तथाचाङ्गिराः—

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तदेतद्धर्मान्तरमपि ब्रह्मचर्यधर्मात् जघन्यं, निकृष्टफलत्वात् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां मृतभर्तृका धर्माः

अथ दायविभागाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र मनुः—

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधत ॥

दायाख्यद्रव्यविषयधर्मं मयोच्यमानं यूयं निबोधतेत्यर्थः । किं पुनर्दायाख्यद्रव्यमित्यपेक्षिते निघण्टुकारेणोक्तं—

विभक्तव्यं पितुर्द्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः ।

इति । विभागार्हपित्रादिद्वाराऽऽगते द्रव्ये वृद्धा दायशब्दमाहुरित्यर्थः । अत एव धारेश्वरेणैवमेवोक्तं—'दायशब्देन पितृद्वारा मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते' इति । चशब्दः सम्बन्ध्यन्तरद्वाराऽऽगतद्रव्यमपि दायशब्देनोच्यत इति सूचनार्थः । एवशब्दस्त्वनापन्नस्वत्वरूपमिति ज्ञापनार्थः । स च अयुक्तः, आपन्नस्वत्वरूपस्यैव द्रव्यस्य पितृद्वारा पुत्रपौत्रेष्वागमनात् । एवञ्चान्यसम्बन्धिनि धने विभागार्हदायशब्दो

तु पुत्रोत्पत्त्यर्थं ब्रह्मचर्येऽवस्थितिं न करोति, तस्याः दोष- माह स एव—

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥

यत्तु यमेनोक्तम्—

स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या न विधीयते ।
प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥

इति, । शास्त्रे धर्मशास्त्रे । प्रव्रज्या ब्रह्मचर्यमित्यर्थः । यद्यपि स्त्रिया ब्रह्मचर्यं श्रुत्यादौ विहितं, तथाऽपि सवर्णतः पुत्रप्राप्तिलक्षणधर्मप्रशंसार्थं ब्रह्मचर्यविधिरविद्यमानप्राय इति निन्दाऽनेन क्रियत इत्यविरोधः । तदेतत्कलियुगाद्युगान्तरधर्मत्वेनोक्तमिति मन्तव्यम् । तथा च संस्कारकाण्डे विधवाया नियोजनप्रकरणे प्रतिपादितमस्माभिः । तेन कलियुगे ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितत्वमेव धर्मः । युगान्तरे तु यमोक्तोपि धर्मो भवतीत्यवगन्तव्यम् । तत्रापि ब्रह्मचर्ये व्यवस्थानमुत्तमो धर्मो ब्रह्मलोकप्राप्तिकरत्वात् । तथाच कात्यायनः—

मृते भर्तरि या साध्वी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
साऽरुन्धतीसमाचारा ब्रह्मलोके महीयते ॥

यत्तु विष्णुना धर्मान्तरमुक्तम्—'मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति, तदन्वारोहणं भर्तारमनु आरोहणं,

अग्न्यारोहणम् । तथाचाङ्गिराः—

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तदेतद्धर्मान्तरमपि ब्रह्मचर्यधर्मात् जघन्यं, निकृष्टफलत्वात् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां मृतभर्तृका धर्माः

अथ दायविभागाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र मनुः—

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधत ॥

दायाख्यद्रव्यविषयधर्मं मयोच्यमानं यूयं निबोधतेत्यर्थः । किं पुनर्दायाख्यद्रव्यमित्यपेक्षिते निघण्टुकारेणोक्तं—

विभक्तव्यं पितुर्द्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः ।

इति । विभागार्हपित्रादिद्वाराऽऽगते द्रव्ये वृद्धा दायशब्दमाहुरित्यर्थः । अत एव धारेश्वरेणैवमेवोक्तं—'दायशब्देन पितृद्वारा मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते' इति । चशब्दः सम्बन्ध्यन्तरद्वाराऽऽगतद्रव्यमपि दायशब्देनोच्यत इति सूचनार्थः । एवशब्दस्त्वनापन्नस्वत्वरूपमिति ज्ञापनार्थः । स च अयुक्तः, आपन्नस्वत्वरूपस्यैव द्रव्यस्य पितृद्वारा पुत्रपौत्रेष्वागमनात् । एवञ्चान्यसम्बन्धिनि धने विभागार्हदायशब्दो

तु पुत्रोत्पत्त्यर्थं ब्रह्मचर्येऽवस्थितिं न करोति, तस्याः दोष-
माह स एव—

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥

यत्तु यमेनोक्तम्—

स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या न विधीयते ।
प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥

इति, । शास्त्रे धर्मशास्त्रे । प्रव्रज्या ब्रह्मचर्यमित्यर्थः । यद्यपि स्त्रिया ब्रह्मचर्यं श्रुत्यादौ विहितं, तथाऽपि सवर्णतः पुत्रप्राप्तिलक्षणधर्मप्रशंसार्थं ब्रह्मचर्यविधिरविद्यमानप्राय इति निन्दाऽनेन क्रियत इत्यविरोधः । तदेतत्कलियुगाद्युगान्तरधर्मत्वेनोक्तमिति मन्तव्यम् । तथा च संस्कारकाण्डे विधवाया नियोजनप्रकरणे प्रतिपादितमस्माभिः । तेन कलियुगे ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितत्वमेव धर्मः । युगान्तरे तु यमोक्तोपि धर्मो भवतीत्यवगन्तव्यम् । तत्रापि ब्रह्मचर्ये व्यवस्थानमुत्तमो धर्मो ब्रह्मलोकप्राप्तिकरत्वात् । तथाच कात्यायनः—

मृते भर्तरि या साध्वी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
साऽरुन्धतीसमाचारा ब्रह्मलोके महीयते ॥

यत्तु विष्णुना धर्मान्तरमुक्तम्—'मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति, तदन्वारोहणं भर्तारमनु आरोहणं,

वर्तेत इति निघण्टुकारेणोक्तमिति मन्तव्यम् । दायविषयधर्मश्चात्र विभागलक्षणोऽभिप्रेतः 'स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च' इति पदोद्देशावसरे तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात् । अत एव सङ्ग्रहकारः—

पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतं च यत् ।
कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते ॥

पितृद्वाराऽऽगतमिति यद्द्रव्यं दायशब्देन दायधर्ममिति समासान्तर्गतेन कथितं तस्य विभागोऽधुना स्त्रीपुंधर्माख्यपदप्रतिपाद्यजातस्य सर्वस्य प्रतिपादनानन्तरं मनुनोच्यत इति सङ्ग्रहश्लोकस्यार्थः । कथमुच्यत इत्यपेक्षिते मनुः—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरस्समम् ।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

अस्यापि तात्पर्यमाह संग्रहकारः—

यस्मिन् काले यया भङ्ग्या यैरेव क्रियतेऽपिच ।
यादृशस्य च दायस्य यथाशास्त्रं प्रदर्श्यते ॥

अस्यार्थः—यादृशस्य दायस्य पैतृकमातृकादेर्यस्मिन् काले यया समविषमादिभङ्ग्या प्रकारेण यैः पितृभ्रातृभगिन्यादिभिः कर्तृभिर्विभागः कर्तव्यः, तदेतत्सर्वं वृद्धमन्वादिशास्त्रानतिक्रमेण 'ऊर्ध्वं पितुश्च' इत्यादिना प्रदर्श्यत इति । 'ऊर्ध्वं पितुश्च' इति पितृधनविभागकाल उक्तः । मातुश्चेति मातृधनविभागकालः । तेन मातरि जीवन्त्यामपि पितृधन-

विभागः कार्यः। तथा मातुरूर्ध्वं पितरि जीवत्यपि मातृ
धनविभागः कार्य एव। अन्यतरधनविभागे उभयोरूर्ध्वका-
लप्रतीक्षणानुपयोगात्। तथाच सङ्ग्रहकारः—

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि।
न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना॥
मातृद्रव्यविभागोपि तथा पितरि जीवति।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः॥

इति। भार्यायाः पतिं विना पतिमरणेऽपि यस्मात्पत्युर्धने स्वतन्त्रत्वेन न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु स्त्रीधनस्य भार्याधनस्य भार्यामरणेऽपि पतिः भर्ता न पतिः न स्वामी। तस्मात्तयोर्मध्ये जीवत्यप्यन्यतरस्मिन् अन्यतरधनविभागो युक्त इत्यर्थः। अनेन पितरि जीवति तद्द्रव्यविभागो मातरि च जीवन्त्यां तद्द्रव्यविभागः पुत्राद्यैर्न कार्य इत्यर्थादुक्तम्। उक्तं चान्त्यपादेन मानवे—'अनीशास्ते हि जीवतोः' इति। अनीशाः अस्वतन्त्राः। तथाच शङ्खलिखितौ—'न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्' इति। यद्यपि तैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तं तथाऽपि जीवति पितरि पितृधनं न विभजेरन्। यतोऽर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात् विभागं कर्तुमनर्हाः पुत्रा इत्यर्थः। अर्थास्वातन्त्र्यं अर्थादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्, तथाच हा-

रीतः—'जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेष्वस्वातन्त्र्यम्' इति। अर्थादानं अर्थोपभोगः। विसर्गो व्ययः। आक्षेपः दासादिपरिजनस्यापराधेषु शिक्षार्थमाक्षेपः। अस्वातन्त्र्यं पितुरनुज्ञामन्तरेण स्वेच्छयाऽर्थादानादावप्रवृत्तिः। धर्मास्वातन्त्र्यमपि एवं पृथगिष्टापूर्तादावप्रवृत्तिः। एवंच पित्राऽनुज्ञातेन पुत्रेण स्वकर्माग्निहोत्रादि कार्यं नाननुज्ञातेनेति मन्तव्यम्। यत्तु देवलेनोक्तं—

पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम्।
अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते॥

इति, तत्रास्वाम्यवचनं अस्वातन्त्र्यप्रतिपादनार्थमिति मन्तव्यम्। निर्दोषे पितरि स्थितेऽपि पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात्। नन्वलौकिकं स्वाम्यं न पुत्राणां लोकसिद्धमिति वृथैव 'अस्वाम्यं हि भवेत्' इति वचनस्वारस्यभङ्गः क्रियते। न च वाच्यं प्रतिज्ञामात्रमलौकिकं स्वाम्यमिति, यतो न्यायमाह सङ्ग्रहकारः—

वर्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न वर्तते॥
तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्यं नानुभवादपि॥

इति। यस्माद्यस्यान्तिके यद्धनं वर्तमानं दृष्टं तस्य स एव स्वामीत्यवधारयितुं न शक्यते। परकीयस्यापि चौर्यादिनाऽ-

न्यान्तिकस्थस्य दर्शने तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । तस्माच्छास्त्रैकसमाधिगम्यं स्वाम्यं न पुनर्मानान्तरगम्यमपीत्यर्थः । किंच यदि यद्यस्यान्तिके दृष्टं तस्य स एव स्वामी तर्ह्यस्य स्वमेतेनापहृतमिति न ब्रूयात्, यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात्। अपिच प्रमाणान्तरगम्ये स्वाम्ये 'ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' इति गौतमप्रणीते धर्मशास्त्रे यथाक्रमं वर्णानतिक्रमेण पृथक् पृथक् विभिन्नप्रकारेण विहितोऽर्थागमो व्यर्थः स्यात्, मानान्तरस्यैव नियामकत्वात्, एतद्बाधकं चाह स एव—

अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।
विहितोऽर्थागमश्शास्त्रे यथावर्णं पृथक्पृथक् ॥
प्रतिग्रहास्त्रवाणिज्यशुश्रूषाद्यैर्यथाक्रमम् ॥

इति । अस्येत्यादिना वक्तुमित्यन्तेनात्र प्रथमं बाधकमुक्तं, अवशिष्टेन व्यर्थः स्यादित्यध्याहारसापेक्षेण द्वितीयमिति मन्तव्यम्। एवंच स्वत्वमपि स्वाम्यवदेव शास्त्रैकसमधिगम्यं विज्ञेयम् । यस्मात् स्वाम्यस्वत्वयोस्तुल्ययोगक्षेमयोरेकतरमधिकृत्य साधितेऽपि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे द्वयोरेव साधितं भवति। अत एव संप्रति स्वत्वमधिकृत्यापि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं द्वयोस्साधयितुमाह स एव—

न च स्वमुच्यते तद्वत् स्वेच्छया विनियुज्यते ।
विनियोगोपि सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते ॥

अस्यायमर्थः— न च न ब्रूमोऽन्तिके वर्तमानतया परिदृष्टं स्वमिति, किंतु यद्वस्तु येन यथेष्टं विनियुज्यते तत् तस्य स्वमित्युच्यते। ततश्च नातिप्रसङ्गादिदूषणं, अपहृतादेरयथेष्ट-विनियोज्यस्य स्वव्यवहाराप्रसङ्गादिति वाच्यं, यतस्सर्वस्य स्वव्यवहारविषयस्यापि धनस्य विनियोगः शास्त्रेणैव गुरुभृत्यादेः भरणादौ नियम्यत इति यथेष्टविनियोज्यं किमपि नास्तीति। प्रपञ्चितं चैतत् सर्वं धारेश्वरसूरिणा। तस्मात् 'अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते' इति धर्मशास्त्रादस्वाम्ये सिद्धे 'यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं तैः' इति शङ्खवचनस्यैवान्यथा व्याख्या न्याय्या।

अत्रोच्यते—न ब्रूमो यथेष्टं विनियोज्यं स्वमिति, किंतु यथेष्टविनियोगार्हं स्वमिति ब्रूमहे। ननु शास्त्रेण गुरुभृत्यादेर्भरणादौ विनियोगनियमात् यथा यथेष्टविनियोज्यं दुर्निरूपं तथा यथेष्टविनियोगार्हत्वमपि यथेष्टविनियोगाभावादेव दुर्निरूपम्। मैवं, यथेष्टविनियोगाभावेऽपि यद्येनार्जितं तत्तस्य यथेष्टविनियोगार्हमित्येवं निरूप्यते। तथा च नयविवेके भवनाथेनैवं निरूपितं 'तच्च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितम्' इति ग्रन्थेन। तस्यायमर्थः—यद्वस्तु येन पुरुषेणार्जितं तद्वस्तु तस्य पुरुषस्य तदर्हं यथेष्टविनियोगार्हमिति। स्वत्वनिरूपणवद्यथेष्टविनियोगार्हत्वनिरूपणं चास्मिन् मते सुशकमिति चशब्दार्थः। नन्वेवं चोरस्य चौर्यार्जितं यथेष्टविनियोगार्हं स्यात् इत्याशङ्क्याह

स एव—'लोकसिद्धं चार्जनं जन्मादि' इति । जन्मक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमाद्येवानिदंप्रथमलोकसिद्धं धनार्जनं न पुनश्चौर्यादिकमित्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहरणमपि सुशकमिति चशब्दार्थः ।

नन्विदमार्जनमनिदंप्रथमलोकसिद्धमिदं नेत्यत्र किं नियामकमित्याशङ्क्याह स एव—'अत एवानिदंप्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितनिबन्धनार्था स्मृतिः व्याकरणादिस्मृतिवत्' इति । यत एवानिदंप्रथमलोकसिद्धार्जनमेव स्वत्वापादकं ततश्च तदेव लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्ध्यर्थमवश्यं ज्ञेयम् । अत एवानिदंप्रथमलोकधीविषयतया व्यवस्थितार्जनानां स्वग्रन्थे निबन्धनार्था 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' इत्यादिका गौतमादिप्रणीता धर्मस्मृतिः साधुशब्दनिबन्धनार्थव्याकरणादिस्मृतिवत् कृतेत्यर्थः । रिक्थं रिक्थार्जनं पित्रादिधने स्वामित्वापादकं पुत्रादिजन्मेति यावत् । तथाच पैतृकधनलाभहेतुत्वेनोक्तं गौतमेनैव —'उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्यः' इति । 'उत्पत्त्यैव मातुर्गर्भे शरीरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः । संविभागः पित्रादिधने विशेषनिष्ठस्वामित्वसंपादको विभागः । परिग्रहः काननादिगतजलतृणकाष्ठादेरन्येनास्वीकृतस्य स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेरुपलब्धिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु पुत्रादिः क्रेता संविभक्ता

परिग्रहीताऽधिगन्ता च यथाक्रमेण पित्रादिधनस्य क्रीतस्य संविभक्तांशस्य परिगृहीतस्याधिगतस्य च स्वामी भवति।

तथाच लब्धं परिगृहीतं ब्राह्मणस्याधिकं प्रातिस्विकमार्जितं, एवं क्षत्रियस्य विजितं विजयलब्धं, एवं वैश्यस्य निर्विष्टं कृष्यादौ भृतिरूपेण लब्धम्, शूद्रस्यापि निर्विष्टं द्विजशुश्रूषादौ भृतिरूपेण लब्धम्, प्रातिस्विकमार्जितमित्येवमार्जननिबन्धनार्थाया गौतमस्मृतेरर्थो विज्ञेयः। एवञ्च यत्संग्रहकारेणोक्तं—'वर्तते यस्य यद्धस्ते' इत्यादिना, यच्च धारेश्वरसूरिणा प्रपञ्चितं, तत्सर्वमपास्तं वेदितव्यम्। ततश्च 'अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते' इति वचनानाञ्जस्येन शङ्खवचनाविरोधपरिहारो युक्त एवेत्यलमतिबहुना।

प्रकृतमुच्यते—निर्दोषग्रहणात् पितरि स्थितेऽपि दोषे सति न पुत्राणां तत्पारतन्त्र्यमिति दर्शयति। तेन पितरि स्थितेऽप्यक्षमत्वादिदोषे सति अर्थादानविसर्गादौ ज्येष्ठस्य स्वातन्त्र्यं, अनुजानां तु ज्येष्ठाधीनत्वमवगन्तव्यम्। अत एव शङ्खलिखिताभ्यामुक्तं—'पितर्यशक्ते कुटुम्बस्य व्यवहारान् ज्येष्ठः प्रकुर्यादनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतेन' इति। तदनुमतेन ज्येष्ठानुमतेन, तदानीं तस्यैव स्वातन्त्र्यात्। तदनन्तरग्रहणमनुजोपलक्षणार्थं, कार्यज्ञस्यैवात्र विवक्षितत्वात्। अशक्तग्रहणं च दीनादेरुपलक्षणार्थम्। अत एव हारीतः—'कामं दीने प्रोषिते आर्तिं गते वा ज्येष्ठोऽर्थांश्चिन्तयेत्'। इति दीने इत्या

दौ जीवति पितरीति पदद्वयमनुषज्यते । तस्य पूर्ववाक्ये श्रवणादिहाकाङ्क्षितत्वाच्च । काममिति वदन् पितृपरतन्त्रत्वं तदानीं गतमिति दर्शयति। गते च पितृपरतन्त्रत्वे पुत्राणां पितृधनविभागकर्तृत्वार्हता जातेति पितृधनविभागोपि तदानीं पुत्राणामेवेच्छया भवितुमर्हति । अत एव शङ्खलिखितौ— 'अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि च' इति । अकामे पितरि विभागेच्छाशून्ये पितरीत्यर्थः। वृद्धे अतिवृद्धे । विपरीतचेतसि अप्रकृतिस्थे । एतदुक्तं भवति—वार्धकादिना पितर्यस्वतन्त्रत्वमापन्ने तदनिच्छयाऽपि तद्धनविभागः पुत्राणामिच्छयैव भवतीति। दीर्घरोगिग्रहणं दीर्घकोपादेरप्युपलक्षणार्थम्। अत एव नारदः—

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥

अपितु तत्पुत्र एव प्रभवति इति शेषः। अन्यथाशास्त्रकारी स्मृत्याचारव्यपेतमार्गवर्ती । निर्दोषे पितरि स्थितेऽपि क्वचिद्विषये पुत्रकर्तृकमेव विभागमाह स एव—

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेरन् धनं समम् ।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥

इति। अत ऊर्ध्वमित्यादि सममित्यन्तमाद्यं वाक्यं जीवद्विभागकालबोधकं, तथाऽप्युत्तरवाक्यपूरणोपयोगार्थं पठितम् ।

पित्रोरपत्योत्पत्तिसामग्र्यभावनिश्चये स्वयपत्यविवाहे च कृते पितुर्धनस्पृहायां च गतायां तद्धनं पुत्रा एव विभजेरन्निति द्वितीयवाक्यस्यार्थः। बोधायनस्त्वत्र पितुरपि कर्तृत्वमनुमतिद्वारेणाह—'पितुरनुमत्या दायविभागः' इति। क्व तर्हि पितृकर्तृको विभाग इत्यपेक्षिते नारदः—

पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः।

इति। वयसि स्थित इति वदन्नप्रतिहतस्वातन्त्र्ययुक्तपितृविषय एवायं नियम इति दर्शयति। एवकारेण पितृकर्तृकनियमलाभेऽपि स्वयंग्रहणादस्मिन् विषये पुत्राणामनुमतिकर्तृत्वमपि निरस्तम्। वाशब्दः सहवासेन विकल्पार्थः, न पुनः पित्रादिकर्त्रन्तरेण, सहवासस्यैवात्र पक्षान्तरत्वात्। तथाच व्यासः—

भ्रातृणां जीवतोः पित्रोस्सहवासो विधीयते।

इति। पितुरूर्ध्वमपि भ्रातृणामन्योन्यमर्थोपचयार्थं सहवासोस्त्येव। तथाच शङ्खलिखितौ—'कामं सहवसेयुरेकतः संहता वृद्धिमापद्येरन्' इति। पृथक् पृथक् व्ययाभावादिति भावः। विभागे तु धर्मवृद्धिमापद्येरन्नित्याह गौतमः—'विभागे तु धर्मवृद्धिः' इति। कथमित्यपेक्षिते नारदः—

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते।

विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥

धर्मः पितृदेवद्विजार्चनजन्यः। तथाच बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

नन्वग्निहोत्रादिजन्योपि धर्मो विभक्तानां वर्धते नाविभक्तानां स्वत्वाभावेनाविभक्तानां स्वस्याग्निहोत्रादिजन्यधर्मार्जनासम्भवात् । तेनाग्निहोत्रादिधर्मो विभागपक्षोत्कृष्टत्वे हेतुतया वक्तव्यः । उक्तं च तथैव सङ्ग्रहकारेण—

क्रियते स्वं विभागेन पुत्राणां पैतृकं धनम् ।
स्वत्वे सति प्रवर्तन्ते तस्माद्धर्म्याः पृथक्क्रिया ॥

प्रवर्तन्ते स्वसाध्याग्निहोत्रादीनीति शेषः । अत्रोच्यते—पैतृकधनविभागेन पुत्राणां स्वं क्रियत इत्येतदयुक्तम्, जन्मनैव स्वं क्रियत इति प्रागेव प्रतिपादितत्वात् । ततश्चाविभक्तानामपि स्वत्वमस्तीति स्वसाध्याग्निहोत्रादिजन्यो धर्मः सम्पद्यत एवेति न कश्चिद्विभागपक्षस्याविभागपक्षाद्विशेष इति पूर्वोक्तप्रकारेणैव विभागपक्षे धर्मवृद्धिः गौतमादिभिरुक्तेति दिक् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विभागकालकर्तृप्रदर्शनम्.

अथ जीवद्विभागप्रकारः.

तत्र शङ्खलिखितौ—'जीवति पितरि रिक्थविभागोऽनुमतः प्रकाशं वा मिथो वा धर्मतः' इति । यो जीवद्विभागपक्षोऽनुमतः स तावत्प्रकाशं बन्ध्वादिजनसमक्षं यथा भवति तथा मिथो वा रहसि वा धर्मतो धर्मानपेतेन प्रकारेण कार्य इत्यर्थः । तमेवं प्रकारमाह कात्यायनः—

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैः गृह्णन्ति तत्समैः ।
पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥

यन्मध्यगं द्रव्यजातं तत्सर्वं पित्रादयो यत्र विभागैस्समैरेव भागैर्गृह्णन्ति स विभागश्शास्त्रावगतत्वात् धर्मादनपेत इत्युच्यत इत्यर्थः । ज्येष्ठभ्रातृभागाधिक्येन विधान्तरतो धर्म्यं विभागं वक्तुं बोधायनेनोक्तं—'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्, इति समांशः सर्वेषामविशेषात्' इति । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति जीवद्विभागाभिधायके ब्राह्मणे विशेषानभिधानात् 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायबलादस्मादेव शास्त्रात्सर्वेषां पितृपुत्राणां सम एवांशोऽवगम्यत इत्यर्थः । ज्येष्ठस्य त्वाधिक्यं श्रुत्यन्तरासिद्धमित्याह स एव—'धनमेकं चारु समुद्धरेज्ज्येष्ठस्तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति' इति श्रुतिः । धनमेकमिति वदन् धनेनेत्येकवचनं श्रुतिवाक्यगतं विवक्षितमिति दर्शयति । निरवसाययन्ति तोषयन्तीत्यर्थः । तथाचापस्तम्बः—'एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्' इति । जीवन् पिता श्रेष्ठेनैकधनेन मध्यकद्रव्यादुद्धृतेन ज्येष्ठं प्रथमपुत्रं तोषयित्वाऽवशिष्टमात्मसहितज्येष्ठादिपुत्रेभ्यः समत्वेनैव विभजेदित्यर्थः । एवंच प्रथमोत्पन्नतया तदर्थमेवोद्धारः । स चैकस्यैव सर्वधनश्रेष्ठस्य, उद्धृतावशिष्टस्य समत्वेनैव विभाग इति विधान्तरमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । एवं कात्यायनबोधायनोक्तपक्षयोर्मध्ये यं पक्षं

पिता कर्तुमिच्छति तमेव पक्षं कुर्यात्। पितृकर्तृके विभागे तस्यैव प्रभुत्वेन तदिच्छाया एव पक्षविशेषपरिग्रहकारणत्वात्। तदेतत्सर्वं संक्षिप्य याज्ञवल्क्येनोक्तं—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युस्समांशिनः॥

अत्रोत्तरार्धेन प्राङ्निरूपितपक्षद्वयं पूर्वोक्तक्रमव्यत्यासेनोक्तम्। तयोरन्यतरपक्षपरिग्रहे पितुरिच्छैव कारणं न पुनः पुत्राणामपीच्छा कारणमिति पूर्वार्धेनोक्तमिति मन्तव्यम्। एवञ्चात्मेच्छया यः पक्षः पित्रा परिगृहीतः स सुतैरनपेक्षितोऽपि अनुमन्तव्यः। तथाच स एव—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतस्स्मृतः।

इति। न्यूनतया विभक्तानां ज्येष्ठेतरेषां श्रेष्ठभागाभावेन तत्सद्भावात्, अधिकतया विभक्तो ज्येष्ठस्तेषां पितुरिच्छया स्वीकृतो यद्युद्धारपूर्वको विभागः तदा सोपि शास्त्रमूलत्वेन धर्म्यतया प्राक् स्मृत इति तैरप्यनुमन्तव्य इत्यर्थः। नारदोप्यमुमेवार्थमाह—

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः।
तेषां स एव धर्म्यस्स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः॥

समधनैः कृतो यो धनविभागप्रकारस्तत्र पित्रा मह्यमेकमधिकं श्रेष्ठं धनं न दत्तमिति ज्येष्ठेनानुशयो न कार्यः। तथा यः पित्रा कृतो न्यूनाधिकधनैर्विभागस्तत्र पित्राऽस्मभ्यं न्यूनं दत्तं

ज्येष्ठायाधिकमिति अनुजैरनुशयो न कार्यः, पितुरिच्छया प्राप्तस्यैव अत्र धर्म्यत्वात् । कुतस्तस्यैव धर्म्यत्वमित्यपेक्षितेऽप्युक्तं—'सर्वस्य हि पिता प्रभुः' इति । सर्वविधस्य पितृकर्तृकविभागस्य यतः पितैव प्रभुरित्यर्थः । ये पुनर्धर्म्यं विभागमतिक्रामन्ति ते दण्ड्याः । यदाह बृहस्पतिः—

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।
तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥

पित्रा शास्त्रावगतप्रकारानुसारेणेति शेषः, प्रकारान्तरेण कल्पितानामधर्म्यत्वेनापालनीयत्वात् । न हि स्वेच्छयैव स्वार्जितधनेऽपि कस्यचित्पुत्रस्य निष्कसहस्रेण कस्यचित्पुत्रस्य कपर्दिकामात्रेण विभागः कृतो धर्म्यो भवितुमर्हति । अनिदंप्रथमसंविभागस्यैव स्वत्वव्यवस्थापकत्वात् । न चैच्छिको विषमविभागोऽनिदंप्रथम एव 'इच्छया विभजेत् सुतान्' इति स्मृतिनिबद्धत्वादिति वाच्यम् । अस्यास्स्मृतेस्तथाविधविभागानिबन्धकत्वात् । तथाहि—स्वतस्तावदयुक्तत्वेऽप्यपरार्केणास्याः स्मृतेः पारिशेष्यात्तथाविधविभागप्रतिपादनपरत्वमापादितम् । तत् प्राक्प्रतिपादितसम्यगर्थसद्भावे सत्यपास्तमिति। स्वेच्छामात्रेण पित्रा स्वार्जितधनेऽपि कृतो विषमविभागः पुत्रैरनुशये सत्यपालनीय इति सिद्धम् । यत्पुनरपरार्केणोक्तं "श्रेष्ठभागेनेत्येतदुद्धारप्रदर्शनार्थम्, तेन 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः' इत्यादिभिर्मन्वादिशास्त्रैर्यावन्त उद्धारप्रकारा अभि-

हिताः ते सर्वेऽत्रोपलक्षिताः" इति, तदप्यपास्तम् 'धनमेकं चारु समुद्धरेज्ज्येष्ठः' इति जीवद्विभागोक्तोद्धारविशेषपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। बृहस्पतिस्तु पितुर्भागाधिक्येन प्रकारान्तरमाह—

जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वकम्।

इति। पिता विभजन्निति शेषः। तथाच नारदः—

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता।

इति। विभजन्निति वदन् पितृकर्तृके जीवद्विभागे भागद्वयमात्मनो न पुनः पुत्रकर्तृके जीवद्विभाग इति दर्शयति। पितृकर्तृकविभागेऽप्यात्मनो भागद्वयग्रहणे विशेषमाहतुश्शङ्खलिखितौ—'स यद्येकपुत्रस्स्यात् द्वौ भागावात्मनः कुर्यात्' इति। स इति प्रकृतः पिता प्रत्यवमृश्यते। एकपुत्रः स्यात् अतिक्रान्तपुत्रान्तरलाभकालः स्यात्, गळितवयस्कस्स्यादिति यावत्। अत एव बहुपुत्रसद्भावविषयेऽपि गळितवयस्कस्य भूयिष्ठभागग्रहणे पितृपुत्राणां भागवैषम्यमाह हारीतः—'जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् स यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणांश्च विभजेत्' इति। स्वल्पेन भागेनात्मीयभागार्धप्रमाणकेन भागेन पिता पुत्रान् विभज्य द्वैगुण्येन भूयिष्ठं भागं स्वयमादाय गृह एव वा वसेत्। एवं वसन्यदि कथञ्चिदुपदस्येदशनाद्यभावेन क्षीणस्स्यात् पिता तदा तेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वदत्तभागवशादुपचितद्रव्येभ्यः सका-

शात् स्वकुटुम्बभरणपर्याप्तं धनं पुनर्गृह्णीयात् । अथ पुत्रा एवाशनाद्यभावेन क्षीणाः तदा तान् पुनः पूर्ववद्विभजेदित्यर्थः । वनमाश्रयेत् वानप्रस्थः स्यात् । वृद्धाश्रमः चतुर्थाश्रमः । वृद्धाश्रममिति वदन् गळितवयस्कविषयमिति दर्शयति। एवञ्चापरवयसि पुत्राश्रयार्थित्वात् 'यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत्' इति श्रुतिविषयत्वं पितुर्युक्तम् । स्वल्पभागग्रहणाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तदिति श्रुतिविषयत्वं पुत्रस्य युक्तमित्यभिसंधाय 'यद्युपदस्येत्' इत्यादिना 'यथा पिता पुत्रं, यथा पुत्रः पितरम्' इत्यादितच्छ्रुतिद्वयार्थः उक्त इति मन्तव्यम् । अत एव 'पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणांश्च विभजेत्' इति स्वकीयस्मृत्योरेवंविधश्रुतिमूलतां दर्शयितुमेतत्समानार्थश्रुतिद्वयं प्रतीकेन तेनैव दर्शितम्—'अथाप्यत्र ग्रहोपदासोपदायिकीं श्रुतिमुदाहरन्ति—पिताऽऽग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहा यद्याग्रयणः स्कन्देदुप वा दस्येदितरेभ्यो ग्रहेभ्यो गृह्णीयादितरे ग्रहाः स्कन्देयुरिति व्याख्याताम्' इति । ग्रहोपदासोपदायिकीं सोमग्रहशोषसमाधात्रीम् । आग्रयणः सोमग्रहविशेषः । इतरे आग्रयणव्यतिरिक्ता ग्राहा ऐन्द्रवायवादयः । उप वा दस्येत् उपदस्येद्वा शुष्येद्वेति यावत् । स्कन्देयुरितीतिकारोऽत्रावशिष्टश्रुतिभागप्रतीकार्थः । व्याख्यातामिति प्रतीकोपदर्शितश्रुतिभागस्य व्याख्याऽस्माभिः 'यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात्

क्षीणांश्च विभजेत्' इति वाक्यद्वयेन कृतेत्यर्थः । अत्रापि पितुरिच्छया समविभागपक्षोपि पक्षे कार्यः,

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।
पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥

इति जीवद्विभागं वदता कात्यायनेन समविभागपक्षस्य सार्वत्रिकत्वेनाभिधानात् । तेनात्र विषये यदि स्वकीयेच्छया पिता समभागपक्षं कुर्यात् तदा त्वाह याज्ञवल्क्यः—

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्यास्समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥

यदि वार्धकेऽप्यात्मना सह समविभागपक्षमिच्छया पिता कुर्यात् तदा त्वात्मभागेन सह तत्समानं भागं प्रतिपत्नि गृह्णीयादित्यर्थः । एवञ्च 'जायापत्योर्न विभागो विद्यते' इति हारीतवचनविरोधशङ्का परिहृतेति सर्वमनवद्यम् । यत्र पुत्रः पितृधने धनार्जनसमर्थतया स्वांशं ग्रहीतुं नेच्छति तदा यावत् स्वीकरोति तावत्तस्मै दत्वा पृथक्क्रिया कार्येत्याह स एव—

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्वा पृथक्क्रिया ।

इति । यदा पुनर्जीवति पितरि पुत्रकर्तृको विभागः क्रियते तदा 'सकलं द्रव्यजातम्' इति कात्यायनेनोक्तसमभागप्रकारेण कार्यः, पुत्रकर्तृकजीवद्विभागे प्रमाणान्तरप्रतिपादकशास्त्रान्तराभावात्, 'पितुः पुत्रा विभजेरन् धनं समम्'

इत्यनुवृत्तौ 'मातुर्निवृत्ते रजसि' इत्यादिना समविभागनियमस्य नारदोक्तस्य पूर्वप्रकरणे पुत्रकर्तृकजीवद्विभागावसरे दर्शितत्वाच्च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां जीवद्विभागप्रकरणम्.

अथाजीवद्विभागे समविभागप्रकारः.

तत्र पितरीत्यनुवृत्तौ हारीतः—'समेनैव मृते रिक्थविभागः' इति । मृते पितरि भ्रातृभिः क्रियमाणो रिक्थविभागः समांशेनैव कार्य इत्यर्थः । पैठीनसिरपि—'पैतृके विभाज्यमाने दायाद्ये भ्रातॄणां समो विभागः' इति । दायाद्ये दायधन इत्यर्थः । न च भ्रातॄणामिति बहुवचनबलात् द्वयोर्भ्रात्रोरविभाग एवेति वाच्यं, मध्यकद्रव्यस्वामिसमर्पणमात्रार्थत्वात्तस्य । अत एव मध्यकद्रव्यस्वामिन एकस्यैव दायविभागः देवलेन प्रतिषिध्यते—

एक एव सवर्णस्स्याद्दायोऽत्र न विभज्यते ।

इति । सवर्णासवर्णानेकभ्रातृविषये तु क्वचिद्देशे दायो न विभज्यत इति दर्शयितुं सवर्णस्स्यादित्युक्तम् । उक्तं च मनुना—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

इति । एतदुक्तं भवति—शूद्राशूद्रभ्रात्रोरनेकत्वेऽपि विवाहशून्यशूद्रापुत्रो रिक्थानर्ह इत्यशूद्र एव सर्वं गृह्णीयादिति । एवं

विभागानधिकारिसवर्णसाहित्यादनेकत्वेऽपि एक एव गृह्णीयात्। तथाच सङ्ग्रहकारः—

सर्वमेव हरेज्ज्येष्ठोऽनुजेष्वनधिकारिषु।
मध्यमो वा कनिष्ठो वा ज्यायस्यनधिकारिणि॥

इति। न त्वधिकारिसवर्णानेकभ्रातृविषयेऽपि दायो न विभज्यते। तत्र मनुः—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः।
शेषास्तमुपजीवेयुः यथैव पितरं तथा॥

न चैतद्वचनं सहवासपक्षशिक्षार्थमिति वाच्यम्। यतस्तदर्थमन्यदेव वचनं 'एवं सहवसेयुर्वा' इति तेनैव प्रणीतमास्ते। सत्यमास्ते, तथाऽपि प्रगल्भभ्रातृषु सहवासपक्षशिक्षार्थमेव सहवसेयुरित्यतिदेशः। अप्रगल्भानुजेषु तु तत्प्रागल्भ्यपर्यन्तं सहवास एव कार्योऽनेन प्रकारेणेति दर्शयितुं 'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्' इत्युपदेश इति नानेन वचनेन वचोभङ्ग्या सवर्णानेकभ्रातृषु दायविभागः प्रतिषिध्यत इति न कश्चिद्विरोधः। यत्तु नारदेनोक्तं—

बिभृयाद्वेच्छतस्सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः॥

इति, तदशक्ताखिलानुजविषयम्। यत्तु गौतमेनोक्तं—'सर्वं वा पूर्वजस्य इतरान् बिभृयात् पितृवत्' इति। न चैतन्मा-

नवेन समानार्थमिति वाच्यम्, वाशब्देन प्रगल्भभ्रातृष्वनुजानां दायहरत्वस्य पाक्षिकत्वप्रतिपादनार्थत्वावगतेः। सत्यं—न मानवेन समानार्थं, किंतु प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वादनादर्तव्यम्। तथा चापस्तम्बः—'ज्येष्ठो दायाद इत्येके तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते' इति। ज्येष्ठ एव भ्रातॄणां मध्ये पैतृकधनभागित्येके पुनराचार्या मन्यन्ते तन्मतं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं, यतस्तैत्तिरीयकब्राह्मणे—'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' इत्यविशेषेण श्रूयत इत्यर्थः। स्वमतं चानन्तरं तेनैवोक्तं 'सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः' इति। सर्वे पुत्रा इति शेषः। तथाच बृहस्पतिः—

पितृरिक्थहराः पुत्राः सर्व एव समांशिनः।

इति। रिक्थे ऋणे च समांशिन इत्यर्थः। तथाच याज्ञवल्क्यः—

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्॥

इति। ऋणमत्र पैतृकं विवक्षितम्। अपैतृकस्य तदैवापाकरणानियमात्। तथाच कात्यायनः—

भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम्।
विभागकाले देयं तत् रिक्थिभिस्सर्वमेव तु॥

नारदस्तु विभागकाले पैतृकमृणमपि देयमित्याह—

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत्।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यं ऋणी स्यादन्यथा पिता॥

'पितृदायात् नव श्राद्धानि, नवश्राद्धं सह दद्युः' इति गौतमब्राह्मणात्,

पितुरूर्ध्वं विभागो य एकोद्दिष्टादनन्तरम् ।

इति संग्रहकारवचनाच्च । एवंच पैतृकं धनं नवश्राद्धपैतृकादिऋणापाकरणार्थधनादभ्यधिकं चेन्नारदोक्तमेव कार्यं, नो चेद्याज्ञवल्क्येनोक्तमेवेत्यवगन्तव्यम् । पैतृकमपि किंचिदृणं विभागकाले पैतृकधनादनपाकरणीयं, किंतु विभजनीयमेवेत्याह कात्यायनः—

धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यदृणं स्यान्नियोजितम् ।
तद्दृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाद्धनात् ॥

यत् धर्मार्थं संकल्पितं, यच्च पित्रा प्रीतेन वाचा दत्तं, यच्च स्वेनैव पित्रा पुत्रैरपाकरणीयमिति नियोजितं तदेतत्त्रिविधमृणं दृश्यमानं ज्ञायमानं विभजेदेवेत्यर्थः । यः पुनः पुत्रः स्वकर्तृकधनार्जनकर्मणा धनं प्राप्तुं शक्तस्सन् पितृद्वाराऽऽगतं धनं नेच्छति तस्य सन्तानतस्तदंशनिमित्तकविवादपरिहारार्थमसावितरैः पुत्रैर्विभाज्यधनात् किञ्चिद्धनं मूलधनार्थं दत्वा अवश्यं विभाज्य इत्याह—

भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तस्स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्यस्स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्वोपजीवनम् ॥

भ्रातृविशेषस्य 'कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम्' इति न्यायेन सम-

भागादभ्यधिकेन धान्यादिना विवर्धनमितरैर्भ्रातृभिः कार्य-मित्याह नारदः—

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तः तत्कार्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्बृंहणीयो ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां अजीवद्विभागे समविभागप्रकारः.

अथ विषमविभागप्रकारः.

तत्र बृहस्पतिः—

पितृरिक्थहराः पुत्राः सर्वे एव समांशिनः ।
विद्याकर्मरतस्तेषामधिकं लब्धुमर्हति ॥

ये पतितादिव्यतिरिक्ताः पितृरिक्थहराः पुत्राः विद्यादेरसत्तया सत्तया वा सदृशास्ते सर्वे समांशिन एव स्युः । ये पुनर्विद्यादेरसत्तया सत्तया वा विसदृशास्तेषां मध्ये यो विद्याद्युपेतः स एवोद्धारेण वा विषमविभागेन वाऽधिकं धनं लब्धुमर्हतीत्यर्थः । तत्रापि कर्मानुष्ठातृत्वतारतम्ये लभ्यधनपरिमाणश्रैष्ठ्ययोस्तारतम्यं भवति । न पुनर्विद्वत्तातारतम्येनेत्याह कात्यायनः—

यथा यथा विभागाप्तं धनं यागार्थतामियात् ।
तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ॥

इति । द्रव्यबाहुल्ये सतीति शेषः । अत एव मनुः—

उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु ।
यत्किञ्चिदेव देयं स्याज्ज्यायसे मानवर्धनम् ॥

इति । ज्येष्ठादेरर्पणार्थं विभाज्यद्रव्यराशेस्सकाशाद्योऽर्थ उद्ध्रियते स उद्धारः । दशसु कतिपयेषु जीवनपर्याप्तधनेष्विति यावत् । स्वकर्मसु स्वाधिकारतोऽनुष्ठेयकर्मसु सम्पन्नानां कर्तृत्वमापन्नानामशेषभ्रातॄणां द्रव्यबाहुल्ये सत्यपि कर्मनिष्ठत्वसाम्यादुद्धारो मानवर्धनार्थदानं च नास्ति । किंतु स्वल्पधनशालिषु विद्यादितो विसदृशेषु जीवनमात्रपर्याप्तधनत्वेनानुद्धारेऽपि सन्मानार्थं ज्यायसे किञ्चिद्वस्त्रमात्रं देयमित्यर्थः । एवञ्च येषां भ्रातॄणां प्रभूतं धनं विद्यते, विद्यादौ च तारतम्यमस्ति तेषां विभागे उद्धार इति मन्तव्यम् । उद्धारप्रकारमप्याह मनुः—

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारस्सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥

ज्येष्ठस्य अग्रजस्य विद्यादिवशादुत्तमस्य विभाज्यद्रव्यराशेर्विंशतितमो भागः, तस्मिन्नेव राशौ श्रेष्ठमेकं च द्रव्यमुद्धारः । ततोऽर्धं तस्मिन्नेव राशौ चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यममेकं द्रव्यं जन्मतो विद्यादिवशतश्च मध्यमस्योद्धारः । तुरीयं तस्मिन्नेव राशौ अशीतितमो भागः कनिष्ठमेकं द्रव्यं जन्मतो विद्यावशाच्च यवीयस उद्धारः स्यादित्यर्थः । अवशिष्टस्य च राशेर्विभागप्रकारमाह स एव—

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।

इति । उद्धृतावशिष्टं समं विभजेदित्यर्थः । अथवा तस्मिन्नेव विषये विषमविभाग एव स्यान्नोद्धार इत्याह स एव—

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एकाधिकमंशं द्व्यंशमिति यावत् । 'द्व्यंशी वा पूर्वजस्स्यात्' इति गौतमस्मरणात् । पूर्वजो विद्यादिनाऽपि ज्येष्ठ इत्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः—

जन्मविद्यागुणज्येष्ठो द्व्यंशं दायमवाप्नुयात् ।

इति । एवञ्च न जन्मतः प्राथम्यादिमात्रमुद्धारे विषमविभागे वा कारणं, किंतु विद्यादिनिबन्धनश्रेष्ठत्वाद्युपेतं प्राथम्यादिकमिति मन्तव्यम् । अयं च विषमविभागप्रकारः कलियुगे तु न वर्तत इत्याह संग्रहकारः—

यथा नियोगधर्मोऽद्य नानूबन्ध्यावधोपि वा ।
तथोद्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्तते ॥

अद्यसंप्रतीत्येतौ शब्दौ कलियुगमभिसन्धायोक्तौ । अत एव पुराणं—

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

ज्येष्ठांशं जन्मविद्यादिनिबन्धनश्रेष्ठांशम्। गोवधं अनूबन्ध्यादिकर्माङ्गम्। कमण्डलुं गृहिणः कमण्डलुधारणम्। एतदेव धारेश्वरेणोक्तं—'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः इत्येवमादीनि वाक्यानि न विचार्यन्ते लोकेन अत्यन्तं परित्यक्तत्वात्' इति। कलाविति शेषः, द्वापरादावनुष्ठेयत्वेनात्यन्तं परित्यागाभावात्। यत्पुनर्विश्वरूपेणोक्तं, यथा—

'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्।

इत्यस्य शिष्टाचारेण बाधितत्वादकरणं, एवमेवोद्धारस्यापि' इति। तदयुक्तं, स्मृतिशिष्टाचारयोर्विरोधे शिष्टाचारस्यैव दुर्बलस्य बाध्यत्वात्। दुर्बलत्वं च 'श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्' इति वसिष्ठस्मरणादवगम्यते। किंच महोक्षादेरनुपकल्पनं शिष्टाचाराभाव एव न पुनश्शिष्टाचार इति शिष्टाचारेण बाधितत्वादित्ययुक्तमुक्तं—'शिष्टाचाराभावादकरणम्' इति श्रीकरोक्तिवद्वक्तव्यम्, न च तथोक्तम्। यत्पुनर्विज्ञानेश्वरेणोक्तं—'सत्यमयं विषमो विभागश्शास्त्रदृष्टः, तथाऽपि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः' इति, एतदपि वाङ्मात्रम्। न ह्युद्धारविभागादौ लोकविद्वेषोऽस्ति, प्रत्युत विद्यागुणपुण्यकर्मसम्पन्नज्येष्ठादौ भागाधिक्ये लोकानुरागो दृश्यत इति यत्किञ्चिदेतत्। ये पुनः स्मृतिसमुच्चयकाराः शम्भुश्रीकरदेवस्वाम्यादयः उद्धारविषमविभागयोश्शिष्टाचारं क्वापि मन्यमाना उद्धारादिविषयाणि बहूनि

स्मृतिवाक्यानि विचारयितुं ग्रन्थविस्तरं चक्रिरे' तेषां धर्मज्ञसमयपुराणवचनाभ्यां कलौ सर्वत्र शिष्टाचाराभावस्य निश्चितत्वाद्वृथैव प्रयासो ग्रन्थविस्तरश्च जात इत्यस्माभिरुद्धारादिविषये दिङ्मात्रमेव प्रदर्शितम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विषमविभागप्रकारः

अथान्यान्यप्यजीवद्विभागविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते

तत्र वसिष्ठः—

'अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्यास्स्त्रियस्तासां चा पुत्रलाभात्' इति । याः पितृस्त्रियोऽनपत्या गर्भावस्थापन्नास्तासामा पुत्रलाभादा प्रसवात्सहवासेन स्थितानां भ्रातॄणां प्रसूतापत्यलिङ्गज्ञानानन्तरं दायविभागो न पुनरेवंविधविषये नवश्राद्धानन्तरं दायविभाग इत्यर्थः । नन्वस्य वचनस्य नवश्राद्धानन्तरं भ्रातॄणामनपत्यपितृस्त्रीणां च दायविभागो भवतीति ऋज्वर्थः किमिति परित्यज्यते? उच्यते—अनपत्यस्त्रीणामा पुत्रलाभादिति विरुद्धार्थावगतेस्तत्परिहाराय परित्यज्यते । स्त्रीणामदायानां दायविभागासंभवाच्च परित्यज्यते । तथाच अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बोधायनः—'न दायं निरिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः'

इति। हिशब्दोऽत्र यस्मादर्थे। एवञ्चायमर्थः—यस्मान्निरिन्द्रिया व्याध्यादिनाऽपगतेन्द्रियाः स्त्रियश्चादाया मता इति श्रुतिस्तस्मान्न स्त्री दायं विभक्तव्या, अन्यद्वाराऽऽगत तद्द्रव्यमर्हतीति। 'निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियो मताः' इत्यनेन 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति तैत्तिरीयक श्रुतिरर्थतः प्रदर्शितेति मन्तव्यम्। यद्यदायाः स्त्रियः कथं तर्हि याज्ञवल्क्येनोक्तं—

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्।

इति, कथितं च व्यासेन—

असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥

इति। कथितं च विष्णुना—'मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य अनूढाश्च दुहितरः' इति। न हि स्त्रीणां दायानर्हत्वे मात्रादीनां दुहित्रन्तानामंशभागित्वोक्तिर्युज्यते। बाढं युज्यते, दायानर्हाणां तु दायहारित्वोक्तिर्विरुध्यते, न पुनरंशहारित्वोक्तिः। अंशशब्दो हि भागवचनो न दायवचनः, गणद्रव्यादावप्यंशो देय इति प्रयोगदर्शनात्। तेन मात्रादीनां दायद्रव्याभावेऽपि विभाज्यराशौ स्वाम्यस्य पत्न्यधिकरणसिद्धस्य विद्यमानत्वात्तत्र यावदर्थमर्थहरणं स्वकीयस्वाम्यव्यवस्थापकं मात्रादिभिरपि कार्यमिति 'याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तमिति मन्तव्यम्। न च दायशब्दो 'यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव

निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते’ इति दायशब्दार्थनिरूपणार्थं मिताक्षरायामुक्तं युक्तम्। एवं हि नित्यं विभागार्हमेव त्वन्मते पत्नीस्वं भवेत् दायशब्दार्थत्वात्। लोके दंपत्योर्धने विभागार्हद्रव्यमेव हि दायशब्देन प्रयुज्यते। त्वन्मते पत्नीस्वं पतिसंबन्धादेव भवतीति तस्यापि दायत्वापत्तिः। ततश्च ‘अदायाः स्त्रियः’ इति श्रुतिविरोधो दुर्वारः स्यात्। अस्मन्मते तु विभागार्हं स्वस्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं जातं दायशब्दार्थं इति विभागनर्हं पत्नीस्वं न दायः। तथाहि—पतिद्वाराऽऽगतं जायाधनं नित्यं विभागानर्हमेव, लोके दंपत्योर्धने विभागादर्शनात्। ‘जायापत्योर्न विभागो विद्यते, इति हारीतस्मरणाच्च। तेनात्र न मातुः स्वाम्यव्यवस्थापको दायविभागः, किंतु यावदर्थमेवार्थग्रहणमिति मन्तव्यम्। अत एव स्मृत्यन्तरे निर्धनमातृविषयमेवांशहरणं न मातृमात्रविषयमेव ज्ञायते।

जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेंऽशं समं हरेत्।

इति स्मरणात्। अस्वधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैरजीवद्विभागे क्रियमाणे पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः। जननीग्रहणं तत्सपत्न्यादेरुपलक्षणार्थं, अस्वधनेतिविशेषणोपादानात्। स्वधनादेव स्वकीयजीवनस्य स्वानुष्ठेयस्य च धनसाध्यकर्मणः सिद्धिसंभवे जनन्यादीनां न भागग्रहणमिति गम्यते। तथा स्वधनमात्रात्तयोस्सिद्ध्यसम्भवे जनन्यादीनां

सधनानामपि न समभागहरणं, किंतु यथोपयोगं न्यूनभागस्यैव ग्रहणमिति च गम्यते, तथा विभाज्यराशेरतिबहुत्वे निर्धनानामपि जनन्यादीनां न समांशग्रहणं, किंतु यथास्वोपयोगं न्यूनस्यैव हरणमित्यपि गम्यते, अस्वधनेति विशेषणस्योपयोगवशादंशहरणं जनन्याः न पुनः भ्रातृवद्दायभागित्ववशादिति ज्ञापनार्थत्वात् । सममिति विशेषणस्य तूपयोगवशादसमांशस्य हरणेऽप्यवैयर्थ्यम्, अल्पविभाज्यराशावुपयोगवशादधिकहरणस्य प्राप्तस्य निवृत्त्यर्थत्वात् । यत्पुनर्विष्णुना दुहितॄणां पुत्रभागानुसारिभागहारित्वमुक्तं, तत्रापि जन्मना लब्धस्वाम्यस्य पितृमरणेऽप्यस्वतन्त्रावस्थस्याप्यविभाज्यस्यादायत्वात्, अनूढा इति विशेषणोपादानाच्च विवाहार्थं पुत्रभागानुसारिभागहरणं न पुनः भ्रातॄणामिव दुहितॄणां दायविभागार्थमिति गम्यते । यत एव न दायविभागार्थमंशहरणं किंतु विवाहसंस्कारार्थं अत एव विभाज्यधनबाहुल्याभावविषयमेतदिति वक्ष्यते । अत एव च देवलेनोक्तं—

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्ये देयं वैवाहिकं वसु ।

विवाहप्रयोजकं धनमित्यर्थः । अत एव च संस्कार्या इत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्येनोक्तं—

भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांऽशं तु तुरीयकम् ।

इति । एकस्य पुत्रस्य यावान्निजांशस्तच्चतुर्थांशं प्रतिभगिनि

प्रदाय भ्रातृभिर्भगिन्यः संस्कार्या विवाहयितव्या इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

भ्रातृभ्योंऽशचतुर्भागं तत्र कन्या हरेद्धनम् ।

इति । भ्रातृभ्यस्सकाशादंशं चतुर्थांशं धनं तत्र अजीवद्विभागे एकैका कन्या हरेदित्यर्थः । अनल्पाविभाज्यविषयमेतत् । तथाच कात्यायनः—

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।
पुत्राणां तु त्रयो भागाः साम्यं त्वल्पधने स्मृतम् ॥

कन्यकानां प्रत्येकमिति शेषः । एवं पुत्राणामित्यत्रापि शेषो द्रष्टव्यः । अल्पे विभाज्यधने पुत्रभागसाम्यं त्वेकैककन्यकाभागस्य विष्णादिना स्मृतमिति तुरीयपादार्थः । एवञ्चानल्पे विभाज्यधने चतुर्थो भाग इति पारिशेष्यादवगम्यते । 'पुत्राणां तु त्रयो भागाः' इत्येतत् समसङ्ख्याकभ्रातृभागिनीविषयम् । यत्र तु भगिन्यो न्यूनसङ्ख्याकास्तत्र पुत्राणां न त्रयो भागाः किंतु किञ्चिदभ्यधिकाः । यत्पुनः मनुनोक्तं—

स्वेभ्योंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतितास्स्युरदित्सवः ॥

इति । यद्यप्यत्र स्वात् स्वात् इति वीप्सया यावन्तो भ्रातृणामंशास्तावन्त एव चतुर्थांशाः कन्याभ्यो भ्रातृभिः प्रदेया इति ऋज्वर्थः प्रतिभाति । तथाऽप्यधिकसङ्ख्याककन्याविषय

त्वान्न प्राचीनस्मृतिविरोधः । न चात्रैकैकस्याः स्वात् स्वात् अंशाच्चतुर्थांशदानं, येन प्राचीनस्मृतिविरोधः । किंतु समुदायस्येति सुतरामविरोधः । दत्तं च कन्याभिस्समत्वेन विभज्य ग्राह्यम् । यत्पुनर्विष्णुनोक्तं— 'अनूढानां च कन्यानामंशवान् स्ववित्तानुसारेण संस्कारं कुर्यात्' इति, तदेकपुत्रतया दायविभागाभावविषयम् । यद्वा भ्रातॄणां सहवासविषयम् । कन्याग्रहणं असंस्कृतानां पितुरपत्यानामुपलक्षणार्थम् । अत एव व्यासः—

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।
संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

बृहस्पतिः—

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः ।
संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैकृतान्मध्यकाद्धनात् ॥

तत्र अजीवत्पितृकेषु भ्रातृष्वित्यर्थः । असंस्कृताः पित्रेति शेषः । अत एव नारदः—

येषां वै न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥

पैतृकधनाभावेऽप्याह स एव—

अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ॥

संस्कारा जातकर्माद्या उपनयनान्ता विवक्षिताः, अवश्यकार्या इत्यभिधानात्। विवाहादिसंस्कारस्य तु नैष्ठिकत्वादिपक्षान्तरदर्शनादवश्यकार्यताऽभावात् संस्कारशब्दस्य संकोचोऽत्र विवक्षित इत्यनवद्यम्। कन्यकानां तु विवाहान्तास्संस्कारा उपनयनरहिताः पित्र्यार्थाभावे स्वार्थादुद्धृत्य कार्याः। विवाहस्योपनयनस्थानत्वेनावश्यकार्यत्वात्। विभागकालेऽन्यदपि धनं कन्यका स्वधृतालङ्कारादिकं लभत इत्याह शङ्खः—'विभज्यमाने दायाद्ये कन्यालङ्कारं वैवाहिकं स्त्रीधनं च कन्या लभेत्' इति। दायाद्ये दायधने भ्रातृभिर्विभज्यमाने कन्या स्वधृतालङ्कारं वैवाहिकं तुरीयांशादिधनं स्त्रीधनं च पित्रादिना दत्तं लभेदित्यर्थः। बोधायनोपि—'मातुरलङ्कारं दुहितरस्सांप्रदायिकं लभेरन् अन्यद्वा' इति। साम्प्रदायिकं मातृपरम्परायातम्। अन्यत् तदितरद्वा मात्रा धृतमलङ्कारं मातृकं तत्र विभज्यमाने दुहितरः कुमार्यो लभेरन्नित्यर्थः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां अजीवद्विभागविषयाणि.

अथ अन्यान्यपि दायांशानर्हविषयाणि
कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

तत्र देवलः—

मृते न पितरि क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः।
पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः॥

मृते पितरि क्लीबादयो धनांशभागिनो न भवन्तीत्यर्थः। लिङ्गी नैष्ठिकवनस्थादिः। क्षपणकपाशुपतादिश्चात्र विवक्षितः। मृते पितरीति विभागकालप्रदर्शनार्थमुक्तम्। तेन पितरि जीवत्यपि जीवद्विभागे क्लीबादयो दायभागिनो न भवन्ति। अत एव जीवद्विभागेऽप्यभागित्वमेतेषां वक्तुमुक्तमापस्तम्बेन—'जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहाप्य' इति। चशब्दः कुष्ठिजडान्धादीनां सङ्ग्रहार्थः। परिहाप्य वर्जयित्वेत्यर्थः। मनुरप्यनंशभागिन आह—

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥

निरिन्द्रियाः व्याध्यादिना विनष्टघ्राणादीन्द्रियाः। नारदोपि—

पितृद्विट् पतितष्षण्डो यश्च स्यादपपात्रितः।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः॥

अपपात्रितः अपपात्रीकृतः। 'अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते' इति शङ्खलिखितस्मरणात्। अपपात्रितस्य महापराधेन बन्धुभिर्बहिष्कृतस्येत्यर्थः। वसिष्ठोपि—'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' इति। गृहस्थाश्रममपेक्ष्येति शेषः। न चैवमुपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिविशेषस्याप्यंशशून्यत्वमायातमिति वाच्यं, गृहस्थाश्रमानर्हत्वकार्याश्रमान्तरस्यात्र विवक्षितत्वात्। विष्णुरपि—'पतितक्लीबाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहराः' इति।

विकलः इन्द्रियविकलः। अचिकित्स्यरोग इति वदन् अचिकित्स्यक्लैब्यवैकल्यादिशालिनोऽप्यभागहरा इति दर्शयति। तेन विभागकालस्थितक्लैब्यादिशालिनामभागहरत्वं न पुनस्सहजबाधिर्यक्लैब्यादिशालिनामेवेति मन्तव्यम्। कात्यायनः—

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति॥

अक्रमोढासुतो वर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेण परिणीतायाः सुतो यः। तथा सगोत्रात् सगोत्रस्त्रीपरिणेतुस्सकाशाद्यस्सुतस्सगोत्रस्त्रियां जायते। तथा प्रव्रज्यावसितः स्वीकृतचतुर्थाश्रमत्यागी यो भवेत्। तेष्वक्रमोढासुतादिषु रिक्थं प्राप्तुं नार्हति, ते रिक्थानर्हा इत्यर्थः। मनुरपि—

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याऽऽप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ॥

अनियुक्तायां परस्त्रियामपरिणेतुस्सकाशादुत्पन्नः सुतो जारजातकः, स्वार्थे कप्रत्ययः। परिणेत्रोत्पन्नपुत्रवत्यां देवरात् उत्पन्नः कामजः। तावुभौ भागं नार्हत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—जारजातः नियोगविध्यतिक्रमेण जातश्च क्षेत्रिणो धनभागं नार्हतीति। बृहस्पतिरपि—

सवर्णजोऽप्यगुणवान् नार्हस्स्यात्पैतृके धने।

इति। अगुणवान् पितृदृष्टादृष्टकार्योपयोगिगुणरहितः। तथा तदनन्तरमुक्तं तेनैव—

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां पितरं त्रायते सुतः ।
अतस्तु विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥
तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥
शास्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः ।
आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्स्मृतः ॥

इति । उत्तममृणं ऋषिदेवपितॄणाम् । अधममृणं धनिकहस्तात् गृहीतम् । यथा मूत्रपुरीषे स्वकीयोदरान्निर्गते अप्यत्यन्तहेयभूते तथैव विद्यादिरहितः सूनुरौरसोपि हेयभूत इति मूत्रोच्चारसम इत्युक्तम् । मनुरपि—

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥

इति । विकर्मस्थाः निषिद्धकर्मैकनिरताः । धनं विभाज्यधनम् । एवं निरूपितनिरंशकास्सर्वे पोषणीयाः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्यास्तु निरंशकाः ॥

तज्जः पतितोत्पन्नः । आद्यशब्देनान्येषां प्राक्प्रतिपादितानां ग्रहणम् । भर्तव्याः दायहरैरिति शेषः । 'रिक्थग्राहिभिस्ते भर्तव्याः' इति विष्णुस्मरणात् । कथं भर्तव्या इत्यपेक्षिते मनुः—

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः। कात्यायनः—

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं देयं तद्बन्धुभिर्मतम्।
बन्धूनामप्यभावे तु पितृद्रव्यं तदाऽऽप्नुयात्॥
अपित्र्यं द्रविणं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः।

इति। तद्बन्धुभिः निरंशकबन्धुभिः। तत्पितृद्रव्यग्राहिभिर्ग्रासाच्छादनं देयमिति मन्वादीनां मतमित्यर्थः। अपित्र्यमित्यादेरयमर्थः—निरंशकपितृद्रविणं तद्बन्धुभिरप्राप्तं, राज्ञा तद्बन्धवो भरणाय न दापनीया इति। एतदुक्तं भवति। निरंशकपितृधनाग्राहकबान्धवानामनावश्यकं निरंशकभरणमिति। एवमशेषनिरंशकानां भरणं प्राप्तं कस्यचित्पर्युदासं कुर्वन्नाह देवलः—

तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते।

इति। पतितोत्पन्नस्यापि पतितत्वात् सोपि वर्ज्यः। अत एव बोधायनः—'अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैः बिभृयुः अन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतिततज्जातवर्ज्यम्' इति। अतीतव्यवहाराः मूकादयः। अकर्मिणः धर्मार्थवृत्त्यर्थकर्मस्वक्षमाः। वसिष्ठस्तु तन्त्रोक्त्यैव चतुर्णां भरणप्रतिषेधमाह— 'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः क्लीबोन्मत्तपतिताश्च भरणं क्लीबोन्मत्तानाम्' इति। अत्र विशेषग्रहणं शेषप्रतिषेधार्थमिति न्यायेन पतिताश्रमान्तरगतविषयस्य भरणस्य प्रतिषे-

धो गम्यते। आश्रमान्तरगतिमन्तरेण प्रव्रज्यावसितत्वासंभवात् प्रव्रज्यावसितविषयभरणस्यापि प्रतिषेधोऽत्रावगम्यते। एवञ्च पतिततज्जाताश्रमान्तरगतप्रव्रज्यावसिततज्जानां निरंशकानां भरणमनावश्यकमिति मन्तव्यम्। निरंशकपुत्राणामंशग्रहणविरोधिक्लैब्याद्यभावेऽपि निरंशकपुत्रत्वेन पैतामहधनानर्हत्वे प्राप्ते तदपवादमाह देवलः—

तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः।

इति। तत्पुत्राः निरंशकपुत्राः। अंशग्रहणविरोधिक्लैब्यादिदोषवर्जिताः पितृदायांशं पैतामहधनांशं लभेरन्नित्यर्थः। न चेदं वचनं पतितापत्यस्यापि पैतामहधनभागित्वं प्रापयति तत्पुत्रा इति सामान्येनाभिधानादिति शङ्कनीयं, दोषवर्जिता इत्यनेन व्युदस्तत्वात्। पतितस्यापि पुमपत्यं पतितमेव भवति। तथाच वसिष्ठः—'पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी' इति। पतितस्य पुत्रवत् प्रतिलोमायाः स्त्रियाः पुत्रस्य पुत्रोपि पैतामहधनानर्हः अंशग्रहणविरोधिदोषसद्भावात्। अत एव विष्णुः—'तेषामेवौरसाः पुत्रा भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कृते कर्मण्यनन्तरोत्पन्नाः प्रतिलोमासु स्त्रीषूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे' इति। अनन्तरोत्पन्नाः पश्चादुत्पन्नाः, आनन्तर्यस्याविवक्षितत्वात्। ते तु न भागहारिणः। एवं प्रव्रज्यावसितादिपुत्रेषु यत्रयत्र अंशग्रहणविरोधिदोषोऽस्ति

तत्रतत्र पैतामहधनाभागित्वं विज्ञेयम् । क्षेत्रजपुत्रविषयेऽप्युक्तं याज्ञवल्क्येन—

औरसक्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

इति, तत् द्वापरादिविषयमिति मन्तव्यं, कलौ क्षेत्रजपुत्रनिषेधात् । सदोषास्त्वौरसादयो भर्तव्या इत्येतत्

अन्धोचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्यास्तु निरंशकाः ।

इत्यनेनैवोक्तमितीह नोक्तं, किंतु पूर्वं यन्नोक्तं तदाह स एव—

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्यास्साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

इति । सुताः कन्यकाः एषां निरंशकानाम् । भर्तव्याः निरंशकपितृद्रव्यग्राहिभिर्निरंशकभरणप्रकारेणैव । यावज्जीवमित्यस्यापवादो 'यावद्वै भर्तृसात्कृताः' इति, यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावदेवेत्यपवादभागस्यार्थः । एषां निरंशकानामपुत्रा योषितः परिणीताः स्त्रियः सदाचारा निरंशकपितृद्रव्यग्राहिभिरेव निरंशकभरणप्रकारेणैव भर्तव्याः । व्यभिचारिण्यः भरणकर्तुः प्रतिकूलाश्च गृहाद्बहिः कार्याः । तत्रासाधुवृत्तयो निर्वासिता न भर्तव्याः । प्रतिकूलास्तु निर्वासिता न भर्तव्याः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां अंशानर्हविषयाणि.

अथ विभाज्यनिरूपणम् ।

तत्र कात्यायनः—

पैतामहं च पित्र्यं च यच्चान्यत्स्वयमार्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ॥

स्वयमार्जितं पित्र्याद्यविभक्तद्रव्योपयोगेन स्वयमार्जितं, तदनुपयोगेन स्वयमार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एवं त्रिविधं धनं सर्वं विभज्यते । यदि नास्ति पितामहादिकृतमृणादिकमिति शेषः । अस्ति चेन्न सर्वं, अपि तु ऋणादिकं दत्वाऽवशिष्टं विभज्यते । तथाच स एव—

ऋणं प्रीतिप्रदानं तु दत्वा शेषं विभाजयेत् ।

इति । प्रीतिप्रदानं प्रीत्या प्रदत्तं शेषं विभाजयेदिति वदन् विभाज्यबाहुल्यविषयमेतदिति दर्शयति । तद्बाहुल्यविषये तु रिक्थवदृणमपि विभाज्यमित्यजीवद्विभागप्रकरणे प्रदर्शितम् । विभागकाले यदृणं प्रीतिदेयं तस्याकूटत्वनिश्चयार्थं बन्धुभिस्सह रिक्थग्राहिभिस्तद्विचार्यमित्याह स एव—

ऋणमेवंविधं शोध्य विभागे बन्धुभिस्सह ।

इति । वञ्चनार्हं रिक्थमपि विशोध्यमित्याह स एव—

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ।
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीद्भृगुः ॥

कार्मिणः कर्मकरा दासादयः । गूढे द्रव्ये वञ्चनाशङ्कायां

कोशाख्यं दिव्यं भृगुरब्रवीदित्यर्थः । तथाच स एव—

गूढद्रव्याभिशङ्कायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ।

इति । प्रत्ययो दिव्यम्, तदपि कोशाख्यमेवेत्युक्तं प्राक् । बृहस्पतिरप्यत्र तदेव दिव्यं भवतीत्याह—

गृहोपस्करवाह्यादिदोह्याभरणकार्मिणः ।
दृश्यमाना विभज्यन्ते गूढे कोशो विधीयते ॥

न च कोशग्रहणं यथाप्राप्तदिव्योपलक्षणार्थमिति वाच्यं,

शङ्काविश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥

इति कात्यायनीये विभागविषयेऽभिहितेऽपि कोशे पुनरिह विषयाभिधानस्य नियमार्थत्वात् । तेन बार्हस्पत्येऽपि कोशग्रहणं नियमार्थमेव ॥

इति स्मृतिचान्द्रिकायां विभाज्यनिरूपणम्.

अथ अविभाज्यनिरूपणम् .

तत्र व्यासः—

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः ॥

विद्याप्राप्तशब्देनात्र न विद्यामात्रप्राप्तं धनमुच्यते, किंतु विद्याविशेषप्राप्तम् । तथाच कात्यायनः—

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या ।
तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

परान्यशब्दावत्राविभक्तापेक्षया यद्व्यक्त्यन्तरं तत्र प्रयुक्तौ । भक्तशब्दोत्र द्रव्यमात्रोपलक्षकतया प्रयुक्तः । उक्तलक्षणया विद्यया धनप्राप्तौ निमित्तत्वमनेकविधमिति निमित्तभावभेदेन तत्प्राप्तं धनमप्यनेकविधं, तत्सर्वमविभाज्यमिति संक्षेपतो विद्याप्राप्तशब्देनैव व्यासेनाभिहितम् । तत्स्वग्रन्थे प्रपञ्चयितुमप्याह कात्यायनः—

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ।
विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ।
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ॥
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ।
विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्भवेत् ॥
ऋत्विङ्न्यायेन यल्लब्धमेतद्विद्याधनं भृगुः ।
शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
विद्याबलकृतं चैव याज्यतश्शिष्यतस्तथा ।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥

इति । उपन्यस्ते वर्गत्यागादिवैचित्र्येणोपन्यस्ते । शिष्यात्

अध्यापनात् । आर्त्विज्यतः आर्त्विज्यकरणात् । प्रश्नात् उपपातक्यादिकृतप्रायश्चित्तार्थप्रश्नात् । संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् अर्थ्यादिकृतप्रश्नप्रतिप्रश्नयोर्निर्णयात् । स्वज्ञानशंसनात् अग्रपूजादौ स्वज्ञानप्रख्यापनात् । वादात् जल्पवितण्डादिभेदात् । प्राध्ययनात् घटिकाध्ययनात् । विद्यातः अक्षहृदयज्ञानादिना । विद्याप्रतिज्ञया बहुविद्याढ्यत्वप्रतिज्ञया । शिष्यादाप्तं गुरुपूजनार्थम् । ऋत्विङ्न्यायेन लब्धं उपद्रष्टृत्वादिना लब्धम् । शिल्पिष्वपि शिल्पविद्योपजीविष्वपि । अयं विद्याधनविभागरूपो धर्मोस्ति । मूल्यात् भृतेः यद्धनमधिकं भृतकाध्ययनादौ भवेत् । तथा विद्याबलकृतं विद्याधिक्यकृतं यद्विशिष्टपूजादौ भवेत् । तथा याज्यतः शिष्यतः सत्कारादौ भवेत् । तदेतद्विद्याधनं प्रातिस्विकं प्राहुः । अतो विद्याधनाद्यदन्यथाभूतं विभक्तपित्रादिद्रव्योपयोगेन प्राप्तं तदविभक्तानां सामान्यं साधारणं विभाज्यमिति यावत् । शेषं व्यक्तार्थम् । नारदोपि सामान्यं विद्याधनमाह—

कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रितोपि सन् ॥

अविभक्तधनोपयोगेन प्राप्तविद्याधनस्य विभाज्यत्वप्रदर्शनार्थमेतत् । आश्रितोपि अविद्योपीत्यर्थः । एवमविभक्तपित्रादिग्राहितविद्यालब्धमपि धनं विभाज्यम् । तथाच कात्यायनः—

कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः ॥

इति । अविभक्तस्वकुले पितृद्रव्यादेः पितृतोपि वा शिक्षितविद्यानां यद्वित्तं शौर्यादिप्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं तत् विद्याधनं विभाज्यं बृहस्पतिरब्रवीदित्यर्थः । विभाज्यविद्याधने भागाधिक्यमार्जकस्यास्ति, 'येन चैषां स्वयमार्जितं स्यात् स द्व्यंशमेव हरेत्' इति वसिष्ठस्मरणात् । गौतमस्त्वविभाज्यविद्याधनेऽपि अंशदानमार्जकेच्छयाऽपि क्वचिदाह—'स्वयमार्जितं वैद्येभ्यो वैद्यः कामं दद्यात्' इति । वैद्येभ्यः विद्यावद्भ्यः । नारदस्तु इच्छाशून्यो न दद्यादित्याह—

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।
पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥

पूर्वार्धे यद्धनादिति सामान्येनोक्तं तदविभाज्यविद्याधनविषयमित्युत्तरार्धेनावगन्तव्यम् । अवैद्याय सकामोपि न दद्यात् । तथा च कात्यायनः—

नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

अवैद्यानां न क्वचिद्देयं, सकामेनापि न देयमित्यर्थः । शौर्यधनं च तेनैव निरूपितं—

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्भवेत् ।

इति । प्रसभो बलात्कारः । अन्यदप्यविभाज्यमाह स एव–

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥

इति । ध्वजाहृतपदप्रतिपाद्यमप्युक्तं तेनैव—

सङ्ग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥

एतदपि शौर्यधनशब्देनैव व्यासेनाभिहितं, तद्विशेषत्वात् । कात्यायनेन भेदेन ध्वजाहृतस्याभिधानं प्रपञ्चनार्थमिति मन्तव्यम् । अत्रापि विद्याप्राप्तवदविभाज्यत्वे पित्राद्यविभक्तधनानुपयोगेनार्जनं प्रयोजकमित्यवगन्तव्यम् । अत एव तदुपयोगेनार्जितं विषमविभागेन विभाज्यं भवतीत्याह व्यासः–

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।
शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ।

इति । साधारणं विभक्तानां धनम् । भ्रातृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । तस्य साधारणधनाश्रयादार्जितस्येत्यर्थः । शौर्यादिनेति वदन् अन्यत्रापि धने कन्यागतवैवाहिकादौ साधारणं समाश्रित्य विवाहेन प्राप्ते विभाज्यत्वं दर्शयति । कन्यागतवैवाहिकयोस्स्वरूपमाह कात्यायनः—

यल्लब्धं दानकाले तु सजात्या कन्यया सह ।
कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥

वैवाहिकं तु तद्विद्यात् भार्यया यत्सहागतम् ।
धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधकम् ॥

इति । कन्यागतं कन्यया सहागतम् । स्त्रीधनस्य तु सर्वविधस्यापि अविभाज्यत्वमाह स एव—

विवाहकाले यत्किंचिद्वरायोद्दिश्य दीयते ।
कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यं च बन्धुभिः ॥
शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।
एतत्सर्वं विभागे तु न च वैभाज्यमर्थिभिः ॥

बृहस्पतिरप्यविभाज्यधनमाह—

पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।
तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा ॥

मातृदत्ते तु विशेषमाह नारदः—

मात्रा च यद्धनं दत्तं यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टो माताऽपीष्टे यथा पिता ॥

स्वधन इति शेषः । एष विधिः पितृदत्तविषयोक्तो विधिः । एवं मित्रदत्तादिकमप्यविभाज्यम् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमार्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥

इति । मनुनाऽत्र माधुपर्किकस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम् । पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमार्जितमित्यस्यार्थो मनुना स्पष्टीकृतः—

प्रचार उच्यते, कात्यायनेन 'गोप्रचारश्च' इति विशेषितत्वात्। अथवा प्रचारशब्देनाङ्कणादिकमुच्यते । अविभाज्यं प्रचक्षते विचारहीनाः केचन स्मृतिकारा इति शेषः। अत एव बृहस्पतिः—

वस्त्रादयो विभाज्या यैरुक्तास्तैर्न विचारितम् ।
धनं भवेत्समृद्धानां पत्रालङ्कारसंश्रितम् ॥
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ।

इति । यद्यपि वस्त्रादावेकस्मिन्वस्त्रे धारणाय विभागे क्रियमाणे वस्तुनाशः। ऋणलेख्ये तु तत्प्रामाण्यनाशः। कृतान्ने प्रभूते विभज्यमाने स्वल्पाशनभोक्तृविषये तन्नाशः । कूपादौ तु दुष्करो विभाग इति अविभाज्यत्वमेव भाति, तथाऽपि यथा वस्तुनाशाद्यनवतारः तथा युक्त्या विभजनीयं, अन्यथा साधारणतयाऽवस्थिते सत्यसूयया परस्परोपभोगप्रतिबन्धे कस्यचिदप्युपकाराभावादनर्थकं भवेदित्यर्थः । युक्त्या विभजनप्रकारोपि तेनैव दर्शितः—

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्ध्राह्य लेखितम् ।
कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।
एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहेगृहे ॥
बह्वयस्समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ॥

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्थिभिस्सदा ।

इति । ऋणमुद्धाह्य अधमर्णसकाशादादाय । अनुसारेण स्वभागानुसारेणेत्यर्थः । एवञ्च यदुक्तमुशनसा—

अविभाज्यं सगोत्राणामा सहस्रकुलादपि ।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥

इति । एतदपि अनादृत्य युक्त्या याज्यं च क्षेत्रं च विभजनीयम् । तथाहि—याज्यसकाशादुत्पन्नो लाभो विभजनीयः । क्षेत्रं तु अखिलदायादानुमत्या विभजनीयम्—

दायादैर्नाभ्यनुज्ञातं यत्किञ्चित् स्थावरे कृतम् ।
तत्सर्वमकृतं ज्ञेयं यद्येकोपि न मन्यते ॥

इति प्रजापतिस्मरणात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तं—

गृहक्षेत्राणि याज्याश्च प्रसादो यश्च पैतृकः ।
मातृकश्च प्रसादो यः तद्विभागो न विद्यते ॥

इति । तत्र तावत् विभागनिषेधमनादृत्यैव युक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण गृहादिकं विभजनीयम् । तथाच कात्यायनः—

दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।

इति गृहादेरपि विभागमाह । पितृप्रसादलब्धस्य निषेधोपि स्थावरेऽनादृत्य एव,

पितृप्रसादात्सिध्यन्ति वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावराणि न सिध्यन्ति प्रसादे पैतृके सति ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । यत्पुनस्तेनैव स्मृतं—

लोके रिक्थविभागेऽपि न कश्चित्प्रभुतामियात् ।
भोग एव तु कर्तव्यो न दानं न च विक्रयः ॥

इति । लोके कुलक्रमायाते स्थावरादौ न कश्चित्पित्रादिरपि रिक्थविभागे, अपिशब्दात् विक्रयादावपि न प्रभुतामियात् । तेन तत्र दायादानुमतिमन्तरेण न विभागविक्रयदानानि कुर्यादिति तस्यार्थः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां अविभाज्यनिरूपणम्.

अथ पुत्रपौत्रादिविभागविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

तत्र याज्ञवल्क्यः—

प्रमीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ।

इति । प्रमीता अविभक्ताः पितरो येषां भ्रातॄणां ते प्रमीतपितृकाः । तेषां पितृतो भागकल्पना । पितृद्वारेणैव पितृपितामहप्रपितामहद्रव्यविभागकल्पना, न पुनस्स्वरूपेणेत्यर्थः । पितृतो भागकल्पनायां को विशेष इत्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः ।

इति । तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्रा विषमसमाः न्यूनाधिकसङ्ख्याकाः स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—कस्यचित् प्रमीतस्य पितुरेक एव

पुत्रः, कस्यचित् द्वौ पुत्रौ, कस्यचिद्बहवः तत्र यथैकस्त्व पितृभागहरः तथैव द्वावपि स्वपितृभागमात्रहर्तारौ । तथैव बहवोपि स्वपितृभागमात्रहराः स्मृता इति । यद्यपि पितृभागमात्रहरत्वे-नैकपितृकाणां पितृतो भागकल्पना स्वाम्यानुरूपा, तथाऽपि वाचनिकत्वादनुमन्तव्या । यदा समुतयोरविभक्तयोर्भ्रात्रोः मध्ये कश्चिद्भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशकः, पितामहोपि नासीत्, तदा कात्यायन आह—

अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

इति । जीवनं दायधनम् । अनुजग्रहणं मृतभ्रातुरुपलक्षणार्थ-म् । अस्मिन्नेव विषये यदा प्रमीतस्य सुता बहवः तदाऽप्याह स एव—

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ।

इति । न्यायतो भवेत् 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन मिथः समभागतया भवेदित्यर्थः । यदपरं स एवाह—

लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् ।

इति । तस्यायमर्थः—तस्य विभाज्यधनस्वामिपौत्रस्य सुतोपि वा स्वपितुरभावे तद्भागं लभेत, अथ तस्याप्यभावः किंतु तत्सुतादेरेव विद्यमानत्वं तदा तु मृतभ्रातृसन्ततौ वृद्धप्र पितामहधनभागग्रहणनिवृत्तिरिति । ननु प्रपौत्रस्य प्रपिताम-

हधनग्रहणमपि न घटते, जन्मना पितृपितामहयोरेव धने पुत्रपौत्रयोरेव स्वत्वसिद्धिनियमात् । सत्यं, यथा पुत्रादेर्मातृधने पिण्डं दत्वा तदैव मातुरूर्ध्वं स्वत्वसिद्धिः जीवनक्रियया भवतीति वक्ष्यते तथा प्रपितामहधने प्रपौत्रस्यापि स्वत्वसिद्धिरिति युक्तमुक्तं 'लभेत तत्सुतो वाऽपि' इति। एवञ्च यो यस्य धनस्वामिनः प्रमीतस्य पितृत्वेन पितामहत्वेन वा पिण्डदाता तस्य तद्धनभागित्वं धनस्वामिनस्संतत्यन्तरे सत्यापि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । अत एव देवलः—

समिच्छन्ति पिण्डानां दायार्थस्य विभाजनम् ।

इति । आचतुर्थाद्दायार्थस्य विभागं पिण्डदातृत्वं च मन्वादयं इच्छन्तीत्यर्थः । तथाच स एव—

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागस्स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥
तावत्कुल्यास्सपिण्डास्स्युः पिण्डभेदस्ततःपरम् ।

इति । अविभक्तविभक्तानां अविभक्तधनानां विभिन्नसन्ततिजातानां कूटस्थकुल्यानां भूयश्चिरं सहवसतामा चतुर्थात् कूटस्थप्रपौत्रपर्यन्तं दायधनविभागस्स्यादित्यनेकसन्ततिकदायविभागमर्यादेयमित्यर्थः । जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पैतामहधनविभाग इत्यपेक्षिते कात्यायनः—

पैतामहं समानं स्यात्पितुः पुत्रस्य चोभयोः ।

इति । व्यासोऽपि—

क्रमायाते गृहक्षेत्रे पुत्रपौत्रास्समांशिनः ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

याज्ञवल्क्यः—

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

निबन्धः करतया पाचकादिभिः पण्यादिषु गृह्यमाणोऽंशः । सदृशं स्वाम्यं स्यादित्यनयैव वचोभङ्ग्या समांशत्वमेवोक्तमिति मन्तव्यम् । अन्यथा पूर्वोक्तवचनसमानार्थता स्वरसतो युक्ता न स्यात् । एवञ्च जीवद्विभागे पितामहादिधनविषये विषमविभागो न कदाचिदपीति मन्तव्यम् । स्वार्जितधनविषये तु विषमविभागोपि युगान्तरे कदाचिदस्तीति जीवद्विभागप्रकरणेऽभिहितम् । केचित्—यथाश्रुतार्थतामेव चास्य वचनस्याङ्गीकुर्वन्ति । तथाच पौत्रमात्रेच्छयाऽपि पितामहधनविभागो भवति ; पितुरिच्छामात्रेण च क्रमायातधनदानादिकं न भवति, तत्र पौत्रस्यापि स्वाम्याभिधानादित्याहुः । तदत्रापि ग्राह्यं, आञ्जसत्वात् । 'अर्थे पैतामहे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वाम्यम्' इति विष्णुनाऽप्युक्तत्वाच्च । अत्रार्थादतुल्यं स्वाम्यं पितृपुत्रयोः पितृधन इति गम्यते । ननु पैतामहे पैतृके च

जन्मनैव स्वाम्यमिति का तत्र तुल्यातुल्यता? उच्यते— पैतामहे धने पितृपुत्रयोस्स्वाम्ये स्वातन्त्र्यमेव तुल्यता। पैतृके तु जीवति पितरि निर्दोषे तस्यैव स्वातन्त्र्यमित्यतुल्यता। अनेनैव भेदेन स्वाम्ये तुल्यातुल्योक्तिः। यत्तु कात्यायनेनोक्तं—

स्वयं चोपार्जिते पित्रा न पुत्रः स्वाम्यमर्हति।

इति, एतत् पुत्रमात्रेच्छया पैतृकधनविभानर्हतां वचोभङ्ग्या वक्ति, न पुनर्यथाश्रुतार्थपरमित्यनवद्यम्। व्यासेन तु स्पष्टमेवोक्तं—

पैतृके न विभागार्हाः पुत्राः पितुरनिच्छतः।

इति। यत्पुनर्बृहस्पतिनोक्तं—

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्।
विद्याशौर्यादिनाऽवाप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्॥

इति, तत्रापि स्वाम्यमित्यनेन वचोभङ्ग्या पितुस्स्वातन्त्र्यमुक्तमिति मन्तव्यम्। स्वातन्त्र्याभिधानस्य प्रयोजनमप्याह स एव—

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं कुर्यात्ततो धनात्।
तदभावे तु तनयास्समांशाः परिकीर्तिताः॥

इति। सुतानुमतिमन्तरेणापि पितुस्स्वातन्त्र्यबलाद्दानादिकं जीवद्विभागोक्तविषयविशेषे विषमविभागकल्पनं च युज्यत इति तात्पर्यार्थः। स्वार्जितप्रायं यत्क्रमायातं, यच्च स्वार्जितं पि-

तृधनं तद्विभागे पुत्रैर्बलात्कारो न कार्य इति वचोभङ्ग्याऽऽह कात्यायनः—

स्वशक्त्याऽपहृतं नष्टं स्वयमाप्तं च यद्भवेत् ।
एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यते ॥

यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वशक्त्यैवोद्धृतं, यद्विनष्टं वा क्रमायातं स्वेनैव लब्धं, यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं एतत्सर्वं पिता विभागे पुत्रैर्न दाप्य इत्यर्थः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां पुत्रपौत्रादिविभागकल्पनाविषयाणि.

अथ स्त्रीधनविभागविषयाणि.

तत्रादौ तावत् स्त्रीधनभेदानाह मनुः—

अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

अत्र पूर्वार्धस्यार्थः कात्यायनेन विवृतः—

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावहनिकं चैव स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥

इति । पादवन्दनिकं पादवन्दनावसरे दत्तम् । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं यदाकदा वा जीवनार्थमिति शेषः । षड्विधग्रहणं उत्तरार्धोक्तमेव स्त्रीधनमिति भ्रमापनुत्त्यर्थं कृतं, न पुनरवधारणार्थम् । अत एव—

मातापितृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकाद्यं च .... ॥

इति याज्ञवल्क्येनाद्यग्रहणं कृतम्। विष्णुना तु षड्विधादधिकमुक्तं— 'पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कं अन्वाधेयिकं स्त्रीधनम्' इति । आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तम् । बन्धुदत्तमित्यत्र बन्धुशब्दः पूर्वोक्तपित्रादिव्यतिरिक्तबन्धुषु गोबलीवर्दन्यायाद्वर्तते । शुल्कान्वाधेयिकयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तं—

गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।
मूल्यं लब्धं तु यत्किंचिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥
विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
भर्तुः पित्रोस्सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भृगुः ॥

इति । मूल्यं गृहोपस्करादिमूल्यम् लब्धं कन्याधनत्वेन वरादिसकाशात् कन्यार्हणोपाधितयेति शेषः । पितृमात्रादिभिः स्त्रियै जीवनार्थदानविषये विशेषमाह स एव—

पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ॥
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावरादृते ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तद्विसाहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्य मित्यर्थः। व्यासोपि—

द्विसाहस्रः पणो दायः स्त्रियै देयो धनस्य च।

इति। दीयत इति दायः। परः परमः। एवञ्च द्विसहस्र-कार्षापणाधिकमूल्यो धनस्य भागो जीवनार्थमृद्धेनापि न देय इति गम्यते। स्त्रियै देय इत्यत्र प्रत्यब्दमिति विधेयस-ङ्ख्या योग्यताबलाद्गम्यते। प्रत्यब्दमसकृदर्पणे नियमोऽयम्। अनेकाब्देषूपजीवनार्थं सकृदेव दाने तु नायमवधिनियमो नापि स्थावरपर्युदासः। यत्तूत्सवादावेव धार्यमित्येवमाद्युपाधिनाऽल-ङ्कारादिकं दत्तं, यच्च दायादादिवञ्चनार्थं दत्तं, तत् स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्यायनः—

यत्तु सोपाधिकं दत्तं यच्च योगवशेन वा।
पित्रा भ्रात्राऽथ वा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते॥

योगवशेन वञ्चनाद्युपायत एवेत्यर्थः। ननूपाधियोगयोरभावेऽपि पित्रादिना दत्तं न स्त्रीधनं भवितुमर्हति,

भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनास्सर्व एव ते।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्॥

इति स्मरणात्। मैवं—पुत्रादिसाहचर्याज्ज्ञानेन परमार्थतो निर्धनत्वं भार्याया गम्यते, किंतु धनव्ययादावस्वातन्त्र्यमा त्रम्। तेन यस्य एते तस्यानुज्ञया स्वधनस्यापि विनियोगं

भार्यादयः कुर्युरिति स्मृतिवाक्यतात्पर्यमवसेयम्। अत एव चोक्तं मनुना—

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्या भर्तुरनाज्ञया ॥

स्वतन्त्राननुज्ञया परतन्त्राः स्त्रियः स्त्रीपुंससाधारणवित्तादात्मीयवित्ताद्वा त्यागभोगादिकं न कुर्युरित्यर्थः। अथवा—निर्धनत्वाभिधायकस्मृतिवाक्यस्य शिल्पादिप्राप्तधनविषयत्वं विज्ञेयम्। तदाह कात्यायनः—

प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः।
भर्तुस्स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

अन्यतः सख्यादितः, पित्रादितः प्राप्तस्य स्त्रीधनत्वेन शेषकोटित्वात् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीधनभेदाः.

अथ स्त्रीधनकृत्यम्.

तत्र व्यासः—

यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममश्नुयात्।

इति। चशब्दात् 'सौदायिकं यथाकामं' इति वदन् भर्तृदायादौ स्वातन्त्र्यं दर्शयति। कात्यायनोपि—

सौदायिकं धनं यत्तु स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते।
तस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥
भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
विद्यमाने तु संरक्षेत्...................... ॥

इति । द्वितीयश्लोकेन सौदायिकाख्यस्त्रीधने पत्यौ विद्यमानेऽप्यविद्यमानेऽपि स्वातन्त्र्यमुक्तं, सदेत्यभिधानात् । भर्तृदायो भर्तृदत्तं, तस्मिन् धने तु तदनन्तरोक्तपादत्रयेणाविद्यमाने पत्यौ स्वातन्त्र्यमुक्तम् । विद्यमाने तु संरक्षेत् भर्तृदत्तं भर्त्राज्ञया विन्यसेदित्यर्थः । सौदायिकपदं तेनैव निरूपितं—

ऊढया कन्यया वाऽपि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुस्सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

लब्ध धनमिति शेषः । तथाच व्यासः—

यत्कन्यया विवाहे च विवाहात्परतश्च यत् ।
पितृभर्तृगृहात्प्राप्तं धनं सौदायिकं स्मृतम् ॥

इति । एतद्वचनद्वयेनैतदुक्तं भवति—वाग्दानप्रभृति पतिगृहप्रवेशरूपोत्सवसमाप्तिपर्यन्तं पितृगृहे पतिगृहे वा पितृमातृपक्षत एव स्त्रिया लब्धं यौतकादि धनं सौदायिकशब्दाभिधेयमिति । ननु 'यौतकादि तु यद्देयं सुदायः' इति निघण्टुपाठात् कथं सौदायिकशब्दोऽत्र प्रयुक्तः ? स्वार्थतद्धितान्ततयेत्यनवद्यम् । भर्तृदाये तु मृते भर्तरि न स्थावरे स्वातन्त्र्यम् । तथाच नारदः—

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

भर्तरि मृतेऽपि न तद्दत्तस्थावरे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । यथाकाममित्यनेन स्वातन्त्र्यमुक्तम् । एवञ्च सौदायिके स्थावरेतरप्रीतिदत्ते च स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमन्यत्र तु स्त्रीधनेऽप्यस्वातन्त्र्यमिति मन्तव्यम् । पुरुषाणां तु स्त्रीधने सर्वत्रास्वातन्त्र्यमेव । यदाह कात्यायनः—

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

स्वामित्वाभावादित्यभिप्रायः । अत एवानन्तरमुक्तं तेनैव—

यदि ह्येकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् ।
सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूल्यमेव प्रदाप्यः स्यात् यद्यसौ धनवान् भवेत् ॥

इति । धनवान्यदि भवेदित्यभिधानात् मूल्यमात्रमपि निर्धनो न दाप्य इत्यर्थात् गम्यते । अनुज्ञाप्य भक्षणेऽपि मूल्यप्रदानाभिधानात् भर्त्रादीनामस्वातन्त्र्यमवगम्यते, न पुनः पारतन्त्र्यमात्रम् । एवञ्च विवाहेन भार्याया भर्तृधने नित्यपारतन्त्र्यं स्वामित्वं संपद्यते, न पुनर्भर्तुः भार्याधने तादृशमपीत्यवगन्तव्यम् । अत एव भर्तुः स्त्रीधनभोगेऽप्यनर्हतामाह देवलः—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् ।

इति। वृत्तिः वर्तनार्थं पित्रादिना दत्तम् । लभ्यत इति लाभः। एतदुक्तं भवति—पार्वत्यादिप्रीत्यर्थं व्रतादौ स्त्रिया यल्लभ्यते तदपि स्त्रीधनमिति। स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेन सिद्धत्वात्। भर्तुर्व्युदासे ततो बहिरङ्गभ्रात्रादिव्युदासस्य दण्डापूपन्यायसिद्धत्वात्। वृथा आपदं विनेत्यर्थः। मोक्षस्त्यागः। स्त्रियाऽननुज्ञातबलात्काररहितत्यागभोगविषयमेतत्, सवृद्धिकप्रदानस्य दण्डासहितस्याभिधानात्। पतिर्नार्हतीत्यनापदीति वदन् आपदि तु पतिरेवार्हति स्त्रीधनं भोक्तुं नान्य इति दर्शयति। अत एव—

पुत्रार्तिहरणे वाऽपि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ।

इत्यनन्तरवचने भोक्तुमर्हतीत्यत्र पतिरिति शेषो द्रष्टव्यः। पुत्रग्रहणं स्वकुटुम्बोपलक्षणार्थम्। आर्तिः धनालाभनिमित्ततो दुरपनोदाऽत्र विवक्षिता। तस्याः हरणे परिहरणे। वाशब्दादन्यत्रापि धनालाभनिमित्ततो दुष्परिहरे महासङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिर्भोक्तुं त्यक्तुं वाऽर्हतीत्युक्तम्। ननु परधनत्यागभोगे परस्य स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता? उच्यते—स्वाम्यनुज्ञाभावेऽपि पूर्वोक्तविषये स्वाधीनजनस्वाम्यके

तु स्त्रीधने यथेष्टविनियोगानर्हेऽप्यापदपनोदकत्यागभोगादावर्हताऽस्तीत्यस्मादेव वचनात् कल्प्यत इत्यदोषः। अत्र याज्ञवल्क्यः—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये नित्ये नैमित्तिके च काम्येऽपि । क्वचिच्छान्तिके ग्रहयज्ञादौ । संप्रतिरोधके धनदानं विना निवारयितुमशक्ये धनिकासेधादौ । गृहीतं स्त्रीधनं, गत्यन्तराभावेनेति शेषः । भर्ता प्रतिदानसमर्थधनाभावेन दरिद्रः इति शेषः । सति संभवे प्रतिदानस्यात्रावश्यकत्वात् । अत एव प्रतिदानस्य क्वचिदेवावश्यकत्वमुक्तं कात्यायनेन—

व्याधितं व्यसनस्थं च धनिकैर्वोपपीडितम् ।
ज्ञात्वा निसृष्टं यत्प्रीत्या दद्यादात्मेच्छया तु सः ॥

ज्ञात्वा स्त्रियेति शेषः। निसृष्टं अनुज्ञातम् । यद्यपीदं वचनं 'न भर्ता नैव च सुतः' इत्यादिवचनत्रयानन्तर्यतो भर्त्रादिविषयमिति प्रतिभाति, तथाऽपि—

अथ चेत् स द्विभार्यस्स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या निसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात् ॥
ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।
तत्र स्वमाददीत स्त्री...................... ॥

इत्युपरितनवचनपर्यालोचनया भर्त्रेकविषयमिति मन्तव्यम् । या

पुनरतिदुष्टा स्त्री सा स्वधनमपि विनियोक्तुं नार्हतीत्याह स एव—

अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादाऽर्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च साऽर्हति ॥

स्वेच्छया विनियोक्तुमिति शेषः । भर्त्राऽऽश्रुतं स्त्रीधनं त्वगृहीतमपि देयम्,

भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैः ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । सुतग्रहणं पौत्रस्याप्युपलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेनापि स्त्रीधने सुतादीनां नास्ति स्वाम्यमिति गम्यते । ततश्च स्त्रीधने जीवद्विभागो नास्त्येव स्त्र्येकस्वामिकत्वात् । अत एव मनुः—

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुस्स्वबान्धवाः ।
तान् शिष्याच्चोरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्त्यधः ॥

इति । धृतः सातत्येनेति शेषः । सातत्येन धृते योगोपाधिराहित्येन स्त्रीधननिश्चयो भवति । पूर्वार्धस्य च निश्चितस्त्रीधनकथनार्थत्वात् सातत्येनेति शेषेण भाव्यमिति गम्यते । दायादा दुहित्रादयः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीधनकृत्यम्.

अथ स्त्रीद्वाराऽऽगतधनविभागः.

तत्र तावदागमनप्रकारमाह मनुः—

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायां प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

अन्वाधेयं विवाहादूर्ध्वं स्त्रिया भर्तृकुलात् पितृकुलाच्च लब्धम् ।

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । विवाहात्परत इत्यनेनान्वाधेयपदस्थानुशब्दार्थो विवृतः । लब्धमित्यनेन तत्रस्थाधेयशब्दार्थ इति मन्तव्यम् । यदन्वाधेयं, यच्च प्रीतेन पत्यैव दत्तं तद्द्विविधं स्त्रीधनं धनस्वामिन्यां मृतायामनन्तरक्षणवर्तिन्याः स्त्रीपुंसप्रजायास्स्वं भवेदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—सप्रजस्त्रीधनं धनस्वामिमरणानन्तरक्षणजीवनशालित्वेऽपि न पत्युर्भवति, किंतु तच्छालिन्याः प्रजाया इति । एवञ्चास्मादिदमवगम्यते—धनस्वामिन ऊर्ध्वं धनागमने धनस्वामिमरणानन्तरक्षणजीवनक्रियैव धनग्रहणाधिकारितया धर्मशास्त्रप्रतिपादितजनस्य स्वस्वापत्तिकारणमिति । तेन यत्रयत्र धनस्वामिन ऊर्ध्वमेव धनागमनमपुत्रस्वर्यातधनादौ तत्रतत्र रिक्थग्राहिणस्स्वत्वापत्ताविदमेव कारणं कल्प्यम् । प्रजाया इति सामान्येनाभिधानादत्र स्त्रीपुंसप्रजाया उक्तद्विविधरिक्थग्रहणाधिकारः समसमय एव ज्ञायत इति । स्वत्वापत्तिरपि तथैव, न पुनः पूर्वं

भगिनीनां तदभावे भ्रातॄणां भवतीति मन्तव्यम् । विभागोऽप्यत्र भ्रातृभगिनीकर्तृको विज्ञेयः । एवञ्च यदुक्तं—

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति, तत् स्वोक्तान्वाधेयादिद्विविधरिक्थविषयमिति मन्तव्यम् । अस्मिन्नेव विषये विशेषमाह बृहस्पतिः—

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ॥

अपत्यानां पुत्रापत्यानाम् । वचनद्वयेऽपीतरेतरयोगे चशब्दः, तेनात्रेतरेतरयुक्तानां विभागकर्तृत्वं विज्ञेयम् । अत एव कात्यायनः—

भगिन्यो बान्धवैस्सार्धं विभजेरत् सभर्तृकाः ।

इति । बान्धवैस्सहोदरैर्भ्रातृभिरित्यर्थः । सभर्तृका इति विशेषणं विधवानिवृत्त्यर्थम् । न पुनः कन्यानिवृत्त्यर्थं, पूर्वोक्तवचनविरोधात् । सहोदरभ्रातृभिस्सार्धं भागहरा भगिन्यो यास्ताः प्रकृत्याह मनुः—

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथार्हतः शीलोपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः । ननु दुहितृदुहितॄणां भ्रातृभगिनीसद्भावे मातामहीधने स्वामित्वाभावात् किमिति किञ्चित् प्रदीयते? उच्यते—यथा पैतृके धने कन्यानां दाया-

र्हत्वाभावेऽपि वचनात् ताभ्यस्तुरीयांशो भ्रातृभिर्दीयते, तथाऽत्र स्वामित्वाभावेऽपि भ्रातृभगिनीभिर्वचनबलात् किञ्चिद्दीयते। इयांस्तु भेदः—तत्र दायानर्हत्वेऽपि जन्मना स्वाम्यमस्तीत्यभिसन्धाय 'पतितास्स्युरदित्सवः' इति दोषकीर्तनादवश्यं दातव्यं, इह तु स्वामित्वमपि नास्तीत्यभिसन्धाय प्रीतिपूर्वकमिति स्ववचनात् प्रीतौ सत्यां देयं—नो चेन्न देयमिति। अन्यत् किञ्चिन्मातृकं रिक्थमप्रत्तानामेव न पुनस्सर्वासां दुहितृसोदरप्रजानां भवतीत्याह स एव—

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः।

इति। यौतकं समानासनोपवेशनप्रत्यासन्नयोर्वधूवरयोर्विवाहादौ येनकेनचित्समर्पितं धनम्,

तद्वधूवरयोर्देयं युतयोर्यौतकं मतम्।

इति निघण्टुकारोक्तत्वात्। अन्योन्यान्वितयोर्वधूवरयोर्यद्देयं तद्धनं युतयोरिदमिति व्युत्पत्त्या यौतकं मतमित्यर्थः। देवस्वामी तु—पितृगृहाल्लब्धं भर्तृगृहाल्लब्धापेक्षया पृथक्धनतया मातुर्यौतकं मातृधनं मातुरेवेत्याह, तच्चिन्त्यं पक्षद्वयस्यापि कल्पनामात्रत्वात्। कुमारीणामनेकत्वे 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन यौतकाविभागः कार्यः, भागाविशेषास्मृतेः। एवमुक्तं त्रिविधव्यतिरिक्तं मातृकं रिक्थं कुमारीणां अकुमारीणामप्यप्रतिष्ठितानामेव, न पुनस्सर्वासां दुहितॄणामित्याह गौतमः—

'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च'

इति। अध्यग्न्याद्यादि स्त्रीधनं कुमारीणामप्रतिष्ठितानामनूढानां च दुहितॄणामेवेत्यर्थः। ततश्च तद्धनं ता एव दुहितरो विभजेरन्नित्यभिप्रायः। अप्रतिष्ठिता अनपत्याः निर्धनाः दुर्भगाः विधवा वा। एवमपरार्कानुसारेण गौतमवचनं व्याख्यातम्। अस्य विज्ञानेश्वरकृता व्याख्या हेया, स्वबुद्धिमात्रेणाध्याहारादिकरणात्। अस्मिन्नेव विषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—'मातुर्दुहितरश्शेषमृणात्' इति। मातृऋणापाकरणावशिष्टं मातृकं रिक्थं मातुरूर्ध्वं समं अप्रत्ताप्रतिष्ठितदुहितरो विभजेरन्नित्यर्थः। एवम्भूतदुहित्रभावेऽप्याह स एव—'ताभ्य ऋतेऽन्वयः' इति। एतदेव नारदस्स्पष्टयति—'अभावे दुहितॄणां तदन्वयः' इति। अप्रत्तदुहितृष्वन्वयासंभवात् प्रत्तदुहित्रन्वय इति पारिशेष्यादवगम्यते। स्त्रीगामिधनत्वात् स्त्रीरूपान्वय इति च गम्यते। प्रत्तदुहितॄणां स्त्रीरूपान्वयाभावे दौहित्राणां यथा स्यादिति सामान्येन तदन्वय इत्युक्तम्। दौहित्राणामप्यभावे तु—

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्।

इति याज्ञवल्क्यवचनतः मातुरूर्ध्वं मातृकं रिक्थं मातृकृतं च ऋणं समं सुता विभजेरन्नित्यवगमात् सुतानां मातृऋणधनविभागकर्तृत्वं सिद्धं, अन्यथा 'विभजेरन् सुताः पित्रोः' इत्येकशेषोक्तिरपार्थिका स्यात्। सुतानामप्यभावे पौत्राणां पितामहीऋणधनभोक्तृत्वं 'पुत्रपौत्रै ऋणं देयं' इति पौत्राणामपि पितामहीकृतऋणापाकरणाधिकारात्, 'रिक्थभाजः

ऋणं प्रकुर्युः' इति स्मरणाच्च । भिन्नपितृकाणां विषमसङ्ख्यानां पौत्राणां समवाये पितामहीऋणधनविभागः पितामहधनविभागवत् पितृतो भागकल्पना, एवमेव भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां दौहित्रीणां च विषमसंख्यानां समवाये मातृतो भागकल्पना। अत्र 'प्रतिमातृ स्ववर्गे भागविशेषः' इति गौतमस्मरणात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं —

दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेत् ।

इति, तदप्रत्तदुहितृविषयम् । तत्र ऋतुकालभर्त्रोरसम्भवेनान्वयासम्भवात् । एवञ्च कात्यायनेनोक्तं यौतकाविषयमिति मन्तव्यम् । भार्याया ऊर्ध्वमन्वयाभावे भर्तरि भार्यारिक्थं भवेत् ।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुः ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। अपिशब्दात् गान्धर्वेऽपि । अत एव मनुः—

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥

उक्तपञ्चविवाहेषु संस्कृतायाः भार्याया यद्धनं तत्तस्याः दुहित्रादिपौत्रान्तधनहारिसन्ततेरभावे सत्यतीतायाः भर्तुरेवेष्यते, न पुनर्मात्रादीनां बन्धूनामित्यर्थः। यत्तु कात्यायनेनोक्तं—

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

इति, तत् उक्तपञ्चविधेतरविवाहसंस्कृतस्त्रीधनविषयम् ।

तथाच स एव—

आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

पैतृकं मातापितृसकाशाद्दानेनागतम् । तदपत्यानामभावे आसुरादिषु संस्कृतस्त्रियामुत्पन्नापत्यानामभावे । अपत्यग्रहणं पूर्वोक्तदौहित्रादिपौत्रान्तानां स्त्रीधनहारिणामुपलक्षणार्थम् । यत्तु यमेनोक्तं—

आसुरादिषु यद्द्रव्यं विवाहेषु प्रदीयते ।
अप्रजायामतीतायां पितैव तु धनं हरेत् ॥

इति, तत्र प्रदीयते पित्रेति शेषो द्रष्टव्यः । ततश्च न पूर्वोक्तवचनविरोधः । एवं पितृव्यभ्रातृमातुलादिबन्धुदत्तं स्त्रीधनं सति सम्भवे पितृव्यादिबन्धूनां, अन्यथा भर्तुरेवेत्यासुरादिष्ववगन्तव्यम् । किंचिद्बन्धुदत्तं न दातुर्भवतीत्याह गौतमः—'भगिनीशुल्कः सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः' इति, शुल्काख्यं स्त्रीधनं पूर्वतरप्रकरणे निरूपितम्, तद्दातारो वरादयः, तेषां दातृत्वेऽपि तद्धनं न भवति, किंतु धनस्वामित्वं सोदरभ्रातॄणां, तेषामभावे तन्मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनरर्हतीत्यनुवृत्तौ शङ्खेनोक्तं—'स्वं च शुल्कं वोढा' इति तत् अपरिसमाप्ते विवाहे सति मृतायां वध्वां द्रष्टव्यम् । 'मृतायां दत्तमादद्यात्' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । दत्तं शुल्कमलङ्कारादिकं वा आ-

दद्यात् वोढेति शेषः । कन्याधनं प्रत्याह बोधायनः—

रिक्थं मृतायाः कन्यायाः गृह्णीयुस्सोदरास्स्वयम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥

गौणमातृपरिगणनपूर्वकं धनहर्तॄनाह बृहस्पतिः—

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
यद्यासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुता वा धनं तासां स्वस्रीयाद्यास्समाप्नुयुः ॥

इति । स्वस्रीयो धनस्वामिन्या भागिनेयः स्वमातृष्वसुर्धनमवाप्नुयात् । एवमाद्यशब्दपरिगृहीताः यथाक्रमेण स्वकीयमातृतुल्यायाः धनं समाप्नुयुः । एवमेव सपत्नीसन्तानोऽप्युपमातृधनं तत्सन्तानतद्भर्त्राद्यभावे सत्यवाप्नुयात् । क्वचिद्भर्त्रादिसद्भावेऽपि सपत्नीनां सन्तानविशेषस्योपमातृधनभाक्त्वमाह मनुः—

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

पित्रा दत्तमिति वदन् पूर्वोक्तधनहर्तृभर्तृपितृप्रभृतिषु सत्स्वपीति दर्शयति । भर्तृविजातीयस्त्रीधनं तत्सन्तानाभावे सति भर्तृसजातीयस्त्र्यन्तरकन्या तत्सन्ततिर्वा हरेदित्यर्थः । एवञ्च भर्तृसजातीयानेकस्त्रीषु सन्तानशून्याया मृताया धनं स्त्र्यन्तरकन्या तत्सन्ततिर्वा न हरेत् । किंतु ब्राह्मादिषु भर्तै-

व, शेषेषु धनदातैवेत्यनुसन्धेयम् । उक्तार्थोपसंहारस्तु कात्यायनेन कृतः—

स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागश्च प्रकल्पितः ।

इत्येवं निरूपितो धर्मोऽयं प्रकल्पितश्च विभागः स्त्रीधनस्याध्यवसेय इत्यर्थः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीद्वाराऽऽगतधनविभागः.

अथ गौणपितृद्वाराऽऽगतधनविभागः.

तत्र मनुः—

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

इति । ननु—

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

इति तेनैवोक्तत्वात् पितृरिक्थे भ्रात्रादीनां न प्रसक्तिरिति कथं तत्प्रतिषेधोऽवकल्पते । न च प्रनष्टपुत्रविषयेऽवकल्पत इति वाच्यं, पुत्रा रिक्थहरा इति विधानानवकल्पनात् । उच्यते—'पुत्रा रिक्थहराः पितुः' इत्यत्र पितृपुत्रशब्दौ गौणौ । एवञ्चायमर्थः—क्षेत्रजादिपुत्राः क्षेत्रस्वाम्यादिपितृरिक्थहरा न तद्भ्रात्रादय इति । क्षेत्रजादिपुत्रा अपि तेन दर्शिताः—

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य पतितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमस्सुतः ॥
सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
उत्पद्यते गृहे यस्तु न विज्ञायेत कस्यचित् ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धस्तु स स्मृतः ॥
पितृवेश्मनि यं पुत्रं जनयेत् कन्यका रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती ।
वोढुस्स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोसदृशोपि वा ॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वेच्छयाऽऽत्मनः ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवस्स्मृतः ॥
क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

इति। अद्भिरिति पुत्रदानविधानस्योपलक्षणार्थम् । तद्विधानं चास्माभिर्दत्ताप्रदानिकपदे दर्शितम् । आपदि दुर्भिक्षादौ, अथवा ग्रहीतुरापदि पुत्राभावे । सदृशं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च सवर्णम्। प्रीतिसंयुक्तं न लोभादिसंयुतम् । प्रकुर्यात् अनाथं पुत्रत्वेन स्वीकुर्यात्। सदृशोसदृशोपि वेत्यत्र गुणापेक्षयेति शेषः। गृहे भार्यया उत्सृष्टं दुष्टमुहूर्तजत्वादिहेतुनो न पातित्यतः। पारयन्नेव शवः जीवन्नेव शवः। पुत्रप्रतिनिधीन् गौणपुत्रान्। क्रियालोपात् औरसाभावे तत्कर्तृकश्राद्धादिक्रियालोपात् बिभ्यतो मनीषिण आहुरिति सम्बन्धः। एवं निरूपितगौणपुत्राणां सर्वेषां युगान्तरे पुत्रत्वेन परिग्रहः, कलौ तु दत्तस्यैव—

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।

इति कलेरादौ धर्मगुप्त्यर्थं महात्मभिः दत्तकौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहनिवारणात्। पुत्रिकाकरणमप्यस्मादेव वाक्यात् कलौ निवारितं, दत्तौरसेतरत्वात् पुत्रिकायाः। एवञ्च कलावौरसपुत्रपौत्रयोरभावे दत्तक एव पुत्रो गौणो भवति नान्य इत्यनुसन्धेयम्। मुख्योपि पुत्रः कलावसवर्णभार्याभवो नास्ति, असवर्णकन्याविवाहनिषेधात्। तथाच धर्मवाक्यं—

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः॥

इति। अत्रापि कलेरादौ धर्मगुप्त्यर्थं महात्मभिः निवारित इति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः। अत एवास्माभिरसवर्णापुत्राणां

दत्तकेतरगौणपुत्राणां पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य च विभागविधयो न निबध्यन्ते, सम्प्रत्यननुष्ठेयतया वृथा ग्रन्थविस्तरापत्तेः। यत् पुनर्मनुनोक्तं—

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥

इति, तन्न परमार्थतो भ्रात्रन्तरस्यापि तेनैव पुत्रेण पुत्रवत्त्वमाचष्टे, भ्रातृपुत्रसद्भावेऽपि भ्रात्रन्तरस्यापुत्रत्वावगमात्। अत एव याज्ञवल्क्येन 'पत्नी दुहितरः' इत्यादिना भ्रातृपुत्रसद्भावेऽपि 'स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य' इत्युक्तम्। भ्रातृपुत्रस्य च पत्नीदुहितृपितृभावे सत्यपुत्रधनभागित्वं च अत एव तत्रोक्तम्। एवं तर्हि मनुवचनस्य का गतिः? उक्तमस्माभिश्श्राद्धाधिकारनिरूपणप्रकरणे भ्रात्रन्तराणां पुत्रवत्त्वोक्तिः ग्रामस्य तात इतिवदौरसप्रशंसार्थेति। यत्तु सङ्ग्रहकारेणोक्तं—

यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः॥
बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिस्स्मृतः।
एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः॥

इति, तस्य पूर्वोक्तेन सहाविरोधाय देवस्वामिना तात्पर्यार्थ उक्तः, 'उभयत्र नान्यः प्रतिनिधिः कार्यः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन। उभयत्रापि 'यद्येकजाताः' इत्यादिवचनद्वयेऽपि

भ्रातृसुते सपत्नीसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित्कर्तुं शक्ये सति तदन्यो न प्रतिनिधिः कार्य इति तात्पर्यार्थो बोद्धव्य इत्यर्थः। एवञ्च गौणपितृद्वारा धनागमनं कलौ दत्तकाख्यं पुत्रं प्रत्येव। अत्र मनु—

उपपन्नो गुणैस्सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः।
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोप्यन्यगोत्रतः॥

अपिशब्दात्सगोत्रतः संप्राप्तोपि। अत्र तृतीयपादार्थो देवस्वामिना विवृतः—'तदीयं सर्वं रिक्थं गोत्रं च हरेतैव' इति। एवञ्च पुत्रत्वापादकक्रिययैव दत्त्रिमस्य प्रतिग्रहीतुर्धने स्वत्वं तत्सगोत्रत्वं च भवतीति मन्तव्यम्। दातुर्धने तु दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातुर्गोत्रनिवृत्तिश्च भवतीति चावगन्तव्यम्। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं—

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमस्सुतः।

इति। प्रतिग्रहीतृरिक्थग्रहणेऽपि सर्वं क्वाचिद्विषये न हरेत्। तथाच वसिष्ठः—'तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरसपुत्र उत्पद्येत चतुर्थभागी स्यात्' इति। विष्णुः—

अनेकपितृकाणां तु पितृतोऽशस्य कल्पना।
यद्यस्य पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः॥

यत्र भ्रातॄणामेकस्यौरसः पुत्र इतरेषां क्षेत्रजादयः यदा ते अविभक्तधना मृताः तदा तेषामौरसादीनां मुख्यगौणपितृ-

द्वारा पैतामहद्रव्यविभागकल्पना कर्तव्या । तत्राप्यौरसोत्पत्तौ चतुर्थांशभागित्वमेव, इतरेषां पूर्वन्यायानपायात् । यत्र भ्रातरः केचिज्जीवन्ति केचिन्नष्टाः तत्राप्ययमेव न्याय इति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां गौणपितृद्वाराऽऽगतधनविभागः.

अथ पुत्रद्वाराऽऽगतधनविभागः.

तत्र मनुः—

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।

इति । अक्षरार्थो व्यक्तस्तात्पर्यार्थस्त्वव्यक्तः सङ्ग्रहकारेण दर्शितः—

अशेषात्मजहीनस्य मृतस्य धनिनो धनम् ।
केनेदानीं ग्रहीतव्यमित्येतदधुनोच्यते ॥

अस्यायमर्थः—मुख्यगौणपुत्रविहीनस्य धनवतो मृतस्य धनमिदानीं तन्मरणानन्तरं केन जनेन हर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पित्रादिना हर्तव्यमित्येतत् अधुना पित्राद्यपेक्षयेह बहुविधोपकारकासन्नजनाभावे मनुनोच्यत इति । अत एव पित्रादिभ्यो गौणपुत्राणामासन्नतरत्वं ज्ञात्वा सङ्ग्रहकारेण 'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्यस्य अशेषात्मजहीनस्येति तात्पर्यमुक्तं, तदनवद्यमेव । किंतु यथा गौणपुत्राणां दृष्टादृष्टोपकारकत्वेन पित्राद्यपेक्षयाऽग्रेसरत्वात्तदपेक्षयाऽऽसन्नतरत्वं, तथा पत्न्या अपि दृष्टादृष्टोपकारकरणे श्रुतिस्मृत्यादिपर्यालोचनया पित्राद्यपेक्ष-

याऽग्रेसरत्वात्तदपेक्षयाऽऽसन्नतरत्वमस्तीति पत्नया अप्यभावे 'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्येतन्मनुनोच्यत इत्येवं तात्पर्यमूह्यते । अत एव दृष्टादृष्टोपकारकत्वलक्षणसम्बन्धेनान्यापेक्षया पत्न्याः प्रत्यासन्नत्वमभिधाय बृहस्पतिना गौणपुत्राभावे तिष्ठत्स्वपि पित्रादिषु सकुल्यान्तेषु पत्न्या एव पतिधनभागित्वं दर्शितम्—

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।
शरीरार्धं स्मृता भार्या पुण्यापुण्यफले समा ॥
यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।
जीवत्यर्धशरीरेऽर्थं कथमन्यस्समाप्नुयात् ॥
कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

अत्र द्वितीयार्धेन दृष्टादृष्टोपकारसंपादने पुत्रादिभ्यः पत्न्याः प्रत्यासन्नत्वमुक्तम् । अवयवार्थस्तु—आम्नाये वेदे 'अर्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी' इत्येवमादौ । आत्मनो देहस्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—देहार्धं यथा अर्थात् अर्धं दृष्टादृष्टोपकारि तथा जायाऽपीति । स्मृतितन्त्रे धर्मशास्त्रे—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इत्येवमादौ । लोकाचारे लोकानुसार्यर्थशास्त्रे

शरीरार्धमयीं भार्यां को विहास्यति पण्डितः ।

इत्येवमादौ। पुण्यापुण्यफले स्मार्तकर्मणि सहाधिकारात्। अ सुतस्य मुख्यगौणसुतहीनस्य। पत्नी यज्ञाधिकारापादकप्रशस्त-ब्राह्मादिविवाहसंस्कृता 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति पाणिनिस्मरणात्। नेतरा, पत्नीपदेन व्यावर्तितायाः तस्याः पत्नीत्वायोगात्। तथाच स्मृत्यनन्तरं—

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः॥

पत्नीत्वाभावे केवलदृष्टोपकारत्वं स्त्रिया इति दर्शयितुं दासीं विदुरित्युक्तम्। एवञ्च पित्र्यादिकर्मण्यर्हताऽपि पतिभागहारित्वे प्रयोजिकेति पत्नीग्रहणेन ज्ञापितम्। अत एव श्रौतस्मार्तादिकर्मणि पातिव्रत्येन परिरक्षिताया अधिकारार्हाया एव पत्न्याः पतिधनलाभ इत्याह प्रजापतिः—

पूर्वं प्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम्।
लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः॥

अग्निहोत्रशब्देन तत्साधनाग्निर्लक्ष्यते। पतिव्रता सुसंयता, स्वतः प्रायश्चित्तेन वा श्रौतस्मार्तकर्माधिकारार्हतया वा भर्त्रा सहवासेन स्थितेति यावत्। नारी पत्नी, अग्निहोत्रलाभोक्तेः पत्नीत्वावगमार्थत्वात्। कर्मार्हायाः पित्र्ये कर्मणि भ्रात्राद्यपेक्षयाऽग्रेसरत्वं बृहस्पतिना दर्शितं—

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः।

इति । अत्र वृद्धमनुः—

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥

उत्तरार्धे त्वर्थक्रमेण पाठक्रमबाधो द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—उक्तलक्षणा पत्न्येव कृत्स्नं भर्त्रंशं पूर्वं लभेत पश्चात् पतिपिण्डं दद्यात् । न पुनस्तस्यां सत्यां भ्रात्रादिरिति । भर्तुश्शयनं पालयन्ती सुसंयतेत्यर्थः । व्रते स्थिता पत्यौ जीवत्यपि भर्तुरनुज्ञया व्रतादिपरा 'कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामारम्भः स्त्रीधर्मः' इति शङ्खलिखितस्मरणात् । अनेनास्तिकताऽपि पत्न्यंशलाभे प्रयोजिकेति वचोभङ्ग्या ज्ञापितमिति मन्तव्यम् । यद्यपि विवाहादेव पतिधने कृत्स्ने पत्न्या अपि स्वाम्यमाजीवनात् परतन्त्रतया सिद्धं, तथाऽपि स्वतन्त्रतया स्वामित्वान्तरं लभ्यत इत्येवमर्थं लभेत चेत्युक्तम् । तत्पिण्डकृत्स्नपदयोरर्थः प्रजापतिना प्रपञ्चितः—

जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यरसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुस्स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा ॥

इति । कुप्यं त्रपुसीसादि । कव्यं पित्रर्थं सङ्कल्पितमन्नम् । पूर्तं पूर्ताख्यखातादिकमङ्गभूतं दक्षिणादिकम् । एतदुक्तं भवति—स्थावरेणापि सहितं कृत्स्नमंशमादाय धनसाध्यं स्वय-

धिकारश्राद्धपूर्तादिकं दानादिकं च पत्युरात्मनश्च श्रेयस्साधनं कर्मजातं पतिपक्षीयऋत्विगाचार्यादिपुरस्सरं पत्न्या गृहीतधनानुसारेण कार्यमिति । एवञ्च यत्कैश्चिदुक्तं—पत्नीगृहीतं धनं योग्यपातिपक्षाभोग्यं धनिकानुपकारकं वृथा यास्यतीति न पत्नी पतिधनभागिनीति, तत् असिद्धहेतुकत्वाद्धेयम् । एतच्च पत्नीस्वामित्वं विभक्ते पत्यौ द्रष्टव्यम् । यदाह बृहस्पतिः—

यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम् ।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका ॥

यत्किञ्चिदाध्यादि विविधं धनं स्थावरजङ्गमात्मकं भर्तृस्वामिकात्मकं स्मृतं, तत्सर्वं विभक्तविषये लभेतेत्यर्थः । विभक्तग्रहणादविभक्तविषये तु सहवासिन एव पितृभ्रात्रादया मृतापुत्रधनं लभेरन्निति गम्यते । जाया पत्नी । स्थावरं मुक्त्वेत्येतद्दुहितृरहितपत्नीविषयम् । पत्नीमात्रविषयत्वे तु—

जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यरसाम्बरम् ।
आदाय........................... ॥

इति पूर्वोक्तवचनविरोधस्स्यात् । न च तद्विरोधपरिहारायाविभक्तपसंशविषयं वृत्तहीनपत्नीविषयं वेदं वचनमस्त्विति वाच्यम् । यत एवंप्रकारां व्यवस्थां निराकर्तुमाह स एव—

वृत्तस्थाऽपि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति ।

इति । सन्तानवृत्तिभूतस्थावरलब्ध्यर्हता तु सन्तानशालितायत्ते

ति तच्छून्या स्त्री वृत्तस्थाऽपि विभक्तविषयेऽपि स्थावरं नार्हती-त्यर्थः। यदपरमुक्तं तेनैव—

मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभेत कुलपालिका।
यावज्जीवं हीनस्वाम्यं दानाधमनविक्रये॥

इति, कुलपालिका वंशपालिका वृत्तस्थेति यावत्। तत् वृद्धानाथाद्युपजीवनायादृष्टार्थदानविधानात् तदितरदृष्टार्थनर्तका-दीनां दानादावस्वातन्त्र्यप्रतिपादनार्थमिति मन्तव्यम्। एवञ्च धर्मार्थदाने स्वातन्त्र्यमस्त्येव। अत एव धर्मार्थदानमनिशमाव-र्तनीयमित्याह स एव—

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
धर्मदानरता नित्यमपुत्राऽपि दिवं व्रजेत्॥

न हि पारतन्त्र्ये नित्यदानक्रिया युज्यते। एवञ्चादृष्टसाधक-द्रव्यसम्पादनार्थयोराधिविक्रययोरपि स्वातन्त्र्यमप्रतिषिद्धमिति मन्तव्यम्। यदपरमुक्तं कात्यायनेन—

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता।
भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः॥

इति, क्षान्ता दायादकारितधनविनियोगप्रतिबन्धं सहमाने-त्यर्थः। तत् अविभक्तदशायां रक्षणभरणासमर्थेषु कार्यान्तर-व्यग्रेषु वा श्वशुरादिषु पत्न्या स्वयमेव जीवनार्थमुपात्तावि-भक्तद्रव्यविषयम्। विभक्तद्रव्यविषयत्वे वृद्धमन्वादिवचनपरि-निश्चितार्थविरोधापत्तेः। रक्षणादिसमर्थेषु श्वशुरादिष्वविभक्त-

मृतधनग्राहिषु सत्सु तैरेव गृहीतधनैर्भरणं कार्यम्। तथाच नारदः—

यावत्यो विधवास्साध्व्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा।
गोत्रजेनापि वाऽन्येन भर्तव्याश्छादनाशनैः॥

धनग्राहिणेति सर्वत्र ज्येष्ठादौ शेषो द्रष्टव्यः। धनग्रहणनिमित्तत्वात् भरणस्य। अत्र विशेषमाह कात्यायनः—

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी।
अविभक्ते धनांशं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम्॥

धनांशं यावता धनेनाक्लिष्टजीवनं धनसाध्यं च नित्यनैमित्तिकं कर्म स्त्र्यधिकारकं काम्यव्रतादिकं च सिध्यति तावन्तमित्यर्थः। तुशब्दो वाशब्दार्थे, धनांशं वा प्राप्नोतीत्यर्थः। एतावद्धनसंपादकं क्षेत्रांशं वा प्राप्नोति, धनग्रहणस्य वर्तनाद्युपायोपलक्षणार्थत्वात्। अत्राद्यपक्षः पत्नीव्यतिरिक्तभार्याविषयः, जीवनमात्रसाधनस्वल्पार्थभागित्वाभिधानात्। जीवनमात्रसाधनस्य स्वल्पामियत्तामाह नारदः—

आढकांस्तु चतुर्विंशत् चत्वारिंशत्पणांस्तथा।
प्रतिसंवत्सरं साध्वी लभेत मृतभर्तृका॥

आढकोऽष्टोनद्विशतप्रसृतिपरिमितो धान्यचयः। पणः कार्षापणः। स च व्यावहारिकनिष्काशीतितमभागस्य स्थाने क्वचिद्देशे प्रवर्तते। तेन यत्र देशे पणो न प्रवर्तते तत्र त-

त्स्थाने व्यावहारिकनिष्काशीनितमभागः लभ्यते । कृतेऽप्यंश इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः—

प्रदद्यात्त्वेव पिण्डं वा क्षेत्रांशं वा यदृच्छया ।

इति । पिण्डग्रहणं अशनाच्छादनोपलक्षणार्थम् । एवञ्चाय-मर्थः—अशनाच्छादनं पूर्वोक्तपरिमाणकं पूर्वोक्तधनांशसंपाद-कक्षेत्रांशं वा । स च रुच्या भर्त्रंशार्हपत्न्यतिरिक्तविधवायै अविभक्तविषये जीवनार्थं प्रदद्यादिति । एवकारः प्रदान स्यावश्यकत्वज्ञापनार्थः । श्वश्र्वाद्यशुश्रूषकस्त्रीविषयोत्राद्यः पक्षः । तत्र ज्ञापकमुपरिष्टात् भविष्यति । दत्तं च दायकेतरैरपि पाल-नीयमित्याह स एव—

स्थावराज्जीवनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुमितरैः श्वशुरे मृते ॥

श्वशुरग्रहणं भरणकारिण उपलक्षणार्थम् । स्थावरग्रहणं च धनस्योपलक्षणार्थम् । तेन धनाद्यपि जीवनार्थं स्त्रीभ्यो दत्त-मपाहर्तुमशक्यमितरैरित्यवगन्तव्यम् । क्वचिदपहर्तव्यमित्याह कात्यायनः—

भोक्तुमर्हति क्लृप्तांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्याद्यदि शुश्रूषां चेलपिण्डे नियोजयेत् ॥

क्लृप्तांशं अपहृत्येति शेषः । एवमकार्यकारिण्यादावपि क्लृप्तां-शापहरणं कार्यमित्याह स एव—

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न च साऽर्हति ॥

इति । धनं जीवनार्थमुपक्लृप्तधनांशं, क्षेत्रांशं वा जीवनाद्यर्थमुपक्लृप्तं उक्ता चतुर्विधा स्त्री नार्हतीत्यर्थः । धनग्रहणमशनाच्छादनाद्युपलक्षणार्थम् । अत एव नारदः—

भरणं चापि कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् आच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥

इतरासु व्यभिचाररतासु । भरणमशनाच्छादनाय कल्पितं धान्यवस्त्रमूल्यद्रव्यमाच्छिन्द्युः अपहरेयुरित्यर्थः । यदत्र मनुनोक्तं—

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

इति, तत् भर्तृकर्तृकभरणविषयमिति पूर्वार्धत एवावगम्यत इत्यविरोधः । या पुनश्शङ्कितव्यभिचारा तस्यास्तु विभक्तविषये पत्नीत्वेऽपि हारीतोक्तं कार्यं—

विधवा यौवनस्था चेत् नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥

इति । कर्कशा क्रूरा साहसार्हा संभावितव्यभिचारेति यावत् । यत्पुनर्मनुना 'पत्नयेव कृत्स्नमंशं लभेत च' इति वृद्धमनूक्तविरुद्धमुक्तं—

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥
सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहितास्समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति, हीयते पानित्यादिनिमित्तेनेति शेषः । यदपि नारदेन—

संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते । इत्युक्तोक्तं—
भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत वा ।
विभजेयुर्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

इति, तदेतद्द्वयमपि संसृष्टद्रव्यविषयमिति स्पष्टमेव, तेन नास्ति विरोधः । एवञ्च 'पत्न्येव समस्तमंशं लभेत' इति विभक्तासंसृष्टविषयमिति मन्तव्यम् । तथाच सङ्ग्रहकारः—

भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु च ।
गुर्वादेशान्नियोगस्था पत्नी धनमवाप्नुयात् ॥

गुर्वादेशान्नियोगस्थेति धारेश्वरमतं विश्वरूपादिभिस्सम्यक् दूषितत्वादुपेक्षणीयम् । ततश्च सङ्ग्रहकारोक्तविषये वृद्धमनूक्तगुणविशिष्टा पत्नी भर्तृधनमखिलमवाप्नुयादित्येतदेव मतमादर्तव्यम् । यत्तु श्रुतावुक्तं 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति, तदपि न वृद्धमन्वादिवचनबाधकं, निरिन्द्रियपुत्रसाहचर्यादप्रसभूतस्त्रीविषयत्वावगतेः । भवतु वा सर्वस्त्रीविषयत्वावगतिः, तथाऽपि दायादतया शृङ्गग्राहिकोक्तपत्न्यादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयार्थवादश्रुतिरिति सर्वं सुस्थम् । पत्नी-

बहुत्वे समं विभज्य अपुत्रभर्तृधनग्रहणं सर्वासां युक्तम्। एवं सर्वस्मृत्येकवाक्यतया निश्चितं पत्नीधनं ये प्रतिबध्नन्ति ते राज्ञा नियन्तव्या इत्याह प्रजापतिः—

तत्सपिण्डा बान्धवाश्च ये तस्याः परिपन्थिनः।
हिंस्युर्धनानि तान् राजा चोरदण्डेन शासयेत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां पुत्रद्वाराऽऽगतधनविभागे पत्नीविषयाणि.

अथ दुहित्रादिविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

तत्र बृहस्पतिः—

भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ॥

इति। तां विना तस्या अभाव इत्यर्थः। अत एव विष्णुः— 'अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि' इति। अस्मिन् क्रमे न्यायमाह बृहस्पतिः—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥

शरीरावयवसम्बन्धेन दुहिता पुत्रसमा, पुत्रे हि पित्रवयवानां बाहुल्येन सङ्क्रान्तिः, दुहितरि त्वल्पतया—

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।

इति स्मरणात्। तेन किंचित्सामान्यात् पुत्रवदित्युक्तम्। अन्यः पुत्रपत्नीव्यतिरिक्तः पित्रादिर्मानवः तिष्ठन्त्यां दुहितरि पुत्रधनं कथं गृह्णीतेत्यर्थः। तथाच मनुः—

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

आत्मनि आत्मतुल्यपुत्रसमायामित्यर्थः। नन्वेवमपि गौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितेतिक्रमे न्यायो नोक्तः, औरसाभावमात्रे दुहितेत्येतावन्मात्रसाधकत्वादुक्तन्यायस्य। सत्यं,— किंचिदेमेव गौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितेत्यत्रापि क्रमे न्याय ऊहनीय इत्यभिप्रायेणोक्तम्। अत एव नारदेन तयोरप्यभावे दुहितेति क्रमानुसारी न्यायः स्वयमूहितो मन्दानुग्रहाय प्रदर्शितः—

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात्।

इति। स्वयमेव न्यायं विवृणोति—

पुत्रश्च दुहिता चोभौ तुल्यसन्तानकारकौ।

इति। उभौ स्वपितृश्रेयस्करसन्तानकारकावित्यर्थः। तथाहि पौत्रदौहित्रयोः पुत्रदुहितृसन्तानयोस्स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात् कार्यतोऽत्र तुल्यत्वमभिप्रेतम्। न च ऋणापाकरणकार्यतस्तुल्यत्वं सम्भवति 'पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्' इति स्मरणात्। तथा पितामहद्रव्यमधिकृत्य—

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः।

इति स्मरणतश्च पौत्रस्याधिक्यप्रतीतेः, तेनात्रादृष्टकार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम्। तच्च—श्राद्धदातृत्वं

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः।

इति विष्णुस्मरणात्। एवञ्च दुहितुः स्वसन्तानमुखेनादृष्टोपका-

रकसंबन्धेनासन्नता च। एतावता निमित्तेन 'पुत्राभावे तु दुहिता' इत्यत्र पुत्रग्रहणं पत्न्या अपि प्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम्। ननु पिता श्राद्धदाने स्वयमेवादृष्टोपकारक इति दुहितुरपेक्षयाऽऽसन्नत्वात् पत्न्यभावे 'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्यस्यायमवसर इति कथं दुहितुरर्थग्रहणं? मैवं,

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्।

इत्यनेनैवोक्तत्वात्। तथाहि—यद्यप्यदृष्टोपकारसम्बन्धेन व्यवहिता, तथाऽपि शारीरसम्बन्धेनाव्यवहितेत्युभयथासम्बन्धा दुहितैवाग्रेसरी। एवं तर्हि दुहित्रभावे पिता हरेदित्यस्यावसरस्स्यात्। नाधुनाऽपि तस्यावसरः, दुहित्रभावेऽपि दौहित्रस्य तत्कोटित्वेन पित्राद्यपेक्षयाऽऽसन्नत्वात्—

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः॥

इति विष्णुस्मरणाच्च। एवं सोपपत्तिकां पत्न्यभावे दुहितृगामितां ब्रुवता बृहस्पत्यादिनैव दौहित्रगामि धनमिति विधायकं यद्वचनजातं तत्पुत्रिकाविषयमेव, न पुनरपुत्रिकादुहितृविषयामिति धारेश्वरदेवस्वामिदेवरातमतं स्मृतितन्त्राभिज्ञत्वाभिमानोन्मादकल्पितं निरस्तं वेदितव्यम्। तथाहि—'तृतीयः पुत्रः पुत्रिका विज्ञायते' इति वसिष्ठस्मृत्या गौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः पुत्रिकायाः पत्न्यां सत्यामपि क्षेत्रजादेरिव,

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

इत्यादिवचनान्तरैरेव औरसाभावे रिक्थग्राहिण्याः पत्न्याः प्रागेव दण्डापूपन्यायेनैव धनभागित्वे सिद्धे पुनः किं सोपपत्तिकं धनभागित्वं स्मर्तु बृहस्पत्यादीनां वचनान्तरारम्भेण । तेन तैरेव तन्मतं निरस्तमित्यलं धारेश्वरादिमतान्तरनिराकरणयत्नेनास्मदीयेन । यत्तु नारदेन पुत्रहीनपत्नीमधिकृत्योक्तं—

स्यात्तु चेद्दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भरणे मतः ।
आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः ॥

इति, तस्यार्थः—तस्याः पत्न्याः पुत्ररहितायाः यदि दुहिता विद्यते तदा दुहितुर्भरणे भरणाय पित्र्योंऽशोऽभिमतः । तस्मादा विवाहसंस्कारात् भरणार्थमेव दुहिता पितृभागं हरेत् । न पुनर्यथेष्टविनियोगार्थमिति । एवञ्च सर्वासामेव कन्यानां पितृधनप्राप्तिरुत्सर्ग इति गम्यते । ततश्चास्यापवादकानि दुहितुः पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रिकाविषयाण्येवेति वाच्यं, दुहितृमात्रविषयत्वे तूत्सर्गवत्सामान्यतया तदपवादाक्षमत्वादनर्थकानि भवेयुः । तस्माद्धारेश्वरादीनामेव मतमनुसर्तव्यस्यादेवं यदि नारदवचनं विभक्तविषयं स्यात् संसृष्टिविषयं तु तदिति तस्यैव पूर्वापरपर्यालोचनया स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तविषये यानि दुहितृदायप्रतिपादकवचनानि तेषां तत्प्रापकत्वमेव नापवादकत्वमिति न पुत्रिकाविषयत्वकल्पने किञ्चिन्मूलमुपलभामह इत्यलमतिबहुना । एवमपि

न दुहितृमात्रविषयाणि तानि वचनानि, यत आह कात्यायनः—

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढाऽप्रतिष्ठिता ॥

इति । एवञ्च कात्यायनवचनान्यनूढादुहितृविषयाणि, अथवा निर्धनोढादुहितृविषयाणीति मन्तव्यम् । निर्धनत्वेनैवाप्रतिष्ठिताऽत्र विवक्षिता, न पुनर्वन्ध्यात्वादिना सन्तानराहित्येनाप्रतिष्ठिता, तस्यास्सन्तानमुखेनादृष्टोपकारकसम्बन्धाभावेन धनहारित्वायोगात् । तदभावे इत्यनेन पूर्वोक्तायाः अव्यभिचारिण्याः पत्न्या अभावः प्रत्यवमृश्यते, न पत्नीस्वरूपमात्रस्य, न केवलं पत्न्याः स्वरूपाभावे दुहिता धनहारिणी किंत्वव्यभिचारित्वलक्षणविशेषणाभावेऽपीति मन्तव्यम् । अत एव सङ्ग्रहकारेण—

तादृक्पत्न्या अभावेऽपि पुत्रिका धनमर्हति ।

इत्युक्तम् । न परं पत्नीस्वरूपाभावे, किंतु धनभागिनीति निरूपणार्थमुक्तविशेषणाविशिष्टपत्न्यभावेऽपि पुत्रिका धनमर्हतीत्यर्थः । पुत्रिका धनमर्हतीति तु प्रागेव निरस्तत्वादुपेक्षणीयम् । तेन पत्न्याः स्वरूपाभावे दुहितृगामि द्रव्यं, विशेषणाभावे तु पिता हरेदित्यादिवचनोक्तपित्रादिगामीति कैश्चित् कृता विषयव्यवस्थाऽप्युपेक्षणीया । बृहस्पतिस्तु पत्न्या ऊर्ध्वमर्थग्राहिणीनां मुख्यपुत्रादूर्ध्वमर्थग्राहिणीनां च दुहितॄणां विशेषणान्याह—

सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

कृताऽकृता वाऽपुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ॥

सदृशी पितृसवर्णा । अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्न्या ऊर्ध्वं धनग्राहिदुहितृविषयाणि । प्राग्धनग्राहिण्याः दुहितुर्विशेषणे त्वविशिष्टे । कृताकृतेत्यत्र पुत्रिकेति विशेष्यस्याध्याहारः कर्तव्यः । इतरत्र दुहितेति विशेष्यस्याध्याहारः कार्यः । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पाभिधानार्थः । एवंचायमर्थः— औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधाऽपि पुत्रिका पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात्, सवर्णादिविशेषणोपेता दुहिता तूर्ध्वमिति । एवञ्च पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादिविशेषणोपेताप्रतिष्ठितानूढानां दुहितॄणां समवायेऽनूढैव गृह्णाति, पित्रा भर्तव्यत्वात् । तदभावेऽप्रतिष्ठिता, भर्त्रा भर्तव्यत्वेऽपि भर्तुर्भरणसामर्थ्याभावेनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे सवर्णादिविशेषणोपेता प्रतिष्ठिता, प्रतिष्ठितत्वेऽपि धनग्रहणयोग्यत्वात् । तदभावे दौहित्रः,तत्कोटित्वादित्यनुसन्धेयम् । दौहित्रस्याभावे तु पित्रपेक्षयाऽन्यस्यासन्नतरस्याभावात् । 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं' इत्युक्तस्यावसरत्वात् पितृगामि धनं भवति । अस्मिन्नेवावसरे मात्रपेक्षयाऽप्यन्यस्यासन्नतरस्याभावात्—

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

इत्युक्तस्यावसरत्वान्मातृगामि धनं भवति । अत एव याज्ञवल्क्येन 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ' इत्युक्तम् । चशब्देन सु-

चितस्य दौहित्रस्यानन्तरमेव मातापितरौ समसमये धनभाजौ। तयोरवान्तरक्रमे न्यायाभावादित्यभिप्रायो याज्ञवल्क्यस्यावगन्तव्यः। अभिप्रायमबुध्वाऽत्रापि कैश्चित्पण्डितंमन्यैः कश्चिन्न्याय उत्प्रेक्षितः, मातुर्गर्भधारणपोषणद्वारेणात्यन्तोपकारित्वात्,

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते।

इति स्मरणाच्च, पितरि विद्यमानेऽपि मातुरेव धनग्रहणेऽधिकार इति। नायं न्यायो मातुरादौ अंशग्रहणाधिकारापादनायालं, पितुरपि बहुधा संविधातृत्वात् विद्याप्रदत्वात्

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात्।

इति स्मरणाच्च। अन्यैः पुनरन्यथा उत्प्रेक्षितः—पिता सपत्नीपुत्रेष्वपि साधारणः माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयोस्तीति। विप्रलम्भसदृक्षमिदं, न हि जननीजनकयोर्जन्यं प्रति संनिकर्षे तारतम्यमस्ति। न च बहुसम्बन्धतः साक्षात्सम्बन्धनिबन्धनायाः प्रत्यासत्तेरतिशयोप्यपैति। यदपि तैरेवोक्तं—'एकशेषश्रवणेऽपि कथञ्चिन्मातुः प्राथम्यमवगम्यते' इति, तदपि मन्दं, 'सारस्वतौ भवतः' इत्युत्पत्तिवाक्ये क्रमावगत्यभावेन याज्याक्रमेण प्रधानयोः क्रमः पञ्चमे दर्शितो न पुनस्सारस्वतावित्येकशेषत एव कथञ्चित्क्रमावगतिरुपपादितेति निर्निबन्धनमेव मातुः प्राथम्यसमर्थनम्। अत एव श्रीकरेण पित्रोर्विभज्यधनग्रहणमुक्तम्। तदप्ययुक्तं, 'पिता हरेद्-

पुत्रस्य रिक्थं, स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्' इत्येताभ्यां व्रीहियवयोर्निरपेक्षसाधनत्ववन्निरपेक्षस्वाम्यप्रतीतेः। अपरे पुनरन्यथा मातुः प्रत्यासत्तिमुन्नयन्ति—'सोदरस्य तु सोदरः' इत्यत्र मातृद्वारेण सोदरे दायवचनान्मातुः प्रत्यासत्तिर्गम्यत इति, तदेतत् काशकुशावलम्बनमात्रं, तथाहि भ्रातुर्भिन्नोदरादेकोदरयोरेकमातृकत्वेन प्रत्यासत्तौ विशेषोऽस्ति जनकात् पुनर्जनन्याः पुत्रं प्रति प्रत्यासत्तौ विशेषः किंनिबन्धनो भविष्यतीति न विद्मः। तस्मादत्र पित्रोस्सद्भावे कः क्रम इत्यपेक्षायां वक्तव्यो विशेषः। यत्तूक्तं शम्भुना—'मध्यकधनत्वात् दम्पत्योर्येनकेनचित् गृह्यमाणमुभयार्थमिति न विशेषो वक्तव्यः' इति, तदयुक्तम्। मात्रा गृह्यमाणं मात्रर्थमेवाध्यग्न्यादिस्त्रीधनवन्नोभयार्थमिति विशेषो वक्तव्य एव। सोऽभिधीयते—न्यायाभावादत्र क्रमे वचनमेव शरणं, वचने च पितुरेव प्रथमं धनग्रहणेऽधिकारः प्रतिपाद्यते। तथाच 'अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि' इत्यनुवृत्तौ बृहद्विष्णुः—'तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि' इति। यद्यप्यपुत्रधनस्य दुहित्रभावे पितृगामित्वमुक्तम्। तथाऽपि दुहित्रभावे दौहित्रगामित्वस्य न्यायवचनाभ्यामुक्तत्वात्। दौहित्रस्याभावे तु पितृगामित्वमवगन्तव्यं, दौहित्रस्यापि दुहितृकोटित्वात् पृथक् दौहित्रगामित्वानभिधानं बृहद्विष्णोरिति च मन्तव्यम्। मात्रभावे तु सोदरभ्रातृगामित्वमेकमातृकत्वेन मृत-

भ्रातृप्रत्यासत्त्यतिशयलक्षणन्यायात् प्राप्तं, तदभावे भिन्नोदरभ्रातृगामित्वं च, तत् याज्ञवल्क्येन न्यायमूलक्रममेवाभिदधताऽभिहितं—'पितरौ भ्रातरस्तथा' इति । भ्रातरस्सोदरा एवात्र भिन्नोदरापेक्षया धनिनं प्रति प्रत्यासन्नत्वादभिप्रेताः । ततश्च मात्रभावे सोदरभ्रातृगाम्यपुत्रधनमित्युत्सर्गो याज्ञवल्क्येन दर्शितः । तथा सोदरत्वरूपविशेषविवक्षायामपि भ्रातर इति सामान्यशब्दप्रयोगेण सोदराभावे भिन्नोदरा इति चोत्सर्गस्तेनैव दर्शितः । उत्सर्गस्य वक्ष्यमाणविषयद्वयेऽपवादमाह कात्यायनः—

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥

तत्पितुर्माता विभक्तमृतापुत्रस्य पितुर्माता, पितामहीति यावत् । पुत्रग्रहणमासन्नतरोपलक्षणार्थम् । तेन पुत्रादिदौहित्रान्तानां पित्रपेक्षया दृष्टादृष्टोपकारकादिसम्बन्धेनासन्नतराणामभावे प्रथमं पिता हरेदित्यर्थः । वाशब्दास्त्रयोप्यत्राभावविकल्पार्थाः । स्वाम्याख्ये सिद्धरूपे वस्तुनि 'न हि वस्तु विकल्प्यते' इति न्यायेन तुल्यवद्विकल्पासंभवात् । एवञ्चैतदुक्तं भवति—पित्रभावे भ्राता हरेत्तदभावे जननी तदभावे पितामहीति । क्रमात् उक्तपाठक्रमेणेत्यर्थः । अनेनैव च क्रमेण विभक्तसंस्थितविषये मनुरपि पुत्रपत्नीदुहितृदौहित्राणामासन्नतराणामभावम-

पुत्रस्येत्युपलक्षकशब्देन अपुत्रस्येत्युक्त्वा पितृभ्रातृमातृपितामहीनां धनग्रहणं सार्धश्लोकेनाह—

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।
अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ॥
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ।

इति । अपुत्रस्य पुत्रपत्नीदुहितृदौहित्रशून्यस्येत्यर्थः । एवञ्च कात्यायनमनुप्रतिपादितः पित्रादिपितामह्यन्तानां धनग्रहणक्रमो वचनैकनिबन्धनः स्वविरुद्धनैयायिकक्रमबाधक इति न्याय्यविरोधशङ्काऽत्र न कार्या । याज्ञवल्कीयमेव वचनं क्रमपरं, तत्परत्वस्य तत्र 'पूर्वाभावे परःपरः' इति कण्ठोक्त्या व्यक्तत्वात् । तेन तद्विरुद्धानि वचनानि 'पिता हरेदपुत्रस्य' इत्येवमादीनि त्वधिकारमात्रपराण्येवेति व्याख्याऽप्युपेक्षणीया। 'माता वा तत्पितुः क्रमात्' इति, 'मातर्यपि च वृत्तायाम्' इति कात्यायनवचनयोरपि कण्ठोक्त्या क्रमस्मृतेः । मातुः पूर्वं भ्राता धनहारीत्यत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

भार्यासुतविहीनस्य विभक्तस्य मृतस्य तु ।
माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥

इति । तस्य मृतस्य । भार्याग्रहणं न्यायतो बद्धक्रमाणां दुहितृदौहित्रपितॄणामुपलक्षणार्थम् । तेन सुतभार्यादुहितृदौहित्रपितृविहीनस्येत्यर्थो विज्ञेयः । एवञ्च 'पितरौ भ्रातरस्तथा' इत्युक्तक्रमस्य मातुरनुज्ञाविषये विद्यमानपितामहीविषये च का-

त्यायनाद्युक्तक्रमेणापवादोऽनुसन्धेयः। एतेनेदं निरस्तं—यत् कैश्चिदुक्तं "मातृपितृभ्रातृसुतानां 'पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुताः' इति वचनेन बद्धक्रमत्वान्मध्येऽनुप्रवेशाभावात् भ्रातृसन्तानानन्तरं पितामही गृह्णाति, तस्याः क्रमविशेषोक्त्यभावेनाविरोधात्" इति। न हि पितामह्याः क्रमविशेषोक्त्यभावः, कात्यायनवचने पाठतस्तद्गताथशब्देन, मानवीये मातरि वृत्तायामिति पदद्वयेन च पितामह्याः क्रमविशेषोक्तेः प्राक्प्रदर्शितत्वात्। बद्धक्रमस्यापि तस्य न्यायमूलस्य मध्ये वचनमूलक्रमविशेषसम्भवाच्च। यत्तु शङ्खलिखितोक्तं—'स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं, तदभावे पितरौ हरेयाताम्' इति, तत् सामान्यविशेषन्यायेन विभक्तसंस्थितविषयादन्यत्र संसृष्टस्वर्यातविषयेऽवतिष्ठत इत्यविरोधः। यत्तु बृहस्पतिनोक्तं—

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः।
तदभावे तु दायादः पश्चाद्दौहित्रकं धनम्॥

इति, तत् पत्न्याः पूर्वं सोदरनिवृत्त्यर्थं, न पुनर्दायादशब्दनिर्दिष्टदुहितृभ्यः पूर्वं सोदरप्राप्त्यर्थम्। तथात्वे 'अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता' इत्यादिस्ववचनविरोधापत्तेः। यत्तु देवलेनोक्तं—

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः।
तुल्या दुहितरो वाऽथ ध्रियमाणः पिताऽथवा॥
सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम्।

इति। यद्यप्यत्र व्यवहितान्वयो वचनरचनाऽऽस्येनावगम्यते, तथाऽपि पूर्वोक्तसर्ववचनन्यायाविरोधाय व्यवहितान्वयेनैवार्थोऽवगन्तव्यः। तथाहि—अपुत्रस्य दायं भार्या पत्नी वाऽऽप्नुयात् अथवा तुल्यास्सवर्णाः दुहितरो विभजेरन् अपिवा ध्रियमाणो विद्यमानः पिता हरेत्, अनर्थकध्रियमाणशब्दाद् ध्रियमाणे पितरि मातैसन्वयावगमात् पितुरभावे माताऽवाप्नुयात्, ततस्सहोदरास्सवर्णाश्च भ्रातरो यथाक्रमं पूर्वं सहोदरास्तत्तदभावे सवर्णा इति क्रमानतिक्रमेण विभजेरन्निति। मात्रनुज्ञायाः पितामह्याश्चाभावविषय एतद्ग्रन्थ्यम्। अस्मिन्नपि विषये कात्यायनेन सुबोधाय क्रमो दर्शितः—

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः॥

पुत्रशब्दः संबन्धिशब्दत्वात् पदन्यायेन भ्रातृपुत्रेष्वेव वर्तते। अत एव याज्ञवल्क्येन 'भ्रातरस्तथा तत्सुताः' इत्युक्तम्। यत्तु सङ्ग्रहकारेणोक्तं—

तादृग्दुहित्रभावेऽपि माता धनमवाप्नुयात्।
विद्यमानेऽपि पितरि सपत्नीसुतसन्ततौ॥

इति। सुतसन्ततावित्यत्र विद्यमानायामित्यध्याहारे कृते सत्य-स्यार्थः सुगमः। तदेतद्धारेश्वरोत्प्रेक्षितन्यायमूलत्वाद्विश्वरूपादिभिस्तन्न्यायनिराकरणान्मूलभूतन्याये असत्यनादृत्यमेव। यत्पुनस्तेनैवोक्तं—

सोदर्यास्सन्त्यसोदर्या भ्रातरो द्विविधा यदि।
विद्यमानेऽप्यसोदर्ये सोदर्या एव भागिनः॥

इति, तत् सम्यङ्न्यायमूलत्वादादरणीयम्। भ्रातृसुतेष्वप्ययं विशेषः सोदरासोदरभ्रातृसुतसमवाये ग्राह्यः। ततश्च सोदरभ्रातृसुताभावे सपत्नीभ्रातृसुता धनभाजः। तेषामभावे के धनभाज इत्यपेक्षिते याज्ञवल्क्यः 'गोत्रजाः' इति। धनभाज इति शेषः। गोत्रजशब्दोत्र गोबलीवर्दन्यायात् पूर्वोक्तपितृ-भ्रातृतत्सुतव्यतिरिक्तपितामहतत्सुतादिगोत्रजेषु वर्तते। तत्रापि सरूपैकशेषस्य स्वतोऽवगतेः पितामहदुहित्रादिस्त्रीव्यतिरिक्तेषु वर्तते। कारणान्तरादेव हि 'कुक्कुटावानय मिथुनीकरिष्यामहे' इत्यादौ विरूपैकशेषावगतिः। न चेह तथाऽस्तिकारणान्तरं, प्रत्युत भ्रातृतत्सुतसाहचर्यात् पुमांस एव गोत्रजा गम्यन्ते। किञ्च पत्नीदुहित्रादीनां शृङ्गग्राहेण दायादत्वस्मृतेरगत्या 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति श्रुतेस्तद्व्यतिरिक्तविषयतोक्ता। तेनेह सरूपैकशेषतया स्मृतेः सत्यां संगतौ श्रुतिविरोधिनी विरूपैकशेषता दूरोत्सारिता। अत एव 'जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्' इत्यापस्तम्बसूत्रं व्या

चक्षाणेन तद्भाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेन्न स्त्री भ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तम्। यद्यपि 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृ भ्याम्' इति शब्दस्मृत्या पुत्रेभ्य इत्यत्र विरूपैकशेषं कृत्वा दुहितॄणामप्यनुप्रवेशः सूत्रे कर्तुं शक्यते, तथाऽपि पुमांसो दायादा न स्त्रियः 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति श्रुतेरिति। एतेनैतन्निरस्तं—यत् कैश्चिदुक्तं—गोत्रजा पितामही तत्सपिण्डाः समानोदकाश्च, तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् 'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्' इति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पुत्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरमपि पितामही गृह्णाति अविरोधादिति। भ्रातृसुतानन्तरमपि तेषां गोत्रजानां च बद्धक्रमत्वाविशेषात् पितामह्या सहैवात्र क्रमो बाध्यत इत्यसम्बन्धसरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव गोत्रजानां भ्रातृसुतैस्सह क्रमबन्धनात्, न चान्यगोत्रजा पितामही मृतगोत्रजाऽपीत्यलं बहुना। गोत्रजा इत्येकशेषकरणमपि पितराविति वन्न्यायामूलावान्तरक्रमाभावादेव याज्ञवल्क्यस्येति मन्तव्यम्। न हि भ्रातृसुताभावे पितामहसुतो धनभागित्येवमाद्यवान्तरक्रमे कश्चिन्न्यायोऽस्ति। ननु पितामहमतिक्रम्य तत्सुतो धनभागिति केनोच्यते। भ्रातरस्तत्सुता इत्यभिधाय गोत्रजा इत्यभिदधता याज्ञवल्क्येनोच्यते। गोत्रजशब्देनैव भ्रातृतत्सुतयोर्निर्देशे लभ्यमानेऽपि पृथक्तयोरभिधा-

नस्य गोत्रजेषु पितामहादिषु तस्यतस्य सन्ततौ पितृसन्तताविव द्वयोरेव पुत्रपौत्रयोर्धनभागित्वज्ञापनार्थत्वात्। मनुनाऽप्ययमेवार्थः सूच्यते—

यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्तस्य तस्य धनं भवेत्।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यास्स्युराचार्यश्शिष्य एव वा॥

तदेतद्धारेश्वरो व्याचष्टे—यो योह्यनन्तरः पिण्डादित्यत्र पिण्डादिति पदं सपिण्डादित्यर्थे द्रष्टव्यम्। कः पुनरयमवधिभूतः सपिण्डः? पिता हरेदित्यधिकृतत्वात् पितैव। ननु पितुरन्तरस्तत्पिता भवति तत्पुत्रश्च। तत्रोभयोर्विद्यमानत्वे कस्यानन्तर्यं युक्तम्? तत्पुत्राणामिति ब्रूमः। कुत एतत्? 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा' इत्यत्र एवकारेण पितामहे रिक्थभागित्वाभावसूचनात्। ततश्च वचनादेव तुल्येऽप्यानन्तर्ये सन्ततिद्वारमेवानन्तर्यमिष्यते। एवञ्च 'यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्' इत्यनेन पितृसन्ततेरभावे पितामहसंततिरभिधीयते, तस्याप्यभावे प्रपितामहसन्ततिरित्येवमाद्यात्सपिण्डादित्यनुसन्धेयम्। सपिण्डानामभावे तु सकुल्याः समानोदकाश्चात्र सकुल्यशब्देनोच्यन्ते। तेषामप्यासन्नसन्ततेरभावे पूर्ववद्विप्रकृष्टसन्तती रिक्थार्हेति। एवञ्च ये—भ्रातृसुतानन्तरं पितामहो धनभाक् तदभावे तत्सन्ततिः, एवं प्रपितामहादेरपीत्याहुः, ते न्यायसिद्धक्रमबाधकक्रमान्तरपरवचनसूक्ष्मार्थज्ञा न भवन्ति। अत्रायं दायप्राप्तिक्रमः—भ्रातृसुताभावे पिताम-

हसुतस्य दायप्राप्तिः, तस्याभावे प्रपितामहसुतस्य, तस्याभावे वृद्धप्रपितामहसुतस्य, तस्याभावे वृद्धप्रपितामहपितृसुतस्य, तस्याभावे सपिण्डान्तिमपुरुषस्य, तस्याभावे तत्सुतस्य, तस्याभावे समानोदकाद्यपुरुषस्य, तस्याभावे तत्सुतस्य, एवमेवोपरितनषट्समानोदकसन्ततावप्यनुसन्धेयम् । तदेतत्सर्वमभिसन्धायाह बृहस्पतिः—

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

ज्ञातयः सपिण्डाः सकुल्याः समानोदकाः । बान्धवास्त्वासन्नतराः क्रमेणैव स्मृत्यन्तरे प्रदर्शिताः—

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुस्सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुस्सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुस्सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

इति । ज्ञातिसकुल्यबन्धुषु वाचनिकासन्नतराभावे यथाकथञ्चिदप्यासन्नतरा मृग्याः, 'पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा रिक्थं भजेरन्' इति सामान्येन गौतमस्मरणात् । बन्धूनामभावे के धनभाज इत्यपेक्षिते याज्ञवल्क्यः—'शिष्यसब्रह्मचारिणः' इति । धनभाज इति शेषः । उपनीय वेदमध्यापितः शिष्यः, एका-

चार्यः सब्रह्मचारी। शिष्योपाध्यायसम्बन्धेन धनसम्बन्धे गुणभूतस्य शिष्यस्य कथिते प्रधानभूताचार्यस्य दण्डापूपन्यायात् बन्ध्वभावे प्रथमं धनसम्बन्धो ज्ञायते इति मत्वाऽऽचार्यस्यात्रानभिधानमिति मन्तव्यम्। सब्रह्मचार्यभावे के धनभागिन इत्यपेक्षिते मनुः—

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।
त्रैविद्याश्शुचयो दान्ताः तथा धर्मो न हीयते॥
अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः॥

इति। मनूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे राजानं प्रत्याह नारदः—

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा॥

तन्नाशे अर्थस्वामिनाशे। ब्राह्मणेतरार्थस्य तन्नाशे त्वाह मनुः—

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः।

इति। नृपो जनपदपुरपरिपालनादिकर्ता। सर्वेषामभावे राजगामि धनमित्यनुवृत्तौ नारदः—

अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिस्स्मृतः॥

तत्स्त्रीणां ब्राह्मणेतरधनस्वामिस्त्रीणां धनभागित्वानर्हाणामित्यर्थः। सर्वेषामभावे इत्यत्र वर्णभेदनिबन्धनविशेषमाह सङ्ग्रहकारः—

पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः।
तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः॥

असत्यामपि तस्यां तु प्रपितामहसन्ततेः ।
एवमेवोपरितनाः सपिण्डा रिक्थभागिनः ॥
तदभावे सकुल्यास्स्युराचार्यश्शिष्य एव वा ।
सब्रह्मचारी सद्विप्राः पूर्वाभावे परः परः ॥
शूद्रस्यैकोदराभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।
आचार्यस्याप्यभावे तु तथा क्षत्रियवैश्ययोः ॥

इति सङ्ग्रहकारस्य धारेश्वरमतानुसारित्वात् पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः इत्यभिधानम् । अस्मन्मते तु पितर्यविद्यमाने तु मातुर्धनं, तदभावे पितामह्याः, तदभावे धनिकपितृसन्ततेः भ्रातृतत्सुतरूपाया इत्यनुसन्धेयम् । एवमुक्तमपुत्रधनविषयं सर्वं यथायोग्यमनुपनीतोपकुर्वाणब्रह्मचारिसमावृत्तगृहस्थाश्रमान्तरवहिर्भूतस्नातकस्वामिविषयम्, नैष्ठिकवनस्थयतिस्वामिकधनविषये तु ग्राहकान्तरस्मरणात् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

ब्रह्मचार्यत्र यतिसाहचर्यान्नैष्ठिकोऽवगम्यते । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थः समानशास्त्रकः क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे परः पर इत्यर्थः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां दुहित्रादिविषयाणि.

अथ संसृष्टभ्रात्रादिविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते. अत्र बृहस्पतिः—

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टस्स उच्यते ॥

यः पुत्रादिः पित्रादिना सह विभक्तस्सन् पुनः प्रीत्यादिनिमित्तेन विभक्तेनैव येन पित्रादिना सहवासमापन्नः स तेन संसृष्ट इत्युच्यत इत्यर्थः । इदं चात्रार्थादवगम्यते—पितृभ्रातृपितृव्यव्यतिरिक्तेन भ्रातृपितृव्यपुत्रादिना सह संसर्गो न विद्यत इति। सहवासे पुरुषाणामाहत्य संसर्गाभावात् धनद्वारेण संसर्गो वाच्य इतीदंताव्यवहारनिमित्तभूतावच्छेदकापनोदेन विभक्तानां पूर्ववदेकराशीकरणपर्यन्तस्संसर्गो न पुनः सहवासमात्रमिति मन्तव्यम् । अत एव पुनः क्रियमाणधनविभागमनूद्य तत्र प्रकारविशेषमाह मनुः—

विभक्तास्सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागस्स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

सहजीवन्तः सहवासेन जीवन्तः। विभजेरन् संसृष्टधनमिति शेषः । तत्र संसृष्टधनविभागे समविभागविधानादेव सिद्धे ज्यैष्ठ्यनिमित्तकांशाग्रहणे पुनर्ज्यैष्ठ्यनिमित्तकभागवैषम्यनिषेधोऽयं स्वल्पधनसंसर्गनिमित्तकभागवैषम्यानुज्ञानार्थः । तेन संसर्गसमये यदीयं यावत्संसृष्टं तदनुसारेण संसृष्टविभागवैषम्यं कल्पनीयम्। एवंच धनस्येदंतापनोदाय संसर्गो न पुनरिय-

त्तापनोदायेति मन्तव्यम् । अन्यदपि भागवैषम्यं निमित्ता-न्तरकृतमाह बृहस्पतिः—

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाऽधिकम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशश्शेषास्समांशिनः ॥

तस्मिन् प्राप्ताधिकधन इति शेषः । संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जि-तेऽपि विभाज्यत्वविधानार्थमेतत् । संसृष्टानां मध्ये पुनर्विभा-गकरणादर्वाक्प्रमीतस्य पुत्रादिसद्भावे,

प्रमीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ।

इति विधिना विभागः कर्तव्यः, विधानान्तरास्मरणात्, पुत्रा-द्यभावे तु न पत्नीदुहितृन्यायः, विधानान्तरस्मरणात् । तथाच बृहस्पतिः—

विभक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।
पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन ।
न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

इति । यथा प्रथमविभागकरणात् पूर्वं मृतस्यापुत्रस्य प्रव्रजि-तस्य वा भागो लुप्यते, विभागाभावेन तद्धेतुकाया इय-त्ताया अभावात्, तेन सर्वं रिक्थं सहवासिन एव तत्र सर्वे गृह्णन्ति, न तथाऽत्र विभागहेतुकाया इयत्तायाः अभावः, प्रथमविभागेनैवेयत्तायाः कृतत्वात् । न च संसर्गात्सा अपैति,

तस्येदन्तामात्रापनोदकत्वात् । तेन न सर्वं रिक्थं संसृष्टिन एव सर्वे गृह्णीयुः, किंतु विभागकाले तत्तद्भागः पृथगुद्धरणीयः । स च विभक्तपतिभागविषय इवादौ न पत्न्याः, किंतु संसृष्टिसोदरस्य भ्रातुर्वचनेन विधीयते । सोदरस्येत्येकवचनमविवक्षितम् । अत एव नारदः—

भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेयुर्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

शेषाः संसृष्टिनः सोदरभ्रातरः,

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । संसृष्टिनो भ्रातुर्धनं संसृष्ट्येव भ्राता हरेत् न पत्न्यादिः, तत्रापि सोदर एवेत्यर्थः । एवं तर्ह्यत्र मृतस्य पत्नीनामप्रत्तदुहितॄणां च का गतिरित्यपेक्षितेऽप्याह नारदः—

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवितक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥
या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भरणे मतः ।
आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः ॥

इति । तस्य मृतस्य प्रव्रजितस्य वा या दुहिता तस्याः परिणयनं, ततःपूर्वं भरणं च शेषा एव कुर्वीरन्निति द्वितीयश्लोकस्य तात्पर्यार्थः प्रत्येतव्यः । यत्र पुनश्शेषेषु भ्रातृष्वसंसृष्टा

अपि सोदराः केचित्सन्ति तत्र ये संसृष्टास्सोदरास्त एव विभजेयुः—

संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

इति प्रस्तुत्य भ्रातृणामप्रजा इत्युक्तम् । यत्र त्वसंसृष्टास्सर्वे सोदराः भिन्नोदरास्तु संसृष्टाः तत्र सोदरा एव असंसृष्टा अपि तस्य धनं विभजेरन् न तु भिन्नोदरास्संसृष्टाः—

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । असंसृष्ट्यपीत्यपिशब्दात् अन्यमातृजस्य संसृष्टित्वविशिष्टस्य आदानप्रतिषेधः अवगम्यते । यदा तु शेषेषु सोदराभावः तदा भिन्नोदरास्संसृष्टा विभजेयुः ।

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । अत्र भिन्नमातृकाविति पौनरुक्त्यपरिहाराय गम्यते । यत्तु याज्ञवल्क्योक्तं—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

इति, तत् सोदर्यसद्भावविषयमित्यविरुद्धम् । यद्यसंसृष्टानामेकोदराणामभाव एव संसृष्टभिन्नोदराणां धनग्रहणं तर्हि,

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥
सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहितास्समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति मनुवचनाविरोधस्स्यात् । चशब्दद्वयेन सर्वेषां श्लोको-

क्तानां सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरभ्रातॄणामितरेतरयुक्तानां विभागावगतेः । किंच संसृष्टा भिन्नोदरभ्रातरस्तैस्सहितास्सोदर्यास्सनाभयो भगिन्यस्समेत्य तमलुप्तभागं समं विभजेरन्नित्येवान्वयान्मिळितानामेव कर्तृता सहितसर्वशब्दाभ्यां सुव्यक्तेति व्यक्तो विरोधः । केचिद्विरोधपरिहारार्थमिदं वचनमेवं व्याचक्षिरे—"तमलुप्तभागं सोदरा यदा संसृष्टिनः तदा त एव गृह्णीयुः, नासंसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टीनां सोदराणामभावे सर्वे सोदरास्समेत्य मिळितास्सहिताः समप्रधानभावेन समं अन्यूनाधिकं विभजेरन् । सोदराणामभावे भगिन्यस्सनाभयो विभजेरन् । तासामप्यभावे अन्योदर्या भ्रातरः" इति । तदेतत् अनेकाध्याहारकरणादसन्तासमञ्जसत्वाच्चोपेक्षणीयम् । अन्ये पुनर्विरोधपरिहारार्थं—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं पठित्वा तद्वचनं यथा प्रतीयमानमानववचनसमानार्थतया व्याकुर्वते । तत्र तावत् 'अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्टी' इत्येतावतो भागस्याक्षरार्थतात्पर्यार्थौ व्याख्यातौ । अन्योदर्यो यस्सापत्नो भ्राता संसृष्टिधनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनं हरेत् असंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तमिति । अपिचादद्यात् असं-

संसृष्टी' इत्येतावता मध्यमभागेन सह सम्बन्धमसंसृष्टीति पूर्वभागस्याभिधायाक्षरार्थसहितः तात्पर्यार्थो व्याख्यातः। असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते। ततश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टिनो धनमाददीत। कोसावित्यत आह—'संसृष्टः' इति। संसृष्टः एकोदरसंसृष्टः सोदर्य इति यावत्। अनेनासंसृष्टस्यापि सोदर्यधनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तमिति। नान्यमातृज इति भागस्याप्येवकाराध्याहारं कृत्वा तेन सह सम्बन्धं संसृष्ट इति मध्यमभागान्तर्गतस्य पदस्याभिधायाक्षरार्थो व्याख्यातः। संसृष्ट इत्युत्तरेणापि सम्बध्यते। तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः। नान्यमातृज इत्यत्र एवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्। संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एव सोदरसहितः संसृष्टिनो धनं नाददीतेति कृत्स्नश्लोकस्य च तात्पर्यार्थो मानववचनसमानार्थतया दर्शितः। एवञ्च 'असंसृष्ट्यपि चादद्यात्' इत्यपिशब्दश्रवणात् 'संसृष्टो नान्यमातृजः' इत्यवधारणनिषेधादसंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्यग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति। द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैवैकस्य सद्भावादिति। तदेतत् एवंव्याख्यातृभ्यः तेभ्य एव रोचते, न पुनः प्रतिपत्तृभ्यः, वचनतोऽत्यन्ताप्रतीयमानस्यैव स्वप्रज्ञाबलाद्वचनार्थकरणात्। तस्मादत्र मनुवचनयाज्ञवल्क्यवचनयोर्यथाप्रतीयमानार्थपरयोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो वाच्यो न पुनरर्थैक्याभिधानक्लेशादिति सैवोच्यते। मनुवचनं

तावत् स्थावरतदितरधनसद्भावविषयं, प्रजापतिना तत्रैव संसृष्टासंसृष्टानां विभज्यधनग्रहणविधानात्—

अन्तर्धनं च यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।
भूमिं गृहं चासंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः ॥

इति । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातॄणां यथांशतो गूढधनं जङ्गमं च द्विपदचतुष्पदादिरूपं भवेत् । असंसृष्टास्सोदरभ्रातृभगिन्यस्तु गृहक्षेत्रं यथांशतः प्रगृह्णीयुरित्यर्थः । एवंच पारिशेष्यात् केवलस्थावरसद्भावविषये केवलस्थावरेतरसद्भावविषये वा याज्ञवल्क्यवचनं द्रष्टव्यम् । यदा तु शेषभूतसंसृष्टभिन्नोदरा एव तदा पिता पितृव्यो वा यस्संसृष्टस्स एव गृह्णीयात् । 'संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो रिक्थभाक्' इति गौतमस्मरणात् । यदा तु पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते तदा त्वसंसृष्टाभिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टः पिता, तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तथाच शङ्खः—'स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी' इति । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य पित्रा पितृव्येण वा संसृष्टस्य संसृष्ट्यभावे भिन्नोदरासंसर्गे भ्रातृगामि द्रव्यमित्यर्थः । तथा च नारदः—

संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।
अतोऽन्यथांशतो भाजो निर्बीजेष्वितरानियात् ।

अतोऽन्यथा संसृष्टेषु सत्सु भिन्नोदरभ्रात्राद्यसंसृष्टिनो नांश-

भाजः। यदा तु सर्वे संसृष्टाः निर्बीजाः प्रजारहिता भवन्ति तदा चेतरान् भिन्नोदरभ्रात्रादीनसंसृष्टान् इयात् संसृष्टानां भागं प्राप्नुयादित्यर्थः। तत्र चायं 'भ्रातृगामि द्रव्यम्' इत्यादिशङ्खवचनोक्तक्रमो द्रष्टव्यः। ज्येष्ठाग्रहणं सुसंयतत्वादिगुणवत्याः कथनार्थं, न पुनर्मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम्। पुनरपि तदभाव इति वक्तव्ये वाशब्दः प्रयुक्तः, फलसाम्यात्। तथा-हि—वाशब्दाद्विकल्पो गम्यते। न चात्र स्वाम्यरूपे वस्तुनि तुल्यविकल्पः सम्भवति। 'न हि वस्तुनि विकल्पः' इति न्यायशास्त्रे सिद्धत्वात्। तस्मादत्र वाशब्दादभावविकल्पावगतेः फलसाम्यमस्त्येव। एवञ्चायं क्रमः—भ्रात्रभावे पिता हरेत् तदभावे माता तदभावे पत्नीति। ततश्च विभक्तविषयोक्तपत्नीदुहित्रादिक्रमविरुद्धत्वात्तदविरोधायैतत् संसृष्टांशविषयमिति कल्प्यते। विभक्तविषयोक्तनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोऽस्मिन्विषये शङ्खोक्तवाचनिकक्रमेण बाध्यते। वाचनिक एवायं क्रमः, अस्मिन् क्रमे कस्यचिन्न्यायस्याभावात्। अनेन व्युत्क्रमेण यदा पत्नीनामागतं धनं भ्रातृपुत्रादयश्च सपिण्डा विद्यन्ते तदा त्वाह नारदः—

मृते पत्यौ तु भार्यास्स्युरभ्रातृपितृमातृकाः।
सर्वे सपिण्डास्स्वधनं विभजेयुर्यथांशतः॥

भार्याः पत्न्यः। अभ्रातृपितृमातृकाः याः पत्युर्भ्रातृपितृमातरस्तासामभावविशिष्टा इत्यर्थः। अनेन द्वन्द्वसमासे भ्रात्रपेक्षयाऽ

यर्हितं पितृपदस्य पूर्वनिपातनं परित्यज्य वैपरीत्येन समा-
रचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टापुत्रधनं प्रथमतो भ्रातृगामि
दभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे सर्वधृत्तस्थ-
त्वाभिगामीति दर्शितम् । संसृष्टविषये पत्नीनां न गौणपुत्रा-
भावे दायहरत्वं, किंतु भिन्नोदरासंसृष्टभ्रातृपितृमातृणामप्यभाव
इति मन्तव्यम् । सर्वे सापिण्डा इत्यादेरयमर्थः—संसृष्टापुत्रस्य
ये भ्रातृपितृमातृव्यतिरिक्तास्सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयस्ते स्वधनं
पूर्वमपुत्रधनेन सह स्वपित्रादिसंसृष्टं तदूर्ध्वं तत्पत्नीभिस्सह
यथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशो भार्याणां भर्त्रंश इत्यंशा
नतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्नीनामभावे तु संसृष्टापुत्रांशं तद्भ
गिनी लभते । तथाच बृहस्पतिः—

या तस्य भगिनी सा तु ततोंशाल्लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥
सा च दत्ता त्वदत्ता वा सोदरे तु मृते सति ।
तस्यांशं तु हरेत्सैव द्वयोर्व्यक्तं हि कारणम् ॥

अभ्रातृमातृकस्य चेति चशब्दार्थः । भगिन्यभावे तु केवला-
स्सपिण्डाः संसृष्टांशं—

अनन्तरस्सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इत्युक्तक्रमेण विभजेरन्, प्रतिपदोक्तानामभावात् । तथाच स
एव—

मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन्यथांशतः ॥

तद्दायं संसृष्टदायम् । मृतोऽनपत्यो भिन्नमातृको भ्रात्रादिप्रतिपदोक्तधनग्राहित्वरहितश्चेदिति पूर्वार्धस्य तात्पर्यार्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तसंस्थितद्रव्यवदेव संसृष्टस्वर्यातद्रव्यमपि समानोदकादिगामीत्यनुसन्धेयम् । संसृष्टद्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्यः ऊर्ध्वं विशेषास्मृतेः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां संसृष्टभ्रात्रादिविषयाणि.

अथ विभक्तजपुत्रादिविभागः.

अत्र जीवद्विभागोत्तरकालजातं पुत्रं प्रत्याह विष्णुः— 'पितृविभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः' इति । अस्यार्थः— अविस्पष्टगर्भायां पितृभार्यायां ये पुत्राः पित्रा विभक्तास्ते स्वविभागोत्तरकालजस्य पुत्रस्य तत्संभवाज्ञानतः स्वभागप्रविष्टतद्भागमुद्धृत्य दद्युरिति । पिता तु स्वभागप्रविष्टतद्भागांशं न दद्यात्, किंतु पूर्वजैर्दत्तानंशान् गृहीत्वा विभक्तजेन सह वसेत् । तस्याप्राप्तव्यवहारस्य सहवासेन पालनीयत्वात् । अत एव 'पितृविभक्ताः भागं दद्युः' इत्युक्तं, न पुनः पिता पितृविभक्ताश्च भागं दद्युरिति । यत्तु गौतमेनोक्तं—'विभक्तजः पित्र्यमेव' इति, भागं गृह्णीयादिति शेषः । तदेतत्पितृ-

भ्यर्हितं पितृपदस्य पूर्वनिपातनं परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टापुत्रधनं प्रथमतो भ्रातृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे सर्ववृत्तस्थपत्न्यभिगामीति दर्शितम् । संसृष्टविषये पत्नीनां न गौणपुत्राभावे दायहरत्वं, किंतु भिन्नोदरासंसृष्टभ्रातृपितृमातॄणामप्यभाव इति मन्तव्यम् । सर्वे सापिण्डा इत्यादेरयमर्थः—संसृष्टापुत्रस्य ये भ्रातृपितृमातृव्यतिरिक्तास्सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयस्ते स्वधनं पूर्वमपुत्रधनेन सह स्वपित्रादिसंसृष्टं तदूर्ध्वं तत्पत्नीभिस्सह यथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशो भार्याणां भर्त्रंश इत्यंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्नीनामभावे तु संसृष्टापुत्रांशं तद्भगिनी लभते । तथाच बृहस्पतिः—

या तस्य भगिनी सा तु ततोंशाल्लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥
सा च दत्ता त्वदत्ता वा सोदरे तु मृते सति ।
तस्यांशं तु हरेत्सैव द्वयोर्व्यक्तं हि कारणम् ॥

अभ्रातृमातृकस्य चेति चशब्दार्थः । भगिन्यभावे तु केवलास्सापिण्डाः संसृष्टांशं—

अनन्तरस्सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इत्युक्तक्रमेण विभजेरन्, प्रतिपदोक्तानामभावात् । तथाच स एव—

मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन्यथांशतः ॥

तद्दायं संसृष्टदायम् । मृतोऽनपत्यो भिन्नमातृको भ्रात्रादिप्रतिपदोक्तधनग्राहित्वरहितश्चेदिति पूर्वार्धस्य तात्पर्यार्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तसंस्थितद्रव्यवदेव संसृष्टस्वर्यातद्रव्यमपि समानोदकादिगामीत्यनुसन्धेयम् । संसृष्टद्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्यः ऊर्ध्वं विशेषास्मृतेः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां संसृष्टभ्रात्रादिविषयाणि.

अथ विभक्तजपुत्रादिविभागः.

अत्र जीवद्विभागोत्तरकालजातं पुत्रं प्रत्याह विष्णुः—'पितृविभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः' इति । अस्यार्थः—अविस्पष्टगर्भायां पितृभार्यायां ये पुत्राः पित्रा विभक्तास्ते स्वविभागोत्तरकालजस्य पुत्रस्य तत्संभवाज्ञानतः स्वभागप्रविष्टतद्भागमुद्धृत्य दद्युरिति । पिता तु स्वभागप्रविष्टतद्भागांशं न दद्यात्, किंतु पूर्वजैर्दत्तानंशान् गृहीत्वा विभक्तजेन सह वसेत् । तस्याप्राप्तव्यवहारस्य सहवासेन पालनीयत्वात् । अत एव 'पितृविभक्ताः भागं दद्युः' इत्युक्तं, न पुनः पिता पितृविभक्ताश्च भागं दद्युरिति । यत्तु गौतमेनोक्तं—'विभक्तजः पित्र्यमेव' इति, भागं गृह्णीयादिति शेषः । तदेतत्पितृ-

विभक्तपुत्रैर्विभक्तजस्य भागदानात् प्रागेव मृते पितरि द्रष्टव्यम् । तथाच पूर्वजैर्भागो न देयः, पित्र्यमेवेत्येवकारकरणात् । यत्तु बृहस्पतिनोक्तं—

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।
जघन्यजास्तु ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

इति, तत्रपितृभागहरा इत्यस्य पितृभाग एव भागहरा इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । तदेतत् विभागादूर्ध्वमेव ये गर्भस्था भूत्वा जातास्तद्विषयम् । जघन्यजानां पितृभागादेव भागहरत्वे कारणमप्याह स एव—

अनीशः पूर्वजः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजः ।

अनीशः अस्वामी । अनीशः पूर्वजः पित्र्य इत्यत्र पित्रा सह विभक्तत्वादित्यभिप्रायः प्रत्येतव्यः । भ्रातृभागे विभक्तज इत्यत्र तु भ्रातृभागे विभक्तजधनसङ्क्रमणाभावादित्यभिप्रायोऽध्यवसेयः । प्रथमोक्ताभिप्रायेण विभक्ताग्रजानामनीशतां पित्र्ये प्रसाध्य तद्बलादन्यदप्याह स एव—

पुत्रैस्सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमार्जितम् ।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजास्स्मृताः ।

सर्वग्रहणं विभागात्पश्चादार्जिते पित्र्ये पूर्वजानां सुतानामगृहीतांशत्वेनांशोस्तीति शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । एवंच पूर्वजास्तदितराश्चान्योन्यमसम्बन्धिजनवदस्वामिनः परस्परधने, किन्त्वीषदत्र भेदोस्तीत्याह स एव—

यथा धने तथा चर्णे दानाधानक्रयेषु च।

परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाऽऽशौचोदकक्रियाः ॥

केवलमाशौचोदकक्रियादौ परस्परमीशा न धनादावित्यर्थः। आधानमाधिः। उक्तमृणादावनीशत्वं संसर्गाभावे सतीत्याह स एव—

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ।

इति। यत्पुनर्मनुनोक्तं—

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युः विभजेत स तैस्सह ॥

इति, तत्र पित्र्यमेवेत्युत्तरार्धेऽपि संबध्यते। अतो न प्रागुक्तेन विरुद्धम्। तदेतद्विभक्तजेन पितुस्सहवासदशायां मृते पितरि द्रष्टव्यम्। अजीवद्विभागोत्तरकालजातं तु पुत्रं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

विभक्तेषु सुतो जातस्सवर्णायां विभागभाक्।

दृश्याद्वा तद्विभागस्स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

पितुरूर्ध्वमविस्पष्टगर्भायां पितृभार्यायां भ्रातृषु परस्परं विभक्तेषु पश्चात्सुतो यो जातस्स विभागभाक्, भाग एव विभागः तं लभत इति यावत्। सर्वस्माद्विभक्ततद्धनादुद्धृत्य भागभागिति यावत्। यद्वा—दृश्यात् दृश्यमानगृहोपस्करवाह्यदोह्याभरणभृत्यादेः सकाशादेवायव्ययविशोधितात् उपचयापचयाभ्यामवधारितेयत्तादिकाद्विभक्तादुद्धृतो भागस्तस्य विभक्त-

जस्य स्यादित्यर्थः। दृश्यग्रहणं गूढद्रव्यजाताद्विभक्तादुद्धृत्यांशकल्पनानिवृत्त्यर्थम्। विभक्तजस्य सुतत्वाविशेषेऽपि विभागकाले दुर्विज्ञेयसद्भावशालित्वात्तत्र भागे ह्रासकरणं न्याय्यमिति मन्वानेन पक्षान्तरमुक्तमिति मन्तव्यम्। दुर्विज्ञेयतत्सद्भावता न तद्दोषकृतेति प्रथमपक्षोपि नात्यन्तानुचित इति मन्तव्यम्। यत्र पुनर्विभक्तागतादौ पुरुषदोषकृतो विभागात् पश्चादागमस्तत्र विभक्तागतस्य ह्रासपक्ष एव न समानभागपक्षान्तरोन्मेषः। अत एव तत्र ह्रासभागमेवाह बृहस्पतिः—

गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यं देशं समाश्रितः।
अर्धतस्त्वागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः॥

गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा सर्वसहवासनिवासदेशमुत्सृज्य योऽत्यन्तदूरदेशनिवासी स्वसद्भावाज्ञानतः शेषैरेव विभज्य सर्वस्मिन् धने गृहीते पश्चादागतस्यांशोऽर्धतो विभक्तद्रव्यार्धादुद्धृत्य दातव्य इत्यर्थः। अत्रेतरेषां विभक्तागतसद्भावाज्ञानं तद्दोषनिबन्धनमिति न पक्षान्तरोन्मेषः। अत एव न संशय इत्युक्तम्। एवमतिदीर्घकालप्रोषितस्य सद्भावाज्ञानतः कृते विभागे सत्यागतस्यापीत्याह स एव—

ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत्।
चिरकालप्रोषितोपि भागभागागतस्तु सः॥

भागभाक् अर्धभागित्यर्थः। आगतो विभागादूर्ध्वमागतः। पौत्रादिस्तु विभक्तागतः क्रमायातद्रव्यमात्रेंऽशभागित्याह स एव—

तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो योपि वा भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागते ॥

कस्यचिद्विभक्तागतस्य क्रमागतेष्वपि भूमात्रेंऽशो देय इत्याह स एव—

यं परम्परया मौलाः समस्तास्स्वामिनं विदुः ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥

आगतस्य विभागादूर्ध्वमिति शेषः । विभागादूर्ध्वमागतस्य पूर्वमागतस्य वा स्वभागं ग्रहीतुं प्रवृत्तस्य दृष्टादृष्टप्रमाणेनादौ तावदात्मनः परायत्ते द्रव्ये स्वाम्यं साधयतो भागहरणेऽधिकारो भवति नान्यथेत्याह स एव—

कृतेऽकृते वा विभागे रिक्थी यत्र प्रवर्तते ।
सामान्यं चेद्भावयति तत्र भागहरस्तु सः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विभक्तजपुत्रादिविभागः.

अथावलुप्तविभागः.

तत्र मनुः—

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥

विभागकाले यद्दृश्यते ऋणं धनं वा सर्वस्मिन् तस्मिन् यथाविधि—

पितृरिक्थहराः पुत्राः सर्व एव समांशिनः ।
विद्याकर्मयुतस्तेषामाधिकं लब्धुमर्हति ॥

इत्यादिविध्यनतिक्रमेण विभक्ते पश्चात् कालान्तरे यत्किञ्च-दृणं प्रोषितोत्तमर्णस्य यत्किञ्चिद्धनं प्रोषितनिक्षेपधारकादि-समीपस्थं तयोस्समागमादिवशाद्दृश्यते तत्सर्वं समतां नयेत्। न पुनर्विद्याकर्मयुतेऽधिकतामित्यर्थः। पश्चाद्दृष्टे ऋणे समतानि-यमात् पूर्वदृष्टे ऋणे धनवद्विषमताऽस्तीति गम्यते। एवं वि भागकाले यद्वस्तु येनकेनचिद्वञ्चकेन परकीयबुद्ध्युत्पादनादि ना प्रच्छादितं विभागोत्तरकाले विचार्यमाणे स्वकीयमेव ज्ञातं चेत्तत्समतां नयेदित्याह कात्यायनः—

प्रच्छादितं यदि धनं पुनरासाद्य तत्समम्।
भजेरन् भ्रातृभिस्सार्धं अभावे हि पितुस्सुताः॥

पितुरभावे सर्वे सुता एव तदासादितं विभजेरन्नित्यर्थः। एवं सहवासिषु केनचित्किञ्चिद्धनमपहृतं कथञ्चिद्विभागादूर्ध्वं दृष्टं चेत् समतां नयेत्। तथाच याज्ञवल्क्यः—

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते।
तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः॥

ते सर्वे विभक्ता इत्यर्थः। अपहृतवद्दुर्विभक्तमपि समतां नयेत्। तथाच कात्यायनः—

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत्।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः॥

दुर्विभक्तं अशास्त्रोक्तप्रकारेण विषमतया विभक्तं मिथोऽपहृ-तदुर्विभक्तवदन्यापहृतं नष्टलब्धं च समतां नयेत्। तथा वि-

भक्तेनार्जितं धनं त्वार्जकस्यैव भवति न दायादस्येत्याह स एव—

विभक्तेनैव यत्प्राप्तं धनं तस्यैव तद्भवेत् ।

हृतं नष्टं च यल्लब्धं प्रागुक्तं च पुनर्भजेत् ॥

प्रागुक्तं मिथोऽपहृतं दुर्विभक्तं च, दृष्टान्तार्थमत्र पुनरनयोरुपादानम्। एवञ्च प्रागुक्तवत् विभजेरन्नित्यर्थः । तेन परापहृतस्य नष्टलब्धस्य च सममेव विभजनमनेनोक्तमिति मन्तव्यम्। एवं मन्वादिभिर्विभागात् पश्चाद्दृश्यमानमात्रस्यैव साधारणद्रव्यस्य विभागविधानात् पूर्वकृतविभागः सम्यक् जात इति गम्यते। तेन विभागादूर्ध्वं किञ्चित्सामान्यद्रव्यदर्शनेऽपि पुरुषाणां विभक्तत्वं पूर्वमेव संपन्नमिति मन्तव्यम्। यत्पुनर्मनुनोक्तं—

विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥

इति, तत् विभक्तैर्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययादिकरणात् प्रागेव दृष्टविषये द्रष्टव्यम् । अन्यथा पूर्वोक्तसर्ववचनविरोधापत्तेः। पुनर्विभागविधानस्य प्रयोजनं पश्चाद्दृष्टांशेऽप्युद्धारादिकरणम् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां अवलुप्तविभागः.

अथ विभक्तकृत्यम्.

तत्र नारदः—

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीरन्नथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥

अस्यार्थः—एकस्माज्जाता यदि बहवोऽनेकधा विभक्ताः तथा पृथक्पृथक् परस्परानुमतिमन्तरेण धनसाध्याग्निहोत्रादिकर्मकारिणस्स्युः, तथैव विभक्तव्ययायत्तकृष्यादिलौकिकक्रियाकारिणो भवेयुः, तथा विभिन्नभाण्डादिकर्माङ्गद्रव्योपेतास्स्युः, तथा स्वकार्येषु भ्रातरो न चेत्संमताः तदाताननादृत्य स्वकार्यं कुर्युः । तथा ते विभक्ता यदि स्वभागान् दद्युर्विक्रीणीयुरथापि वा तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः यतस्ते विभक्तास्स्वतन्त्राः स्वामिन इति यावत् । यत्तु बृहस्पतिनोक्तं

विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादास्स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशस्सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

इति, आधमनं आधीकरणम् । तदेतत् यत्र समतया स्थावरविभागमतिदुष्करं मत्वा तत्फलमेव फलकाले विभज्य ग्रहीष्याम इत्यभिसन्धिना तदितरधनविभागतो दायादा विभक्ता भवन्ति तद्विषयम्, तत्र स्थावरे त्वेकैकस्य स्वतन्त्रस्वामित्वाभावात् । विभक्तस्य कृत्यान्तरमप्याह स एव—

येनांशो यादृशो भुक्तः तस्य तन्न विचालयेत् ।

इति । तथा राजानं प्रत्याह—

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो निबन्धः आग्रह इति यावत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विभक्तकृत्यविषयाणि.

अथ विभागतद्धर्मसद्भावनिर्णयहेतवः कथ्यन्ते.

तत्र याज्ञवल्क्यः—

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

यौतकैः पृथक्कृतैः । विभागग्रहणं तद्धर्माणामपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव नारदः—

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

नासीदावयोर्विभाग इति स्वरूपापलापादिना सर्वस्माद्विभाज्यान्नावयोर्विभाग इति धर्मापलापादिना विभागतद्धर्मसद्भावसंदेहे दायादानां ज्ञात्यादिसाक्षिभिर्विभागलेख्येन वा पृथक्कार्यप्रवर्तनादियुक्तिभिर्वा निर्णयो ज्ञेय इत्यर्थः । पृथक्कार्यप्रवर्तनं दायादानां पृथक्पृथग्वैश्वदेवभिक्षादानातिथिपूजनादिधर्मप्रवर्तनम् । कथं तस्य युक्तित्वमित्यपेक्षिते अनन्तरमुक्तं तेनैव—

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥

धर्मो वैश्वदेवादिः । तथाच बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

एवञ्च पृथक्पृथग्वैश्वदेवादिकार्यप्रवर्तनं अविभक्तेष्वविद्यमानं विभक्तत्वमवगमयतीति विभागसंदेहे सति निर्णायकयुक्तितयोक्तिर्युक्तेत्यनवद्यम् । युक्त्यन्तराणि वक्तुं परस्परसाक्षित्वादिकं तावद्विभक्तानां विधास्यन् तत्प्रतिषेधमविभक्तेषु स एवाह—

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

ग्रहणं प्रतिग्रहः । एवञ्च परस्परसाक्षित्वादियुक्तिभ्योपि विभागसद्भावावगतिः सिध्यत्येव । अत एवानन्तरमुक्तं तेनैव—

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।
विभक्तानवगच्छेयुः लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

प्रवर्तन्ते व्यस्तास्समस्ता वेति शेषः । एवमृणग्रहणमपि रिक्थिषु प्रवर्तमानं विभक्तावगमकम् । अविभक्तेष्वप्रवर्तनात् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

ततश्च ऋणदातुरपि ऋणग्रहीतुः सकाशात् विभक्तत्वं सिद्धम् । अत एव बृहस्पतिः—

पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।

वणिक्पथं च ये कुर्युः विभक्तास्ते न संशयः ॥

कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः । वणिक्पथो वाणिज्यम् । परस्परमित्युभयत्र संबध्यते । एवं हेतुतो निर्णयः स्वतश्श्रेष्ठनिर्णायकप्रमाणाभावे कार्य इत्याह स एव—

साहसं स्थावरं स्वाम्यं प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयो न स्युर्यत्र च साक्षिणः ॥

प्राग्विभागो विभागविवादात् प्राग्जातो विभागः । अनुमानं युक्तिः । साहसादिसाधकयुक्तिप्रदर्शनार्थं कांश्चित्साधकानाह स एव—

कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधकम् ।

स्वस्य भोगस्स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ॥

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषवैरानुबन्धः । व्याघातः परस्परं स्पर्धा । होढं बलादपहृतलेशदर्शनम् । स्वस्य भोगः आत्मनो भोगः अत्र कात्यायनः—

वसेयुर्दश वर्षाणि पृथक्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

भ्रातरस्तेऽपि विज्ञेयाः विभक्ताः पैतृकाद्धनात् ॥

भ्रातृशब्दोऽत्र रिक्थसम्बन्ध्युपलक्षणार्थः । पैतृकग्रहणं दायधनोपलक्षणार्थम् । परमार्थतो दायग्रहणाभावेऽपि,

पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी।

परेण भुज्यमानायाः धनस्य दशवार्षिकी ॥

इति वचनानुसारेण विभक्ता एवेति विज्ञेया इत्यर्थः। दश वर्षादर्वाक् पुनः प्रागुक्तयुक्तिभिरेव निर्णयः। तासामन्यथासिद्धिसम्भावनया निर्णयाभावे तु—

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेव निर्णयेत्।

इति वचनाद्यद्यपि शपथः प्रापितः, तथाऽपि शपथे निर्णयो न कार्यः। यत आह याज्ञवल्क्यः—

विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः।
विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया॥

इति। कथं तर्हि युक्तिष्वसमर्थासु निर्णय इत्यपेक्षिते मनुः—

विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम्।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि॥

यत्र संदेहो युक्तिभिरसमर्थाभिर्नापैतीति शेषः। यत्पुनस्तेनैवोक्तं—

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत्॥

इति, तत् युक्त्यादिभिरपगतसंदेहविभागविषयमिति सर्वमनवद्यम्॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां विभागतद्धर्मसद्भावनिर्णयहेतवः.
समाप्तं च दायविभागाख्यपदस्य विधिवितानम्.

अत्रेयं प्रकरणानुपूर्वी—विभागकालकर्तृप्रदर्शनं, जीवद्विभागप्रकारः, विषमविभागप्रकारः, अजीवद्विभागप्रकारविषयाणि, दायानर्हविषयाणि, विभाज्यनिरूपणं, अविभाज्यनिरूपणं, पुत्रपौत्रादिविभागकल्पनाविषयाणि, स्त्रीधनभेदाः, स्त्रीधनकृत्यं, स्त्रीद्वाराऽऽगतधनविभागः, गौणपितृद्वाराऽऽगतधनविभागः, पुत्रद्वाराऽऽगतधनविभागः, अपुत्रद्वाराऽऽगतधनाविभागे पत्नीविषयाणि, दुहित्रादिविषयाणि, संसृष्टभ्रात्रादिविषयाणि, विभक्तज पुत्रादिविभागः, अवलुप्तधनविभागः, विभक्तकृत्यं, विभागतद्धर्म सद्भावनिर्णयहेतवः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां दायविभागाख्यपदस्य
प्रकरणानुपूर्वी.

इति दायभागप्रकरणं समाप्तम्.

अथ साहसाख्यपदस्य विधिरुच्यते.

तत्र बृहस्पतिः—

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥

अत्र आद्ये द्विविधे साहसे साहसिकज्ञानार्थमाह स एव—

हतस्तु दृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यस्स महीभुजा ॥
विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नात् होढेन तस्करः ।
एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ॥

चिह्नं शोणितलेपादिः । होढेन हृतहस्तस्थधनादिना । उदित-भावनासंभवे तु कात्यायनः—

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्तते ।
शपथैस्स विशोध्यस्स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

इति । स इति साहसकर्तृत्वेनाभियुक्तः प्रत्यवमृश्यते । तत्र बृहस्पतिः—

दिव्यैर्विशुद्धो मान्यस्स्यादशुद्धो वधमर्हति ।

इति । नारदोपि—

तत्कारिणो नार्थदण्डैश्शास्या वध्याः प्रयत्नतः ।

इति । तत्कारिणः साहसलक्षणवधकारिणः । तेषां

विशेषमाह व्यासः—

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यगसहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥
बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥

यत्तु बृहस्पतिनोक्तं—

प्रकाशवधकाराश्च तथा चोपांशुघातकाः ।
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥

इति, तत् ब्रह्मक्षत्रियादिविषयम् । यदाह बोधायनः—'क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्य वधे वधः सर्वस्वहरणं च, तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान् दण्डान् प्रकल्पयेत्' इति । बहूनामेकघातकत्वे दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः—

एकं चेद्बहवो हन्युस्संरब्धाः पुरुषं नराः ।
मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

तत्र स एव वधापराधदण्डभाक् । तथाच बृहस्पतिः—

मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेदमम् ।

इति । तमिति शेषः । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् । मर्महन्तृव्यतिरिक्तानामपि दण्डोऽनन्तरमुक्तः—

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयश्शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रदर्शकः ।
उपेक्षी कार्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

अनिषेद्धा क्षमो यस्स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥

इति । अनुरूपं दोषानुरूपम् । अत एव मर्महन्तृदोषार्धभागित्वं द्वयोर्दर्शयति मनुः—

आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः ।

इति । एवं मार्गानुदेशकादेरपि दोषलाघवमूह्यम् । याज्ञवल्क्यस्तु साहसप्रयोजकत्वतारतम्याद्दोषमहत्त्वतारतम्यं दण्डातिरेककथनमुखेनाह—

यस्साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

यदिदं साहसं भवान् कुर्यात् तदैतावद्धनं भवते दास्यामीत्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दाप्य इत्यर्थः । द्विगुणं चतुर्गुणमित्यत्र साहसकर्तुरुक्तदण्डात् द्विगुणं चतुर्गुणमित्यर्थोऽवसेयः । मनुस्तु क्रोधादितः प्रेरितानां साहसिकानामुक्तो यो दण्डस्तस्याभावं दोषाभावकथनमुखेन विधितः प्रेरितानां साहसिकानां कथयति—

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥

धर्मः तटाकारामादिकः भेदनच्छेदनादिसाहसिकैः यत्र देशे काले चोपरुध्यते, तथा शूद्रेतरवर्णसंकरे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते, तथाऽऽत्मनः परतः प्राणसंशये, तथा दक्षिणानां गवां संगरे ग्रहणनिमित्तकयुद्धे, तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे, द्विजातिभिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरसमर्थैश्शस्त्रं ग्राह्यमिति संबन्धः । क्षत्रियस्य प्रजामात्ररक्षणार्थं शस्त्रग्रहणं प्राप्तमिति तद्व्यतिरिक्तविप्रवैश्यविषयं द्विजातिग्रहणम् । तथाच बोधायनः—

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे ।
गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥

गौतमोपि—'प्राणसंशये ब्राह्मणोपि शस्त्रमाददीत दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेत्' इति । ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अत एव विष्णुः—'आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम्' इति । यत्तु बोधायनेनोक्तं—'भयार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, यदप्यापस्तम्बेन—'परीक्षार्थोपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, उभयत्राप्यपिशब्देन बिभीषिकार्थं हिंसार्थं वा ब्राह्मणस्य शस्त्र-

ग्रहणं दूरोत्सारितमिति गम्यते। तेन बिभीषिकार्थं ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणविधानं पूर्वोक्तं विरुध्यते; सत्यं, अत एव पूर्वोक्तधर्मोपरोधादिशस्त्रग्रहणविधिविषयादन्यत्र प्रतिषेधोऽवतिष्ठते इति व्यवस्थापनीयम्। 'घ्नन् धर्मेण न दुष्यति' इति वदता मनुना हिंसापर्यन्तोऽयं शस्त्रग्रहणोपदेशो न बिभीषिकामात्रसंजननायेति दर्शितम्। 'घ्नन् धर्मेण न दुष्यति' इत्यस्य यद्यपि क्षात्रयुद्धधर्मेण घ्नन् न दुष्यतीत्यर्थो भवति। तथाऽपि धर्मोपरोधकादिहिंसाया अवश्यकर्तव्यत्वात्तत्र क्षात्रयुद्धधर्मेण घ्नन्नित्यर्थायोगाद्धर्मेण हिंसादिविधिना प्रेरितो भूत्वा घ्नन् न दुष्यतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः। एतदुक्तं भवति— धर्मोपरोधकादिहिंसायाश्चोदितत्वात् तत्कर्ता न दुष्यतीति। तथा च मनुवृत्तावुक्तं—'स्तेनादीनां वधः क्षात्रधर्मेणेत्ययुक्तं, तद्धननस्यावश्यकर्तव्यत्वात्। तस्माद्धर्मेण शास्ता न दुष्यतीति द्रष्टव्यम्' इति। धर्मोपरोधकादिहननचोदना स्मृत्यनुमेया न प्रत्यक्षश्रुतेरिति दर्शयितुमुपक्रमस्मृतिवाक्यमाह मनुः—

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥

अत्र गुर्वादिपदान्यन्यपरतया प्रयुक्तानीति दर्शयितुं तेषां तात्पर्यार्थो वृत्तिकारेण दर्शितः—गुरुं वा मान्यतमं वेत्यर्थः। बालवृद्धौ वा कृपाविषयमपीत्यर्थः। ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं समस्तपात्रगुणयुक्तमित्यर्थः। उत्तरार्धार्थोऽपि तेनैव दर्शितः—

वधार्थमधिकारविच्छेदार्थमवश्यमेतीत्याततायिनमायान्तं प्रवृत्तं प्राणाद्यपहारे हन्यादेव, अविचारयन्नित्यत्र धारणेति नियमः पर इति। कात्यायनोऽपि—

विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्।

विनाशहेतुं उदासीनं जलभेदादिविनाशहेतुं आततायिनमिति यावत्। क्वचिदपि विचारयन्निति पाठादर्शनात्। एतदुक्तं भवति—आततायिवधः सदोषो निर्दोषो वेति विचारो न कार्यः वैधत्वादिति। वसिष्ठोऽपि वैधत्वं दर्शयति—

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेत्॥

इति। अत्र केचिदाहुः—आततायिवधविधिवाक्यत्रयेऽप्यायान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमुन्मुखोऽभिधावन् दारादीन्वा जिहीर्षन् हन्तव्यः। कृते त्वनर्थे किमन्यत् करिष्यतीत्युपेक्ष्य एवेति। अत्र कृते त्वनर्थ इत्याद्ययुक्तमित्यपरे दूषयन्ति। करिष्यन् कृतवांश्च द्वावपि दौष्ट्येन समौ वधार्हावेव। तस्मादायान्तमिति पदं कृत्वाऽऽगतस्याप्याततायिन उपलक्षणार्थमुक्तमिति। अन्ये पुनरेवमाहुः—वर्तमानार्थजिघांसन्तमिति विधिवाक्यस्थपदपर्यालोचनया वर्तमानविषदानादिव्यापारा एवाततायिन उच्यन्ते। तद्व्यापारनिवारणं च यत्राततायिवधमन्तरेण न संभवति तत्रैव तद्वधाभ्यनुज्ञा, सत्यां गतौ वधस्यानुचितत्वात्। तेन विषोपादानादौ व्याप्रियमाणः प्रहर-

णादिमात्रेण अनिवार्यः, न हन्तव्यः। विषदानादौ व्यापृतस्य ग्रहणादिमात्रेण निवारयितुं शक्यस्य वा वधो दोषनिमित्तमेवेति। तदपि न—न हि विषदानादिव्यापारेषु व्यापृतानां व्यापारनिवृत्तावपि पूर्वसिद्धं परशरीरादिविनाशहेतुत्वलक्षणमाततायित्वमपैति। तदुक्तं मेधातिथिना—'आततायित्वाच्चासौ हन्यते न हि कृतवतः आततायित्वमपैति' इति। तेन विषदानादौ व्यापृतोप्याततायित्वाद्धन्तव्य इति मेधातिथेरभिप्रायः। ननु च दारादिरक्षणार्थो वध इति कृते दारादिविप्लवे पश्चाद्वधो व्यर्थ इत्युपेक्ष्य एव कृतवानाततायी, न हन्तव्यः। मैवं—न दारादिरक्षणार्थो वधविधिः, किंतु दाराद्युपद्रवादिनिमित्ते वधो विधीयते। रक्षणार्थस्तु वधविधिरात्मनश्च परित्राण इत्यादौ क्वचिदेव। तस्मात्कृतवानित्याततायी नोपेक्ष्यः। अत एव मनुः—

> नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
> प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥

एतद्भाष्यकारो मेधातिथिर्व्याचष्टे—'न कश्चनेति नेहाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तम्। प्रकाशं आभाष्य जनसमक्षम्। अप्रकाशं विषदानादिना येनकेनचिदुपायेन। मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता। स मन्युमृच्छति। नात्र हन्तृहन्तव्यभावोस्ति पुरुषयोः। आततायिक्रोधः इतरेण क्रोधेन हन्तव्य इत्यर्थवादोऽयम्' इत्यादिग्रन्थेन। अत्राप्रकाशवधेऽपि दोषाभावं

वदन् मनुरप्युपप्लवं कृत्वा गतेऽप्याततायिनि विषदानादिना वधो न दोषायेति दर्शयति, उपप्लवकरणसमये विषदानासम्भवात्। बृहस्पतिरपि—

नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात्क्वचित्।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्॥

अत्र करिष्यदाततायिविषयं उत्तरवाक्यं विनाशार्थिनमिति विशेषश्रुत्यैव प्रतिपन्नमिति पूर्ववाक्यं कृत्वागताततायिविषयमिति गम्यते। करिष्यदाततायिनोऽपि यथाकथञ्चित् विनाशार्थित्वापगमात् निवृत्तोद्यमाः तदा तान् घातयन् अपराध्नुयादिति दर्शयितुं 'विनाशार्थिनमायान्तम्' इत्युक्तम्। अत एवास्मिन् विषये वधस्थाने ग्रहणमाह कात्यायनः—

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते।
निवृत्तास्तु यदारम्भात् ग्रहणं न वधः स्मृतः॥

आततायित्वानिष्पत्तेरित्यभिप्रायः। आततायित्वनिष्पत्तावपि क्वचिद्विषये न वध इत्याह सुमन्तुः—'आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणाद्यदा हतः प्रायश्चित्तं स्यात्' इति। गौः ब्राह्मणो वा आततायी यदा हतः तदा प्रायश्चित्तं स्याद्दोषस्स्यादित्यर्थः। आत्मपरित्राणव्यतिरिक्तविषयमेतत्। यदाह देवलः—

आत्मत्यागः परत्यागात् पापीयान् पातकादपि।

पातके निष्कृतिः प्रोक्ता कथमात्मघ्ननिष्कृतिः ॥
आत्मानं बुद्धिसम्पन्नं योग्यं सर्वार्थसिद्धिषु ।
श्रमदुःखभये त्यक्त्वा रौरवे परिपच्यते ॥
उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

इति । परवधार्हपातकादात्मत्राणानास्थानादात्मत्यागः पापीयानित्युक्तदोषमवेत्य भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापूपन्यायात् गामप्याततायिनमात्मपरित्राणायावश्यं हन्यादित्यर्थः । यत्तूशनसा ब्राह्मणस्य रुधिरोत्पादननिमित्तदोषमभिधायाभिहितम्— 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषस्स्यात्' इति, तदपि पूर्वोक्तात्मपरित्राणविषये द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तं—

आततायिनि चोत्कृष्टे तपस्स्वाध्यायजन्मतः ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥

इति । तपस्स्वाध्यायजन्मत उत्कृष्टे ब्राह्मणे न वध इत्यर्थः । यच्च बृहस्पतिनोक्तं—

आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

उत्कृष्टं ब्राह्मणमित्यर्थः । वधप्राप्तं—

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

इत्यादिवचनापातमात्राद्वधप्राप्तमित्यर्थः । तदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्मत्राणव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणाततायिनि द्रष्टव्यम् । यत्तु बोधायनेनोक्तं—'षट्स्वप्यनभिचरन् पतति' इति, षट्सु आततायिष्विति शेषः । के पुनस्त इत्यपेक्षिते वसिष्ठः—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥

उदाहरणभूतानामत्यन्तप्रसिद्धानां षड्विधत्वादुभयत्र षड्ग्रहणं, न पुनः परिसङ्ख्यार्थं, विधान्तरेणाततायिनां लोके विद्यमानत्वात् । अत एव—

उद्यतासिविषाग्निश्च चापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजनि ॥
भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

इति कात्यायनेनैव एवमाद्यानित्युक्तम् । एवमाद्यान् एवंप्रकारानित्यर्थः । अत एवाततायिन इत्यनुवृत्तौ तेनैवोक्तं—

यशोवृत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहारकान् ।
अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ॥
प्राणद्रव्यापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ।

प्राणद्रव्यापहारेऽन्यस्मिन्नपि तत्तुल्यापराधे च यस्त्वनाक्षारितपूर्वोऽबाधितपूर्वः प्रवर्तते तं आततायिनं विद्यादित्यर्थः । अन-

नार्थादाक्षारितपूर्वो यः पूर्वोक्तविषदानाद्यपराधे प्रवर्तते नासा वाततायीत्युक्तम्। एवञ्च 'आततायी वधोद्यतः' इत्यमरसिंहकृतोऽर्थनिर्देशः क्षेत्रदारापहर्त्रादीनामर्थानां प्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम्। एवंच 'षट्स्वप्यनभिचरन् पतति' इत्याततायिवधमात्रमकुर्वन् पतितो भवतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः। तदेतद्बोधायनवचनं आत्मत्यागविषये तद्व्यतिरिक्तधर्माद्युपरोधाविषयेऽपि गोब्राह्मणेतरशेषाततायिविषये द्रष्टव्यम्। गवां पर्युदासवचनात्तदितरपश्वादितिर्यग्जातीनामप्याततायिनां वधो विहित इत्यवगम्यते। अत एव कात्यायनेन आततायिपश्वादिवधेऽपि दोषाभावो दर्शितः—

नाखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम्।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक्॥

अन्येषां चञ्च्वादिशालिनां पक्ष्यादीनाम्। एवञ्चाततायिनां वधे यत्र दोषाभाव उक्तः तत्र घातकानां वधनिबन्धनदण्डाभावः प्रत्येतव्यः, अस्मिन् साहसाख्यवधे दोषाभावकथनस्य दण्डाभावप्रतिपत्त्यर्थत्वात्॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां वधलक्षणसाहसविषयाणि वचनानि निरूपितानि.

अथ साहसस्तेयविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

तत्र बृहस्पतिः—

साम्प्रतं साहसं स्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम् ।

इति । साहसलक्षणकं स्तेयमित्यर्थः । किं तदित्यपेक्षिते याज्ञवल्क्यः—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् ।

इति । सामान्यद्रव्यं बहुजनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणं द्रव्यम् । एतत् छलेन हर्तुं न शक्यते, रक्षणे प्रमादासम्भवात् । तेनास्य प्रायेण बलादपहरणम्, तदेतदाभिसन्धायोक्तं—'सामान्यद्रव्यप्रसभहरणम्' इति । साहसं स्मृतं साहसलक्षणं स्तेयमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः—

सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्नवः ॥

अन्वयो रक्षणकालक्रमप्राप्तपालकनरनैरन्तर्यम्, तस्मिन् सति योऽपहारः सः सान्वयोऽपहारः । स च प्रसह्य क्रियमाणः साहसं च स्तेयं च इत्येवं द्विरूपमापद्यते । उक्तप्रकारविपरीतोऽपि निह्नवो द्रव्यापहारः स्तेयरूपमेवापद्यत इति स्मृतावुक्तमित्यर्थः ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽपव्ययते च यत् ।

इति मनुस्मरणात् । अस्यार्थो मेधातिथिना स्पष्टीकृतः—निर-

न्वयं आरक्षकपुरुषवर्जितमवसरं अभिज्ञाय क्रियते यच्चौर्यम्, प्रसह्य कृतं निह्नुते कृतमिदं न मयेति, तदपि स्तेयमिति। एवं साहसस्तेयकेवलस्तेययोर्भेदकथनं तत्कर्तृषु दण्डभेदकथनार्थम्। तत्र तावत्साहसस्तेयकर्तृविषये दण्डानाह बृहस्पतिः—

क्षेत्रोपकरणं सेतुमूलपुष्पफलानि च।
विनाशयन् हरन् दण्ड्यश्शताद्यमनुरूपतः॥
पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा।
हिंसयन् चोरयन् दाप्यो द्विशताद्यं दमस्तथा॥
स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा।
कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः॥
द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः।
हन्ता वा घातनीयस्स्यात् प्रसङ्गविनिवृत्तये॥

इति। अत्र विनाशयन् हरन् हिंसयन् चोरयन् हन्ता वेति च वदन् इदं दण्डशास्त्रं साहसस्तेयकर्तृविषयमिति दर्शयति, तस्य क्रोधलोभवत्त्वेन हननोपेतस्तेयकारित्वात्। हन्ता वा घातनीय इत्यब्राह्मणविषयम्। तथाच साहसस्तेयं प्रकृत्य यमः—

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्।
गुप्ते तु बन्धने बद्ध्वा राजा भक्तं प्रदापयेत्॥
अथवाऽप्यधनं रक्षाकर्म वा कारये नृपः।
मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः॥
यथाऽपराधं विप्रं तु विकर्माण्यपि कारयेत्।

अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन्वैदिकी श्रुतिः ॥

इति । रक्षाकर्म पश्वादिपालनरूपं गर्हितम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन साहसस्तेयं प्रस्तुत्यानन्तरमुक्तं—

तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः ।

इति । तन्मूल्यात् साहसस्तेयप्राप्तवस्त्रादिमूल्यादित्यर्थः । तद्वचनं वस्त्राद्युत्तमहरणे दृष्टसाहसकृते द्रष्टव्यम्,

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

इति वस्त्राद्युत्तमद्रव्यहरणे बृहस्पतिनोक्तत्वात् । निह्नवे तु न मयेदमुत्तमद्रव्यप्रसभहरणं कृतमित्यपलापे तु कृते इत्यर्थः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां साहसस्तेयविषयाणि

अथ प्रसङ्गादस्मिन्नेव पदे केवलस्तेयविषयाण्यपि

कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते, नारदीये पदोद्देशकवचने स्तेयसंग्रहयोरनुद्देशादुद्देशक्रमप्राप्तावसराभावात् । तत्र मनुः—

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

बृहस्पतिरपि —

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्करास्स्मृताः ।
प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

के पुनः प्रकाशास्तस्करा इत्यपेक्षिते स्वयमेवाह—

नैगमा वैद्यकितवा सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।
दैवोत्पातविदो भद्राश्शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।
प्रकाशास्तस्करा ह्येते तथा कुहकजीवनाः ॥

इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकराः । तथाच नारदः—

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलास्स्मृताः ।
उत्कोचकास्सोपाधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥
प्रतिरुपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

इति । नैगमादिश्छद्मना परद्रव्यापहारिणश्चेत् प्रकाशतस्करा न स्वरूपत इत्यवगन्तव्यम् । नैगमादिव्याजेन परद्रव्यापहर्तृत्वे सिद्धे दण्डमाह व्यासः—

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।
गृह्णन्ति छद्मना चार्थमनार्यास्त्वार्यलिङ्गिनः ॥
नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।
यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः । ते च विधयो विस्तारभयान्न दर्शिताः ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः । एवमप्रकाश तस्कराणां दण्डमभिधातुं तेषां स्वरूपमाह स एव—

साधनाद्यन्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नवञ्चकाः ॥

रात्राविति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । दिवाऽप्यरण्यादावविभावितानां विचरतां सम्भवात् । एतेषामवान्तरभेदमाह स एव—

उत्क्षेपकस्सन्धिभेत्ता पान्थमुट् ग्रन्थिभेदकः ।
स्त्रीपुंगोऽश्वपशुस्तेयी चोरो नवविधः स्मृतः ॥

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्यान्तिकस्थं धनमुद्धृत्य ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहाणां विच्छेदायकृतसञ्चरस्थाने पृष्ठमन्धावस्थाय तत्रस्थभित्तिभेत्ता । पान्थमुट् उत्कटकान्तारादौ पथिकानां धनापहारकः । ग्रन्थिभेदकः परिधानादिग्रथितधनं ग्रहीतुं तद्ग्रन्थिविमोचकः । स्त्रीपुंगोऽश्वपशुस्तेयी द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणश्शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अत एव नवविध इत्युक्तम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यः—

ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

इति । बृहस्पतिरपि—

संसर्गैश्चिह्नलोप्त्रैश्च विज्ञातो राजपूरुषैः ।
प्रदाप्योऽपहृतं शास्यो दमैश्शास्त्रप्रचोदितैः ॥

संसर्गैः कुत्सितसंसर्गैः । चिह्नं चौर्यसाधनसङ्ग्रहवत्त्वादिकम् । लोप्त्रं स्तेयावाप्तं धनम् । प्रदाप्यः स्वामिन इति शेषः । अत एव विष्णुः—'स्तेनास्सर्व एवापहृतं धनिकस्य दाप्याः, तत-

स्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः' इति । कस्य स्तेनस्य कः पुनर-भिहितो दण्ड इत्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

उत्क्षेपकस्य संदंशः छेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

इति । संदंशोऽत्राङ्गुल्यङ्गुष्ठात्मकः परवस्त्रादानहेतुर्विवक्षितः । मनुरपि—

सन्धिं भित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

तानिति शेषः । तथाच व्यासः—

सन्धिं भित्वाऽनेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।
प्रदाप्य स्वामिने सर्वं तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥

यः प्राप्नोति तं प्रदाप्य पश्चाच्छूले निवेशयेदित्यर्थः । अन्यस्य स्तेनस्य दण्डमाह बृहस्पतिः—

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमः तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
तथा पान्थमुषो वृक्षे गळे बध्वाऽवलम्बयेत् ।

इति । अपरस्य मनुर्दण्डमाह—

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । ग्रन्थिभेदने तयोस्साधकतमत्वात् । प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

इति बृहस्पतिस्मरणाच्च । स्त्रीपुंसस्तेनयोर्दण्डमाह व्यासः—

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ।
नरहर्ता हस्तपादौ छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥

गोस्तेनस्य दण्डमाह बृहस्पतिः—

गोहर्तुर्नासिकां छित्वा बध्वाऽम्भसि निमज्जयेत् ।

अश्वपशुस्तेनयोर्दण्डमाह व्यासः—

अश्वापहरणे पादौ कटिं छित्वा प्रमाप्यते ।
पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ॥

पशुहर्तुरर्थदण्डः पश्वनुसारेण कार्य इत्याह नारदः—

महापशून् स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं मध्यमपशून् पूर्वं क्षुद्रपशौ हृते ॥

मध्यमं मध्यमसाहसम् । पूर्वं प्रथमसाहसम् । सुवर्णादिकं स्तेनयतो दण्डमाह मनुः—

सुवर्णरजतादीनां उत्तमानां च वाससाम् ।
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥
शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ।
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ॥
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

व्या। शेषशब्दो यद्यप्युक्तसङ्ख्यातिरिक्ते न्यूनाधिकसङ्ख्याके वर्तितुमर्हति, तथाऽपि लघुदण्डाभिधानान्न्यूनसङ्ख्याक एव व-र्तत इति मन्तव्यम् । कुम्भशब्दः खारीपर्यायः, तत्र क्व-चिद्देशे कुम्भशब्दप्रयोगात् । खार्याः पुनरियत्ता स्मृत्यन्तरे दर्शिता—

अङ्गुल्यग्रत्रयग्राह्या शाणमित्यभिधीयते ।
शाणं पाणितलं मुष्टिः प्रसृतिश्च तथाऽञ्जलिः ॥
कुडुपश्च तथा प्रस्थः आढको द्रोण एव च ।
मानी खारी च विज्ञेयास्संख्यायाश्चतुरुत्तराः ॥

इति । 'दाप्यस्तस्य च तद्धनम्' इत्यनेन यद्यपि प्रकृतधा-न्यात्मकमेव धनं तत्स्वामिने स्तेनापहृतं दाप्य इति भाति, तथाऽपि 'स्तेनास्सर्वं एवापहृतं दाप्याः' इति विष्णुस्मर-णात् सर्वत्र कृते स्तेये योज्यम् । अन्यान्यपि बहूनि स्तेय-विषयाणि विद्यन्ते वचनानि विस्तरभयादिह न लिखितानि मानवादौ द्रष्टव्यानि ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां केवलस्तेयविषयाणि.

अथ साहसस्त्रीसङ्ग्रहविषयाणि.

तत्र बृहस्पतिः—

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया ।
प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥

ंवर्तोऽपि—

नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च ।
परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वतः ॥
नखदन्तक्षतक्षामा कुचग्रहणविक्षता ।
सद्यो विध्वंसिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥
उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।
तस्य नाम्ना वदन्ती च यथाऽहं तेन दूषिता ॥
शोचेदेवंविधैर्लिङ्गैः क्षामीकृतपयोधरा ।
छिन्नालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥
राज्ञा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणात् ।
यद्ब्रूयात्सहजं वाक्यं तत्कर्तव्यं प्रयत्नतः ॥
विवादे साक्षिणामत्र न कुर्वीत परिग्रहम् ।
प्रार्थनादभिशस्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति ॥

इति । बलात्कारेण सद्यो विध्वंसिता दूषिता नारी या नखदन्तक्षताद्यन्विता विध्वंसकस्य नाम्ना तत्कृतविध्वंसनप्रकारं वदन्ती शोचेत् तां तत्क्षणात् राजा स्वयमन्विष्य सभ्यैस्सह सभां प्राप्य का तव पीडेति पृच्छेत् । ततस्तदा तयाऽऽवेदितं तदाकर्ण्य चिह्नैरेवात्र राज्ञा निर्णेतव्यमित्यर्थः । तत्रापराधिनो दण्डमाह मनुः—

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रां गुप्तां बलाद्व्रजन् ।

इति । गुप्तां स्वानियमेन रक्षिताम् । ब्राह्मणेतरसवर्णाविषये तु बृहस्पतिरपराधिनो दण्डमाह—

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

कामयेत् परस्त्रियं व्रजेदित्यर्थः । उक्तदण्डस्य विषयं विषयान्तरे दण्डान्तरं चाह स एव—

दमो नेयस्समायां तु हीनायामधिकस्ततः ।
पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने स प्रमापणम् ॥

दमः 'सहसा कामयेत्' इत्यादिवाक्योक्तो दमः । समायां जारसवर्णपरभार्याविषये नेयो जारं प्रापणीयः । जारतो हीनाविषये तूक्तदमादधिको दमो जारं नेयः । जारतोऽधिकाविषये तु स एवोक्तो दमः पुंसः कार्यः, प्रमापणमपि पुंसः कार्यमित्यर्थः । यत्तु कात्यायनेन प्रमापणमात्रमुक्तं—

स्त्रीषु वृत्तोपभोगस्स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा ।
वधे तत्र प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

इति, तत् अगुणवतो जायायां द्रष्टव्यम् । अत्र मन्वादिभिः पुरुषस्यैव दण्डाभिधानं दण्डप्रापकस्त्रीगतापराधाभावादिति मन्तव्यम् । तथाऽपीतरपुरुषसंसर्गजं पापं नार्यास्सम्पद्यते । ततश्चासंव्यवहार्यताऽत्रापि दण्ड्यायामिव समाना । सा प्रायश्चित्तेन क्वचिदपैति क्वचिन्नेत्याह बृहस्पतिः—

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे ।
मलिनाङ्गीमधश्शय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥
कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समे गताम् ।
हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥

इति । गुप्तां पुनस्सम्भोगरहिताम् । वासयेत् विशुद्धिपर्यन्तमिति शेषः । समे गतां समे वर्णे पुंसि सङ्गतामित्यर्थः । हीनवर्णोपभुक्ताविषये वचनान्तरपर्यालोचनया यद्वक्तव्यं तद्विस्तरभयादिह नोक्तम् । स्वावसरे प्रायश्चित्तकाण्डे वक्ष्यते ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां साहसस्त्रीसङ्ग्रहविषयाणि.

अथ प्रसङ्गादेवास्मिन् पदे केवलस्त्रीसङ्ग्रहविषयाण्यपि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते ॥

तत्र बृहस्पतिः—

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।
अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

छद्मना कामयेत् वञ्चनया सङ्गच्छेत् । सर्वहरः सर्वस्वहरणम् । ततः भगाङ्ककरणानन्तरमित्यर्थः । सहसा कामयेदित्यादिवाक्यस्यैवास्यापि—

दमो नेयस्समायां तु हीनायामधिकस्ततः ।
पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने स प्रमापणम् ।

इति विशेषो द्रष्टव्यः। तस्यायमर्थः—समायां जारसवर्णपरभार्यागमनविषये 'छद्मना कामयेत्' इत्यादिवाक्योक्तो दमो नेयः पुमांसं जारभूतं प्रापणीयः। हीनायां जारतो हीनवर्णायां गमने ततः छद्मना गमननिमित्तकाद्दमादधिकोऽर्धः दमः पुंसः कार्यः। अधिकायां जारतोऽधिकवर्णायां गमने सममापणमपि पुंसः कार्यम् सर्वस्वहरणं कृत्वा प्रमापयेदित्यर्थः। अत्रापि पुंस एवापराधित्वात्तस्यैव दण्डाभिधानमिति मन्तव्यम्। तेनात्रापि स्त्रिया नास्ति दण्डः, तथाऽपि परपुरुषसम्पर्कजन्मदोषसद्भावादसंव्यवहार्यताऽस्ति। ततश्चात्रापि—

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेत् गृहे।
मलिनाङ्गीमधश्शय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम्॥
कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समे गताम्।
हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत्॥

इत्युक्तमनुसंधेयम्। स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागजोपगमने तु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

सजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्ये तु मध्यमः।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्॥

अत्र नार्या अपि दण्डाभिधानादन्योन्यानुरागजोपभोगविषयमिदं वचनमिति गम्यते, गुरुदण्डाभिधानात् सम्बन्धिभिः प्रसह्य परिपालितचरितशालिनीविषयमिति च गम्यते। मध्य-

मो दण्डः चत्वारिंशत्सहितपञ्चशतकार्षापणात्मकः । एवञ्च पञ्चशताधिकत्वादयमपि गुरुदण्डः

ऋणं वा यदि वा दण्डः प्रायश्चित्तमथापि वा ।
यत्र पञ्चशताधि स्यात् तत्कार्यं गुरु कीर्तितम् ॥

इति स्मरणात् । तेन गुरुत्वान्मध्यमोपि पूर्वोक्तगुप्ताविषय एव । कर्णादिकर्तनं तु प्रातिलोम्य एव, तदनन्तराभिधानात् वधार्धतुल्यत्वाच्च । एवञ्च स्वजातावानुलोम्ये च नार्याः पुंसोऽभिहितार्थदण्डार्धदण्डः कल्पनीय इति वधार्धतुल्यकर्णादिकर्तनाभिधानादेवाधिगन्तव्यम् । अत एव कात्यायनः—

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः ।
तदर्धं योषितो दद्युः……………… ॥

इति । पुरुषवदपराधकर्त्र्य इति शेषः । यत्तु मनुना सानुरागया ब्राह्मण्या सह सङ्गतस्य मध्यमसाहसमुक्तं,

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ।

इति, तत् अरक्षितचरितशालिनीविषयम् । यत्पुनरानुलोम्येऽप्येवमेव तेनोक्तं—

अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजेत् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रं चान्त्यजे स्मृतम् ॥

इति । अन्त्यजः प्रसिद्धश्चर्मकरादिः । अगुप्ते मानमव्यभिचारादरक्षिते गृहेऽवरुद्धे इति यावत् ।

अरक्षिता गृहे रुद्धा पुरुषैराप्तकारिभिः ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । एवञ्च रुद्धामित्यत्र गृहे रुद्धामित्यध्याहर्तव्यम् । एवञ्चैतदाप्तकारिभिः प्रसह्य रक्षितचरितशालिनीविषयमित्यवसेयम् । यत्तु ब्राह्मणस्य शूद्रेतरानुलोम्ये तेनोक्तं—

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्योऽगुप्ते तु ते व्रजन् ।

इति, ते क्षत्रियावैश्ये अगुप्ते मानसव्यभिचारानवकाशाय गृहव्यापारावसक्तचित्ततया सुरक्षिते विवक्षिते, न तु स्वगृहेऽवरुद्धे गुरुतरदण्डत्वात् । द्विविधगुप्ताव्यतिरिक्तविषये तु व्यास आह—

गुप्तायां संग्रहे दण्डो यथोक्तस्समुदाहृतः ।
इच्छन्त्यामागतायां तु गच्छतोऽर्धदमः स्मृतः ॥

गुप्तां गच्छतो यावान् दण्ड उक्तस्तदितरां गच्छतस्तदर्धो दण्डः स्मृत इत्यर्थः । एवञ्च गुप्तायास्संग्रहे यत्र वध उक्तः तत्र तदितरस्यास्सङ्ग्रहे लिङ्गच्छेदो भवति । यत्रोत्तमसाहसो दण्ड उक्तस्तत्र तदितरस्यास्सङ्ग्रहे मध्यमसाहसः । यत्र पुनः मध्यमसाहस उक्तस्तत्र प्रथमसाहस इत्यनुसन्धेयम् । प्रातिलोम्ये तु जातिविशेषतो दण्डविशेषानाह मनुः—

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते ॥

अस्यार्थः—शूद्रः स्वेतरवर्णजां परस्त्रियं गच्छन्महापराधी भवति । तत्र गुप्तायां सङ्ग्रहे तावदङ्गसर्वस्वी ताभ्यां हीयते, लिङ्गेन धनेन च हीयत इति यावत् । अगुप्तायां सङ्ग्रहे तु सर्वेण

लिङ्गेन शरीरेण हीयेत इति । तथाच शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—'आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारस्सर्वस्वहरणं च गोप्ता चेद्वधोऽधिकः' इति । आर्यस्त्र्यभिगमने त्रैवर्णिकस्त्र्यभिगमन इत्यर्थः । गुप्तं द्वैजातं वर्णमावसन्नित्यनुवृत्तौ मनुः—

वैश्यस्सर्वस्वदण्डस्स्यात्संवत्सरनिरोधितः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

संवत्सरनिरोधितः बन्धनागार इति शेषः । मूत्रेण गर्दभस्य गोर्वेति शेषः । एतयोरेवागुप्तां ब्राह्मणीं गच्छतोः दण्डमाह स एव—

ब्राह्मणीं तु यदाऽगुप्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥

पञ्चशतं कुर्यात् पञ्चशतकार्षापणदण्डेन दण्डयेदित्यर्थः । एतयोरेव गुप्तायां ब्राह्मण्यां दण्डाधिक्यमाह स एव—

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

शूद्रवद्दण्ड्यौ लिङ्गेन धनेन शरीरेण च हीनौ कार्यावित्यर्थः । विषयान्तरेऽप्येतयोरेव दण्डान्तरमाह स एव—

वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजन् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥

'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्' इत्युक्तदण्डमर्हत

इत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्यल्पदण्डार्हत्वायासन्तनिर्गुणपतिपत्नी-विषय एव वैश्यदण्डोऽयं द्रष्टव्यः। आनुलोम्ये तु गुरुदण्डा-र्हत्वायासन्तसगुणपतिपत्नीविषय एवायं क्षत्रियदण्डो द्रष्टव्यः। एवञ्च पारिशेष्यात् 'वैश्यस्सर्वस्वदण्डस्स्यात्' इत्यादिनोक्तो गुरुदण्डः स्वजातावेवासन्तसगुणपतिपत्नीविषय एवावतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् । स्वजातावपि क्वचिच्छारीरदण्डमपराधा धिक्यं प्रदर्शयन्नाह नारदः—

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्राजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्य कर्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

इति । अन्योऽस्मान्न्यून इति शेषः, अधिकस्य विधानात् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

पितुस्स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुस्सपत्नीं भगिनीं आचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।
छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ॥

इति । ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयमेतत्, वधस्यापि विधानात् ।

अस्मिन्नेव विषये स्त्रिया अपि वधः, 'सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति वचनात्। अन्यत्रापि क्वचित् स्त्रिया वधमाह मनुः—

भर्तारं लङ्घयेद्या तु जातिस्त्रीगुणदर्पिता।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते॥

लङ्घयेत् किमनेनात्यन्ताननुरूपेण पत्येति उपपतिं समाश्रयेदित्यर्थः। यमोऽपि—

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम्॥
वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु या।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु॥

इति। मदमोहितेति वदन्वधदण्डस्यासार्वत्रिकत्वं दर्शयति तेन नार्याः कर्णादिकर्तनमिति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्ताविषय इति मन्तव्यम्। अत्यन्तासक्तिरहिताविषये तु न शारीरो दण्डः, संव्यवहारार्थं—

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम्।

इति प्रायश्चित्तविधानात्। एवञ्च यत्कात्यायनेनोक्तं—

नास्वतन्त्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराध्यति।
प्रभुणा शासनीयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत्॥
प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यपि ग्रहे।
तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्प्रत्यागतः प्रभुः॥

इति, तत् व्रतचारणार्हास्वतन्त्रासु द्रष्टव्यम् । योषिदुत्थापितानुरागजसङ्ग्रहे तु बृहस्पतिराह—

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमस्स्मृतः ॥

दण्ड्या योषितोऽभिहितदण्डेनेति शेषः । अर्धदमो योषिद्दमादर्धदमः । यत्तु यमेनोक्तं—

परदारसवर्णासु दण्ड्यास्स्युः पञ्चकृष्णलान् ।
असवर्णास्वानुलोम्ये दण्डो द्वादशको मतः ॥

इति । द्वादशकः द्वादशकार्षापण इत्यर्थः । तदेतत् बन्धकीविषयं, बन्धक्यधिकारे तेनास्य दण्डस्य विधानात् । वेश्याविषये तु व्यास आह—

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणको दमः ।
प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणस्स्मृतः ॥ इति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां केवलस्त्रीसंग्रहविषयाणि.

अथ साहसपदान्तर्गतोभयपारुष्यविषयाणि.

तत्र नारदः—

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः दृष्टः पञ्चशतावरः ॥
वधस्सर्वस्वहरणं पुर्या निर्वासनाङ्कने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥
स्यातां संव्यवहार्यौ द्वौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

इति। एतेनैव प्रकारेणेत्यनेन भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यः प्रकार उक्तः। भङ्गः फलादिरूपस्य। आक्षेपः आक्रोशः फलमूलादेर्वाचा न्यग्भावकरणमिति यावत्। अवमर्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम्। आद्यशब्देनाभिध्यादिना उपघातादि गृह्यते। अत्राक्षेपशब्देन वाक्पारुष्यमुक्तम्। भङ्गावमर्दाद्यैरित्यनेन दण्डपारुष्यम्। तयोः प्रथममध्यमादिसाहसभेदोक्त्या तु सहसाकृतविषयताऽपि ज्ञापिता। एवञ्च फलमूलादिषु सहसा कृतं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं वा प्रथमसाहसम्। वासःपश्वादिषु कृतं तु मध्यमसाहसम्। प्राणिषु प्राणोपरोधितया कृतं पुनरुत्तमसाहसमिति मन्तव्यम्। तस्य साहसवाक्पारुष्यस्य साहसदण्डपारुष्यस्य वाऽपराधस्य दण्डः क्रियापेक्षः अपराधक्रियापेक्षः कल्पनीय इति शेषः। तत्र प्रथमस्य दण्डश्शता-

वरः। शतकार्षापणादूनो नास्तीत्यर्थः। एवमुत्तरवाक्यस्याप्यर्थो व्याख्येयः। प्रथमसाहसदण्डस्य क्रियापेक्षया आधिक्यं मध्यमसाहसदण्डात् कल्प्यम्। वधाद्युत्तमसाहसदण्डपञ्चकेऽपि क्रियापेक्षया व्यवस्था कल्प्या, 'तस्य दण्डः क्रियापेक्षः' इत्यस्य प्रथममध्यमोत्तमसाहसाधारस्येहाभिधानात्। क्रियापेक्षः सहसाकृतः पारुष्यतारतम्यापेक्ष इत्यर्थः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां साहसपदान्तर्गतोभयपारुष्यविषयाणि.

अथ प्रसङ्गात् साहसकल्पापराधदण्डविषयाणि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते.

मनुः—

कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान्।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥

द्विट्सेविनः शत्रुसेवकान्। द्वितीयपादस्तु 'स्वाम्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयस्तद्दूषकांश्च हन्यात्' इति विष्णुवचनादेव व्याख्यातः। दण्डशब्दोत्र सेनामात्रमाचष्टे, 'राष्ट्रदुर्गबलानि च' इत्यमरसिंहेनाभिधानात्। मानवे ब्राह्मणग्रहणं मनुष्योपलक्षणार्थम्। अत एव राजा हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः—'स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च' इति। अथवा ब्राह्मणघ्नग्रहणं—महापातकिनामुपलक्षणार्थम्। तथाच तत्रैवोक्तं—

ब्रह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥

यस्य प्रतिषिद्धा सुरा स इह सुरापो विवक्षितः । तस्करोऽप्यत्र सुवर्णस्तेयी विवक्षितः 'महापातकिनः' इत्यभिधानात् । विप्रेतरमहापातकिविषयमेतत् । विप्रविषये त्वाह बृहस्पतिः—

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ।
निर्वासनाङ्कने मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥

कामकृतविषयमेतत् । निर्वासनादिदण्डे कृतेऽप्यत्र दोषो नापैति, उत्तमसाहसकल्पापराधत्वात् ।

धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ।

इत्यस्य तत्कल्पापराधेऽप्यतिदिष्टत्वात् ॥

अत एव निर्वासितानामङ्कितानामप्यसंव्यवहार्यतां प्रपञ्चितवान् मनुः—

असंभोज्या ह्यसंयाज्याः अपाठ्याश्चाविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं सर्वां सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसंबन्धिभिश्चैते कर्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्वाच्या निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥

इति । सर्वधर्मबहिष्कृताः श्रौतस्मार्तकर्मपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । कृतलक्षणाः ललाटे कृताङ्काः । ज्ञात्यादिभिः निर्वाच्याः निर्नमस्काराः कर्तव्या इत्यन्वयः । यत्तु तेनैवोक्तं—

आगस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्यस्सपरिच्छदः ॥

इति । आगस्सु महापातकेष्वित्यर्थः । तदकामकृतविषयम् । तत्रापि प्रायश्चित्तमकुर्वतो मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः । तदप्यकुर्वतो विवास इति व्यवस्था ज्ञेया । ब्राह्मणेतरमहापातकिविषये त्वकामकृते सर्वस्वहरणं कामकृते वध इत्याह स एव—

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रमापणम् ॥
एते सर्वे पृथग्वध्या महापातकिनो नराः ॥

इत्यनेन विप्रेतरेषु निष्कारणं वधस्योक्तत्वात् ।

ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।
हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥

इति तेनैव ब्रह्मघ्नवधे विशेषस्मरणाच्च । अवरवर्णजं ब्राह्मणेतरवर्णजम् । सर्वस्वहारमर्हन्ति प्रायश्चित्तमकुर्वन्त इति शेषः । कुर्वन्तस्तु कमर्हन्तीत्यपेक्षिते स एवाह—

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥

नाङ्क्याः नापि सर्वस्वदण्डार्हाः किंतूत्तमसाहसं दाप्या इत्यर्थः । यत्तु बोधायनेनोक्तं—'क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः

सर्वस्वहरणं च' इति, ननु माहमरूपवधविषयम्। यत्त्वनन्तरमुक्तं— 'तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्' इति, तेषां क्षत्रियादीनां तुल्यापकृष्टवधे बलानुरूपं दण्डं प्रकल्पयेदित्यर्थः। तत् कण्ठोक्तचैव स्पष्टविषयम्। दण्डप्रकल्पनप्रकारश्चानन्तरमुक्तः— 'क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राज्ञ उत्सृजेद्वैरनिर्यातनार्थं शतं वैश्ये दश शूद्रे वृषभश्चात्राधिकः शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातः' इति। उत्सृजेत् दद्यादित्यर्थः। वैश्यस्य वधे शतं गोशतम्। शूद्रे शूद्रवधे दश गाः तासु वृषभोऽधिकः। वैरनिर्यातनार्थं राज्ञ उत्सृजेदित्युभयत्रानुषज्यते। वैरनिर्यातनार्थमित्यनेनायं दण्डो न दोषनिर्यातनार्थमित्युक्तम्। तेनात्र धृतदण्डस्याप्यसम्भाष्यत्वादिकं नापैतीति दर्शितम्। एवञ्च जडाधिकृतक्षत्रियादिवधे कामकृते पादोनो गोसहस्रादिको दण्डः कल्पनीयः। अकामकृते त्वर्धोन इति ज्ञेयम्। प्रणाड्या कृत्वाऽकामतश्चेत् त्रिपादोनः कल्पनीयः, दोषानुसारित्वाद्दण्डस्य। दोषाभावं क्वचित् प्रणाड्या वधे त्वाह याज्ञवल्क्यः—

अमनुष्यकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः।
काष्ठलोष्टेषुपाषाणवाहायुधकृतस्तथा॥

अस्यार्थः—अमनुष्यैः पशुपक्ष्यादिभिः स्वत एव कृतो हिंसादिदोषः तत्स्वामिनां तेषु बलवर्धनघासादिदायित्वेऽपि न भवति। तथाऽन्यप्रेषितकाष्ठलोष्टपाषाणपृष्ठयानवाहादिकृतो हिंसादिदोषः

प्रेरकस्यापसरेति पुनःपुनरुच्चैरुच्चरितुः न भवतीति। ततोत्र दण्डो नास्तीत्यभिप्रायः । दण्डाभावस्यात्राभिमेतस्य क्वचिदपवादमाह स एव—

शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा।
प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

विक्रुष्टे मोचय मोचयेति पीड्यमानेन आक्रन्दितेऽप्यमोक्षयन् प्रथमसाहसद्वयं दद्यादित्यर्थः । बृहस्पतिरपि साहसकल्पापराधे दण्डमाह—

दण्डाजिनादिना युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये।
हिंसन्ति छद्मना शून्ये वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

याज्ञवल्क्यस्तु सम्बन्धिवधे दण्डमाह—

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
विकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

असम्बन्धिपुरुषे तु विषाग्निदानादौ साहसिकवधवत्सहायादेर्वधो न कार्यः, किंतु तस्यैव कार्य इत्याह यमः—

विषाग्निदायकाश्चोराः घातकाश्चोपघातकाः ।
स्वशरीरेण दण्ड्यास्स्युः मनुराह प्रजापतिः ॥

उपघातकाः अन्यद्वारा घातकाः। गुर्वादिघातकस्यापि स्त्रीवद्दण्डः, विशेषास्मृतेः दण्डापूपन्यायसिद्धत्वाच्च । तथाहि— यत्र स्त्रिया अपि गुरुदण्डस्तत्र सुतरां पुंस इति गम्यते ।

विविधवधो वा, स्त्रीदण्डापेक्षया पुरुषस्यान्यत्र दण्डाधिक्यदर्शनात् । सम्बन्धिवधनिमित्तकदण्डोऽयं कामकृते द्रष्टव्यः, कामकृतमहापातकदण्डाधिक्यस्य अकामकृतविषये कल्पनायोगात् । अकामकृतसंबन्धिवधविषये तु अकामकृतमहापातकदण्डाधिकदण्डत्वाय पुरान्निर्वासनानन्तं सर्वस्वहरणं प्रायश्चित्तमकुर्वतो दण्डः कल्पनीयः । कुर्वतस्तूत्तमसाहसद्वयमित्यूह्यम् ।
मनुरपि साहसकल्पापराधे दण्डमाह—

तटाकभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
तच्चापि प्रतिसंस्कुर्याद्दद्याद्वोत्तमसाहसम् ॥

तटाकमहत्त्वाल्पत्वानुसारेणात्र दण्डविकल्पे व्यवस्था कार्या ।
तथा—

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तटाकस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाऽप्युपारुन्ध्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

आगमं उदकस्य तटाकं प्रत्यागमनम् । हरेत् स्वतटाकादिपूरणायेति शेषः । एवमुपारुन्ध्यादित्यत्रापि शेषो द्रष्टव्यः ।
कात्यायनोपि—

हरेद्भिन्द्याद्दहेद्वाऽपि देवानां प्रतिमा यदि ।
तद्गृहं चैव यो भिन्द्यात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥
प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वाऽपि कूटया ।
कार्यं तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

इति । प्रमाणं लिखितादि । बृहस्पतिरपि—

मन्त्रौषधिबलात्किञ्चित् संभ्रान्तिं दर्शयन्ति ये ।
मूलकर्म च कुर्वन्ति निर्वास्यास्ते महीभुजा ॥

मूलकर्म वशिक्रियाविशेषो मूलाद्यौषधसाध्यः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां साहसकल्पापराधदण्डविषयाणि समाप्तं च साहसाख्यपदस्य प्रासङ्गिकस्य विधिवितानम् ॥

अथ वाक्पारुष्यस्य पदस्य विधिरुच्यते.

तत्र बृहस्पतिः—

समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
विनयोऽभिहितश्शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदशाः ॥

अर्धं त्रयोदशं येषां द्वादशानां ते तथोक्ताः । केवलजातिसाम्ये तु मनुराह—

समवर्णे तु सर्वेषां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

इति । परस्परं वाचैवेति शेषः । वाचा व्यतिक्रमस्य पौर्वापर्यादिकृतविशेषाभावे द्वयोस्समदोषयोर्द्वादश पणा एव दण्डो भवति न पुनरन्यतरस्य न्यूनोऽधिको वेत्यर्थः । अत एव स्मृत्यन्तरं—

पारुष्यदोषानृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयस्स्यात् समस्तयोः ॥

विशेषदर्शने तु तदनुसारेण विषम एव दमस्स्यादित्यभिप्रायः। अत एव बृहस्पतिः—

समानयोस्समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्ततः।
उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम्॥

अयुगपत् सम्प्रवृत्तयोस्समानयोरपि विषमो दण्डः। तथाच नारदः—

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्।
पश्चाद्यस्सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः॥

पूर्वे त्वाक्षारणे निमित्ते तन्निमित्तको विनयः पश्चादाक्षारणानिमित्तकविनयादभ्यधिको भवेदित्यर्थः। वर्णादितस्समयोर्निबन्धे तु विशेषदर्शने तन्निमित्तमपि विनयगौरवं भवतीत्याह स एव—

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुमान्।
तयोर्दण्डमवाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः॥

तुल्यमापन्नयोस्समत्वेनैव आक्षेपकरयोरिति यावत्। तयोर्दण्डमवाप्नोति तुल्यमापन्नयोर्द्वयोः। दण्डो मिळितयोर्यावान् तावन्तमाप्नोतीत्यर्थः। यः पुनरनुतापान्निबन्धं त्यजति तस्य दण्डह्रासकल्पनस्य प्रकारमाहोशना—

मोहात् प्रमादात् संघर्षात्प्रीत्या वोक्तं मयेति यः।
नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेत्॥

एवं जातिगुणवयोविद्याविशेषदर्शने, तथा प्रथममध्यमोत्तमभावेन त्रिधाऽभिहितवाक्पारुष्यान्तर्गतभेददर्शने, तथा निष्ठुरा-

श्लीलतीव्रत्वादिवाक्पारुष्यविशेषदर्शने, तथा श्रुताभिजनदेश कर्मशरीरपितृमातृगुर्वाद्यधिक्षेपविशेषदर्शने तत्तन्निबन्धनोच्चावच-दण्डविधायिकास्स्मृतयो यद्यपि वचस्समुच्चयकारैस्समुच्चिताः। अस्माभिस्तु सम्प्रति तदर्थानुष्ठाननिष्ठप्रजाशिक्षकाभावात् वृथा ग्रन्थविस्तरापत्तिर्मा भूदिति न समुच्चिताः। क्वचिद्वाक्पारुष्य-दण्डस्यापवादमाह वचोभङ्ग्या बृहस्पतिः—

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्।

इति। सत्यत्वादित्वेऽपि वाक्पारुष्यदण्डो नापैतीत्याह वचो भङ्ग्या नारदः—

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः।
वचनात्तुल्यदोषस्स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत्॥

वचनात् तथ्यवचनात्। तथाच स एव—

दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्तयेत्क्रोधकारणात्।
अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः॥

क्रोधकारणादिति वदन् दुष्टपरिहरणकारणाद्दोषकीर्तनं न दो-षकारीति दर्शयति। दर्शितं च कात्यायनेन—

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेनकीर्तनम्।
वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत्॥

वचनात् पतितादिकीर्तनादित्यर्थः। यत्राभियोगादौ पातित्या-दिकं साधयेत् तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादित्यर्थः॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां वाक्पारुषस्य पदस्य विधिवितानम्.